

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАДИМА ГЕТЬМАНА

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПОЛІТИКИ

Навчальний посібник

*За загальною редакцією
канд. пол. наук, доц. Лисенко Ю. В.*

УДК 321.01(075.8)
З-14

Автори

Ю.В. Лисенко (керівник авторського колективу), **Н.А. Бабарикіна**,
О.М. Науменко, **С.А. Піддубний**, **І.С. Погорєлова**, **В.А. Рихлік**,
О.С. Топчій, **Н.В. Чубур**, **А.М. Шаповалова**, **М.А. Шульга**

Рецензенти

В. Ф. Смолянюк, д-р політ. наук, проф.
(Воєнно-дипломатична академія ім. Євгенія Березняка)

В. В. Горбов, канд. соц. наук., доц.
(КНЕУ імені Вадима Гетьмана)

А. М. Миколук, канд. пол. наук., доц.
(КНУ імені Тараса Шевченка)

Рекомендовано до друку

*Науково-методичною радою КНЕУ імені Вадима Гетьмана
Протокол № 11 від 26.06.2025 р.*

Загальна теорія політики [Електронний ресурс]: навчальний посібник / [Ю.В. Лисенко, Н.А. Бабарикіна, О.М. Науменко та ін.] ; за заг. ред. к. пол. н., доц. Лисенко Ю.В. – К.: КНЕУ, 2025. 344 с.

ISBN 978-966-926-566-1

У посібнику розкрито сутність, різновиди та охарактеризовано напрямки політики як явища суспільного життя. Всебічно охарактеризовано політику як базову категорію політичної науки. Розкрито зміст політики через її зв'язок з іншими феноменами політичного життя (владою, політичною системою суспільства, політичними режимами, громадянським суспільством). Виокремлено і охарактеризовано такі напрямки політики як: державна, публічна, соціальна, економічна, міжнародна.

Для студентів вищих навчальних закладів та всіх тих, хто цікавиться теорією політики і політичною наукою.

УДК 321.01(075.8)

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ заборонено*

© Ю. В. Лисенко, Н. А. Бабарикіна,
О. М. Науменко та ін., 2025
© КНЕУ, 2025

ISBN 978-966-926-566-1

ЗМІСТ

Передмова	6
Тема 1. Загальна теорія політики як наука і навчальна дисципліна	8
1.1. Загальна теорія політики: сутність і роль у системі політичного знання	8
1.2. Загальна теорія політики як навчальна дисципліна	11
1.3. Політика як основна категорія політичної теорії	15
Тема 2. Політика як суспільне явище	22
2.1. Методи дослідження політики	23
2.2. Парадигма дослідження політики	27
2.3. Політика як суспільне явище та соціальна сфера	31
Тема 3. Мета і функції політики. Суб'єкт і об'єкт політики	41
3.1. Мета і функції політики в суспільстві	41
3.2. Поняття суб'єкт політики. Класифікація суб'єктів політики, їх функції та завдання	44
3.3. Поняття об'єкт політики. Роль об'єкта політики в політичній системі	50
Тема 4. Політичні цінності	58
4.1. Природа походження цінностей	58
4.2. Особливості політичних цінностей	62
4.3. Класифікація політичних цінностей	66
4.4. Політичні цінності як основа ідеологій	68
4.5. Антицінності — негативні політичні універсалії	71
Тема 5. Політична діяльність	79
5.1. Визначення та сутність політичної діяльності	79
5.2. Цілі та завдання політичної діяльності	83
5.3. Види політичної діяльності	85
5.4. Перспективи розвитку політичної діяльності в Україні	87
Тема 6. Політика як процес	92
6.1. Політичний процес як науковий феномен: загальна характеристика, складові та основні етапи	92

6.3. Види та аналіз політичних процесів	100
6.4. Типологізація політичних процесів	104
Тема 7. Політика і влада	113
7.1. Влада як суспільний феномен	114
7.2. Концепції політичної влади	117
7.3. Структура політичної влади	124
7.4. Поділ влади	128
7.5. Державна влада	133
Тема 8. Політична система і політика.	
Держава у політичній системі суспільства	141
8.1. Політична система суспільства: поняття та його історія	141
8.2. Структура політичної системи	145
8.3. Типологія політичних систем	149
8.4. Місце держави в політичній системі суспільства	152
Тема 9. Громадянське суспільство і політика	162
9.1. Еволюція розуміння і зміст поняття громадянське суспільство	162
9.2. Ознаки та функції громадянського суспільства	169
9.3. Актори громадянського суспільства і політика	179
9.4. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні	182
Тема 10. Політичні режими	191
10.1. Поняття та основні характеристики політичного режиму	191
10.2. Класифікація політичних режимів та їх особливості	198
10.3. Політичні режими у сучасному світі: тенденції та виклики	215
Тема 11. Державна політика	222
11.1. Визначення державної політики: підходи, типи і моделі	222
11.2. Підстави і обмеження державної політики	227
11.3. Знаряддя державної політики	235
Тема 12. Публічна політика	242
12.1. Сутність публічної політики	242
12.2. Публічна політика як процес прийняття рішень	246
12.3. Сучасні підходи до розуміння сутності явища «публічна політика» в концепціях врядування	250
12.4. Публічне управління в сучасному розумінні	254

Тема 13. Економічна політика	261
13.1. <i>Поняття та сутність «економічної політики»</i>	261
13.2. <i>Економічна політика в українському дискурсі</i>	267
13.3. <i>Проблеми розвитку економічної політики на сучасному етапі</i>	272
Тема 14. Соціальна політика	282
14.1. <i>Поняття «соціальна політика»: основні підходи у трактуванні змісту</i>	282
14.2. <i>Мета, основні функції та завдання соціальної політики</i>	288
14.3. <i>Наукові концепції соціальної політики</i> . <i>Моделі соціальної політики</i>	294
4. <i>Соціальна політика в Україні</i>	300
Тема 15. Міжнародна політика	308
15.1. <i>Сутність та основні характеристики міжнародної політики</i>	308
15.2. <i>Сучасні глобальні виклики у міжнародній політиці</i>	326
15.3. <i>Україна у міжнародній політиці: етапи розвитку, стратегії та виклики</i>	331

ПЕРЕДМОВА

Загальна теорія політики – важлива навчальна дисципліна у системі підготовки сучасного фахівця–політолога, яка актуалізує розуміння загальних принципів політики як специфічного виду людської діяльності та особливої сфери пізнання.

Навчальний посібник «Загальна теорія політики» покликаний сформуванати термінологічну базу майбутніх фахівців–політологів, доповнити і поглибити знання для опанування спеціалізованих політологічних дисциплін. Матеріалами цього навчального посібника здобувачі зможуть послуговуватися на лекційних, семінарських чи практичних заняттях; у підготовці до іспитів; проходженні фахових тренінгів; написанні самостійних, кваліфікаційних робіт тощо. Авторський колектив сподівається, що вивчення матеріалів навчального посібника дасть можливість систематизувати знання з дисципліни «Загальна теорія політики», зосередити увагу на основних категоріях і поняттях, ознаках і особливостях політичних явищ, сформуванати комплексне уявлення про сутність політики, її зв'язку з владою, з функціонуванням політичних режимів та особливостями діяльності громадянського суспільства.

Автори посібника намагалися сформуванати навчальний матеріал таким чином, щоб не тільки розкрити зміст чи охарактеризувати базові поняття політичної теорії, але і поглибити, розширити, доповнити вивчення основ політичної науки шляхом опрацювання проблемних питань прикладного характеру. При підготовці навчального посібника «Загальна теорія політики» автори опрацювали широке коло новітньої політологічної літератури, зокрема енциклопедичних і періодичних видань, монографій українських і зарубіжних фахівців. Це дало змогу охарактеризувати й порівняти різні підходи у трактуванні тих чи тих теоретичних понять, концепцій, політологічних шкіл, узагальнити сформовані теоретичні інтерпретації вітчизняних і зарубіжних науковців. Крім того, до кожної теми авторами посібника представлено: термінологічний словник, який визначає ключові категорії та відтворює зміст теми; завдання і вправи; тематику рефератів і доповідей, виконання яких забезпечить краще засвоєння здобу-

вачами навчального матеріалу та дозволить формувати власне бачення політичних явищ і подій, їх наслідків для політичного життя сучасного суспільства.

Авторський колектив має надію, що навчальний посібник «Загальна теорія політики» сприятиме зростанню інтересу здобувачів до вивчення теоретичних концепцій і концептуальних ідей трактування сутності політики, стане джерелом формування понятійно–категоріального апарату, сприятиме закріпленню базових теоретичних знань у оволодінні політологічних дисциплін, а також забезпечить формування критичного мислення здобувачів.

Навчальний посібник підготували: розділи 1, 14 – к.пол.н., доц. Лисенко Ю.В. (КНЕУ ім. Вадима Гетьмана), розділи 2, 3 – к.пед.н., доц. Чубур Н.В. (КНЕУ ім. Вадима Гетьмана), розділи 4, 7, 8 – к.пол.н., доц. Бабарикіна Н.А. (КНЕУ ім. Вадима Гетьмана), розділ 5 – к.пол.н., доц. Рихлік В.А. (КНЕУ ім. Вадима Гетьмана), розділ 6 – к.іст.н., ст. викл. Топчій О.С. (КНЕУ ім. Вадима Гетьмана), розділ 9 – к.пол.н., доц. Піддубний С.А. (КНЕУ ім. Вадима Гетьмана), розділи 10, 15 – к.іст.н., доц. Погорелова І.С. (КНЕУ ім. Вадима Гетьмана), розділ 11 – д.пол.н., проф. Шульга М.А. (КНЕУ ім. Вадима Гетьмана), розділ 12 – к.пол.н., доц. Науменко О.М. (КНЕУ ім. Вадима Гетьмана), розділ 13 – к.пол.н., доц. Шаповалова А.М. (Київський національний університет технологій та дизайну).

Навчальний посібник може бути корисний для науковців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів і всіх, хто цікавиться теорією політики і політичною наукою.

Тема 1

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПОЛІТИКИ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Вивчивши матеріал теми, здобувач знатиме: основні характеристики загальної теорії політики як частини політичної науки; зміст категорій «політична теорія», «теорія політики»; завдання, мету і функції навчальної дисципліни «Загальна теорія політики», роль загальної теорії політики у системі політичної науки; зміст поняття «політика»; структуру політики, класифікацію властивостей політики; основні підходи до вивчення політики як суспільного явища.

Після опанування матеріалів теми здобувач умітиме: визначати зміст основних політологічних категорій; характеризувати сутність загальної теорії політики та визначати її місце і роль у системі політичного знання; застосовувати набуті знання у майбутніх теоретико-методологічних дослідженнях та під час аналізу політичної інформації тощо.

Навчальні питання

1. Загальна теорія політики: сутність і роль у системі політичного знання.
2. Загальна теорія політики як навчальна дисципліна.
3. Політика як основна категорія політичної теорії.

1.1. Загальна теорія політики: сутність і роль у системі політичного знання

Система політичної науки формується на теоретичному та емпіричному рівнях. Особливе місце у межах політичного знання посідає загальна теорія політики як фундаментальна основа теоретичного рівня, в межах якого формуються базові поняття і терміни, основні концепції і теорії для осмислення політики як сус-

пільного явища. Українська науковиця *О.Бабкіна* визначає, що **загальна теорія політики** – це фундаментальні знання про політику, базові теоретичні узагальнення, що виявляють загальні закономірності та тенденції її розвитку, формують цілісну картину політичного світу, понятійно–категоріальний апарат для всього політичного знання.

Фундаментальний рівень знань про політику формується в межах теоретичного знання і теоретико–методологічного пізнання політичної сфери суспільства. У ході диференціації соціально–політичного знання виокремилися декілька рівнів осягнення світу політики: фундаментальний рівень знань, теорії середнього рівня або галузеві політичні науки та прикладні політичні дослідження.

Політична наука спирається на загальнотеоретичну базу і використовує прикладну сторону для конкретизації та пояснення політичних явищ, подій і процесів. У цьому випадку мова йде про основи загальної теорії політики. При цьому варто зосередити увагу на сутнісно–концептуальному розумінні самої категорії «теорія», «теорія політична».

Теорія (від грецького *theoria* – спостереження, дослідження)°–виступає в якості системи основних ідей у певній галузі знання; форми наукового знання, яке дає цілісне уявлення про дійсність і завжди носить науковий характер.

Теорія політики (з гр. – розгляд, дослідження) – система основних ідей у сфері політичних знань.

Автори *Політологічного енциклопедичного словника (2004)* дають таке визначення теорії політики – це важливий підрозділ політичної науки, націлений на оцінку, пояснення і прогнозування політичних феноменів.

Логічна структура теорії політики має такий вигляд:

- загальна політична теорія;
- концептуальна схема даної сфери політологічного дослідження;
- пояснююча гіпотетико–дедуктивна теорія політики;
- описувальна теорія політики (емпірична);
- емпіричне політичне дослідження.

Теорія політики сформувалася як частина політичної науки, яка має на меті теоретико–концептуальне (наукове) дослідження, з'ясування сутності політики як суспільного явища. Загальноприйнятою є така **структура політичної науки**:

- історія політичних учень;
- загальна теорія політики;

- прикладна політологія.

Крім загальноприйнятої структури, існують альтернативні її варіанти, які включають такі елементи :

- політична теорія;
- історія політичної думки;
- прикладна (емпірична) політологія;
- геополітика та міжнародна політика.

Власне, теорія політики закладає основний зміст політології – як науки про політику і політичне життя, його закономірності, особливості тощо. Загальна теорія політики є базою для розвитку як теоретичного, так і практичного рівня політичної науки.

Виникнення політології пов'язують з іменем *Френсіса Лейбєра* (Лібєра), який у 1857 році започаткував *курс лекцій з політичної теорії* у Колумбійському університеті (США). Отже, теоретична політологія орієнтована на наукове пояснення і розв'язання проблем, що пов'язані з фундаментальним знанням про політичне життя суспільства; поясненням процесів політичного розвитку, розробкою категоріального апарату політології, методології і методів політичних досліджень.

З часом загальна теорія політики стала частиною предметного поля політологічних досліджень. Переломним моментом у розвитку політичної науки, що засвідчив потребу у розвитку політичного знання, стала міжнародна конференція, організована у 1948 р. (Париж) під егідою ЮНЕСКО. Підсумком конференції було прийняття спеціальної резолюції, яка систематизувала елементи політичної науки з метою формування її наукових основ, зокрема формування предмету досліджень. Першим елементом предметного кола політичної науки було визнано політичну теорію, а також історію політичних учень, політичні інститути, політичні партії і групи, міжнародні відносини.

Отже, **теорія політики** – це теорія специфічного соціально–політичного предмета, яка розробляє сучасні методологічні підходи до дослідження політичних явищ, закономірностей їх генезису, структурування та розвитку. Теорія політики переводить результати їх філософського пізнання на рівень конкретного розкриття об'єктивної сутності цих суспільних явищ, реалій політичного життя.

Загальна теорія політики у якості основних розділів включає:

- теорію політичної влади і владних відносин;
- теорію політичних систем і політичних режимів;

- теорію міжнародних відносин.

Теорія політичної влади і владних відносин – частина політичної науки, присвячена дослідженню сутнісної характеристики питань влади, аналізу спілкування з масами та залучення їх на свою сторону, виявленню принципів і законів функціонування владних механізмів, віднайденню шляхів вдосконалення та продовження часових термінів панування.

Теорія політичних систем і політичних режимів – розділ загальної теорії політики, який досліджує проблеми утворення та функціонування держав, партій, політичних режимів шляхом вивчення конституційних і адміністративних питань, аналізу політичних інститутів, відносин між суб'єктами політики, політичної культури.

Теорія міжнародних відносин – у даному контексті частина політології, предметом вивчення якої є теоретичні концепції і система міжнародних відносин, природа воєн, проблеми національної та світової політики, національної безпеки та національних інтересів, мирного співіснування держав тощо.

Український науковець *П. Шляхтун* охарактеризував, що «теорія політики» вивчає політику як цілісний предмет і має свої внутрішні структурні елементи: концепції політики і влади; теорії політичної системи і процесів, моделі політичної участі й лідерства; теорії формальних і неформальних інститутів політики – державознавство, партологія, концепція груп інтересів, бюрократії та еліт; теорії міжнародних відносин і зовнішньої політики. Ця розлога характеристика розуміння змісту загальної теорії політики доводить необхідність пошуку сутності, формування і вивчення політичної дійсності, розширення теоретичних напрацювань у вивченні новітніх явищ і процесів політичного життя сучасного світу. Тому пропонуємо більш детально ознайомитися із змістом і характеристиками навчальної дисципліни «Загальна теорія політики», підготовленою і розробленою науково-педагогічним складом кафедри політичних технологій КНЕУ імені Вадима Гетьмана.

1.2. Загальна теорія політики як навчальна дисципліна

Однією з навчальних дисциплін, що покликана формувати теоретичні знання майбутніх фахівців у галузі політичних наук, є «Загальна теорія політики», яку вивчають здобувачі бакалаврсь-

кого рівня. Головним завданням в опануванні дисципліни є глибоке вивчення і всебічне пізнання політики та влади, особливостей її розвитку, місця, ролі та взаємної відповідальності людини, громадянського суспільства і держави за зміст, напрямки та ефективність функціонування політичної системи.

Завдання навчальної дисципліни «Загальна теорія політики» полягає у формуванні у здобувачів цілісної системи політологічних знань на основі опанування основних термінів і категорій політичної науки, що їх вивчає загальна теорія політики; засвоєнні методологій дослідження політики; формуванні елементів дослідницької діяльності.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Загальна теорія політики» можемо визначити ознайомлення здобувачів з основними концепціями, категоріями та методами, що створюють основу для об'єктивного осмислення політичної сфери суспільства, раціональної політичної активності. **Мета** полягає у формуванні у здобувачів теоретичних основ політологічного знання і навичок його практичного застосування у професійній діяльності.

Метою викладання навчальної дисципліни «Загальна теорія політики» є формування знань про політику, політичну владу, політичну систему та її взаємодію з іншими системами, політичні процеси, оволодіння студентами основними категоріями та теоретичними підходами сучасної політичної науки, а також створення підґрунтя для вивчення конкретних політологічних дисциплін і спецкурсів.

Навчальні завдання дисципліни «Загальна теорія політики» :

- вивчення об'єкту, предмету, принципів та методології політичної теорії;
- аналіз сутності політики та її субстанційних властивостей; різноманітних інтерпретацій політики, що є потужною теоретико–методологічною передумовою сучасного наукового мислення;
- характеристика взаємовідносин політики з іншими сферами суспільства;
- наукове розуміння видів та напрямків політики;
- аналіз співвідношення політики та політичної влади;
- вивчення держави як основоположної категорії світу політичного;
- формування здатності давати об'єктивну характеристику суб'єктів та об'єктів політики;

- оволодіння характеристиками процесуального виміру політики, розуміння проблем його формування;
- формування у здобувачів здатності вирізняти теоретичні і прикладні, аксіологічні та інструментальні компоненти політичного знання, а також раціональні та ірраціональні аспекти політики;
- вміння застосовувати на практиці знання, здобуті під час вивчення дисципліни «Загальна теорія політики».

Предметом навчальної дисципліни «Загальна теорія політики» є політика та її субстанційні якості, соціальна обумовленість політики, системний вимір політики, політичні режими як сукупність методів здійснення політики, політичні процеси, види, напрямки та форми політики.

Завдяки вивченню дисципліни «Загальна теорія політики» майбутні фахівці зможуть: ефективно використовувати базовий категоріально–понятійний та аналітично–дослідницький апарат сучасної політичної науки; описувати, пояснювати й оцінювати політичні процеси та явища у історичних, соціальних, культурних та ідеологічних контекстах тощо; застосовувати політологічне мислення для розв’язання теоретичних і практичних проблем у політичній сфері на основі опанування класичної та сучасної політичної думки; зможуть аналізувати взаємодію політичних акторів, інститутів, владу та урядування, політичні системи та режими, політичну поведінку у різних контекстах її функціонування.

Опанування навчального курсу «Загальна теорія політики» сприяє розвитку таких умінь і навичок, як: володіння теоретичними знаннями у царині політичної діяльності; застосування теоретичних знань у практичній діяльності, зокрема у дослідженні різних форм політики в сучасному світі; використання теоретичних знань для аналізу явищ політичного життя сьогодення та минулого; раціонально–логічного виокремлення та аналізу прикладних і теоретичних, аксіологічних та емпірично–інструментальних, інституційних і функціональних аспектів політичної та державної влади; екстраполяція теоретичних конструктів стосовно явища політики на сучасні суспільні реалії; прогнозування політичних подій та різноманітних політичних процесів; аналіз і оцінка сутності і принципів державного управління на прикладному рівні тощо.

Функції навчальної дисципліни «Загальна теорія політики». До основних функцій навчальної дисципліни «Загальна теорія політики» відносять:

науково–пізнавальну – має на меті ознайомлення з основними науковими положеннями політичної науки, її досягненнями і проблемними питаннями;

теоретико–методологічну, як таку, що спрямована на вироблення загальних теоретичних засад політичної науки, а також розробку та обґрунтування методів і принципів політичних досліджень;

аналітичну – вона пов’язана з систематизацією та науковим аналізом політичної інформації з метою вироблення відповідних рекомендацій владним структурам, політичним партіям, соціальним спільнотам, електоральним групам, суспільству загалом;

прогностичну – спрямовану на розробку прогнозів розвитку політичної ситуації, моделювання можливих політичних сценаріїв, виборчих процесів тощо на основі використання певних загальнотеоретичних положень політичної науки і методик аналізу політики;

інноваційну – зорієнтовану на розробку нових продуктивних науково обґрунтованих ідей, які б закладали основи для ефективної політичної практики, збагачували політичну науку новими термінами, поняттями, категоріями;

прикладну – покликану вказати на ефективні способи та прийоми застосування та використання на практиці політичних знань, їх перетворення у практичні вміння та конкретно–прикладні навички з метою застосування в політичній діяльності;

навчально–просвітницьку – спрямовану на формування високого рівня політичної свідомості та політичної культури громадян України, зокрема молодого покоління, в тому числі пов’язана з підготовкою фахівців–політологів у вищих навчальних закладах України;

соціально–адаптивну як таку, що реалізовує мету допомогти всім членам суспільства пристосуватися до життєдіяльності в умовах мінливої політичної ситуації, не відчуваючи при цьому особливого дискомфорту і спрямовуючи креативні зусилля на подальший поступальний суспільний розвиток.

«Загальна теорія політики» як навчальна дисципліна спрямована на формування універсальних функціональних знань, які слугуватимуть аналітичним інструментом аналізу проблем сучасного політичного життя. У рамках вивчення навчальної дисципліни «Загальна теорія політики» виокремлюються та аналізуються основні категорії і поняття, парадигми і концепції, які складають теоретичний фундамент теорії політики.

1.3. Політика як основна категорія політичної теорії

Політика є базовим терміном політичної науки. Запропонувати єдине, універсальне визначення цього поняття було б складно. Представники різних наукових шкіл, теоретики–науковці пропонують широке трактування цього поняття. Охарактеризуємо **основні визначення**.

Політика – організаційна, регулятивна і контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головним чином на досягнення, утримання і реалізацію влади індивідами і соціальними групами задля здійснення власних запитів і потреб.

Поняття «політика», походить від давньогрецького слова «polis» (місто – держава) та його похідних: «politike» (мистецтво керувати державою), «politeia» (конституція), «polites» (громадяни), «politica» (державний діяч). Одним з перших це поняття почав використовувати давньогрецький філософ *Арістотель*. Одна з його найбільш відомих праць називалася «Політика». *Арістотель* трактував зміст поняття як «мистецтво управляти містом–полісом». У перекладі з грецької мови термін політика означає державні справи, державна діяльність.

Сучасне поняття «політика» багатогранне. Його трактують як сферу суспільного життя, як специфічний вид діяльності, що пов'язаний з процесами управління, здобуття і утримання влади, як засіб узгодження суспільних інтересів тощо.

У політичній теорії виділяють такі **основні підходи до аналізу політики як суспільного явища**:

1) *як до діяльності*, а саме організовані дії соціальних груп, органів влади з управління і керування суспільним життям; суспільні відносини з приводу боротьби за владу, її розподілу, утримання тощо; суспільну ідеологію для формування цінностей і норм; гнучкість, уміння знаходити політичні компроміси; професійне політичне керування та ін.;

2) *як до мистецтва* – уміння розбиратися у політичній психології, працювати з людьми, відчувати настрої суспільства; креативність у підборі і вихованні кадрів, творчий підхід у комунікації; уміння отримати користь/результат у максимально несприятливих умовах; окреслення форм, методів і засобів політичної діяльності, за допомогою яких певні цілі можуть бути досягнуті оптимальним способом;

3) як до науки – наявність чітких теоретичних підвалин і дотримання їх на практиці; уміння і прагнення переймати досвід у досвідченішого, сильнішого опонента; пріоритет у розв'язанні загальних питань перед окремими; відповідність форм, методів, засобів цілям і завданням та ін.

У загальній теорії політики сформувалися **основні теоретичні підходи щодо пояснення соціального призначення політики:**

- **директивний підхід** розглядає політику як відносини з приводу влади;

- **функціональний підхід** трактує політику як діяльність (управління суспільством);

- **комунікативний підхід:** політика як сфера комунікації, інтеграції або сфера боротьби, протистояння, пошуку суспільного консенсусу.

Структура політики. Вивчаючи сутність і зміст політики як центральної категорії теорії політики, важливо розуміти взаємозв'язок її структурних елементів. До базових елементів структури політики відносять:

- політичний інтерес;
- політичні відносини;
- політичні і правові норми;
- політичні інститути/організації;
- політичну свідомість;
- політичну діяльність.

На основі структурної деталізації виокремлюють форму, зміст і процес політики. В англійських джерелах, відповідно, *polity*, *policy*, *politics*.

Polity – (форма політики) – це її організаційна структура, інститути, що надають їй ознак стабільності. Форма втілюється у функціонуванні держави, політичних партій, громадський об'єднань, групах інтересів, рухах. А також політичних і правових нормах, що дають змогу регулювати поведінку людей у суспільстві.

Policy – (зміст політики) проявляється в її цілях і цінностях, проблемах, які вона здатна розв'язувати, мотивах і механізмах прийняття політичних рішень.

Politics – (політичний процес) виражає складний, багатосуб'єктний, конфліктний характер політичної діяльності, як результату відносин різноманітних соціальних груп, організацій, об'єднань індивідів.

Серед базових характеристик політики варто звернути увагу на **властивості політики**, а саме:

• **універсальність** – вплив на всі сфери суспільного життя, проявляється у здатності впливати практично на будь-які елементи, сторони життєдіяльності суспільства, події та відносини, починаючи з масштабів держави й закінчуючи індивідуальними рисами характеру людини;

• **інклюзивність** – (від лат. *includere* — включати) здатність необмеженого проникнення в усі сфери суспільного життя, наприклад спорт, мистецтво тощо;

• **атрибутивність** – можливість поєднання з неполітичними відносинами, явищами, феноменами сучасного суспільства, розширюючи і утворюючи інші види суспільних відносин.

У своїй структурі базові властивості дозволяють відрізнити політику від інших сфер суспільства, побачити межі її існування. Науковці виділяють **три групи у структурі властивостей політики**.

1) Онтологічні властивості:

– **асиметричність політики** розкривається у тимчасовості досягнутого політичного балансу, наприклад геополітичного; у динамічності суспільного розвитку; зміні потреб підтримки тощо);

– **конкурентність середовища** – політична взаємодія є результатом зіткнення різних групових інтересів та супутніх їм норм і правил, цінностей і традицій і інше;

– **просторові властивості** політики як об’ємно-просторового середовища, у якій діяльність суб’єктів, що ведуть боротьбу за владу, локалізована у різних місцях, ділянках території (вони мають власний політичний потенціал, ресурс, підтримку населення, що складаються у локальні практики політичного життя);

– **темпоральні властивості** політики – це здатність розгорнути політичні процеси в часі. Темпоральність – це тимчасовий вимір політики, характеризує протяжність існування її інститутів, індивідуальних і групових суб’єктів. Реальні політичні процеси та події здійснюються відразу в декількох тимчасових діапазонах: в рамках реального, історичного й епохального часу.

2) Морфологічні властивості.

Ці властивості відображають базові особливості будови і формоутворення політики. Для цього потрібна:

- ✓ наявність політичних відносин управлінського характеру;
- ✓ наявність елітарної групи;
- ✓ взаємодія елітарних і неелітарних груп як основних учасників політичного процесу;
- ✓ наявність публічного поля політичної дії.

Наявність і взаємозв'язок зазначених елементів наповнює сферу політичного життя, закладає основи формування системних відносин політичного характеру, наприклад, таким чином формуються політичні системи.

3) Процесуальні властивості.

Такі властивості характеризують політику як особливий тип людської діяльності. Вони надають політиці характеру динамічного явища, обумовлюють швидкість (темп) політичних змін, характеризують політичне середовище як винятково мінливе. Наприклад, зміна політичної цілі (політичних поглядів, установок), зміна оцінки (рівня підтримки політичної сили, кандидата на державну посаду) тощо. Найбільше чітко ця властивість проявляється у зіткненні цілей і програм правлячих і опозиційних партій; зміні курсу діяльності влади, що не користується підтримкою населення чи не виправдовує суспільних очікувань; протилежності поляризованих політичних культур та ідеологій і т.п.

Резюме за змістом теми

Важливе місце у політичній науці посідає загальна теорія політики як фундаментальна основа теоретичного рівня пізнання, структурний елемент політичної науки, в межах якого формуються базові поняття і терміни, концепції і ключові теорії розуміння сутності політики. Навчальна дисципліна «Загальна теорія політики» забезпечує формування базових теоретичних знань майбутнім фахівцям у галузі політичної науки. Головне завдання загальної теорії політики – ознайомлення здобувачів і тих, хто цікавиться цариною політики з основними концепціями, категоріями та методами, що створюють основу для об'єктивного осмислення політичної сфери суспільства, раціональної політичної активності. Завдання реалізовується через основні функції: пізнавальну, методологічну, аналітичну, інноваційну й ін. Політика, як явище суспільного життя, що теоретично осмислювалося з найдавніших часів, не має усталеного визначення і є багатограним та інклюзивним феноменом. Розуміння сутності політика, її функцій, структури, рівнів реалізації, широкого кола властивостей неможливе без наявності відповідної теоретичної бази, на формування якої і спрямована загальна теорія політики як частина політичної науки і навчальна дисципліна.

Терміни та поняття до теми

Політика – суспільне явище, сфера людського життя, в якій виявляються інтереси різних соціальних груп, спільнот, окремих індивідів, пов'язані з процесами управління, завоювання, розподілу і утримання влади.

Теорія політична – це систематизовані політологічні знання в їхній сукупності, які характеризують закони та закономірності певної сфери соціально – політичного життя, організації політичної влади.

Теорія політики – (з гр.– розгляд, дослідження) – система основних ідей у сфері політичних знань. *Теорія політики* – важливий підрозділ політичної науки, націлений на оцінку, пояснення і прогнозування політичних феноменів. *Теорія політики* – це частина політичної науки, яка має на меті теоретико-концептуальне (наукове) дослідження, з'ясування сутності політики як суспільного явища.

Теорія політичної влади і владних відносин – частина політичної науки, присвячена дослідженню сутнісної характеристики питань влади, аналізу спілкування з масами та залучення їх на свою сторону, виявленню принципів і законів функціонування владних механізмів, віднайденню шляхів вдосконалення та продовження часових термінів панування.

Теорія політичних систем і політичних режимів – розділ загальної теорії політики, який досліджує проблеми утворення та функціонування держав, партій, політичних режимів шляхом вивчення конституційних і адміністративних питань, аналізу політичних інститутів, відносин між суб'єктами політики, політичної культури.

Теорія міжнародних відносин – частина політичної науки, предметом вивчення якої є теоретичні концепції і система міжнародних відносин, природа воєн, проблеми національної та світової політики, національної безпеки та національних інтересів, мирного співіснування держав тощо.

Завдання. Запитання

1. Розкрийте сутність поняття «теорія політики».
2. Охарактеризуйте роль і місце теорії політики у структурі політичної науки.

3. Охарактеризуйте вузький і широкий підходи у трактуванні змісту соціальної політики.

4. Які категорії загальної теорії політики визначають розвиток сучасної політичної науки в Україні сьогодні?

5. Назвіть 7–10 основних категорій загальної теорії політики. Розкрийте їх зміст, поясніть значення.

6. Визначте основні завдання загальної теорії політики. Які з них можна вважати особливо актуальними?

7. Назвіть і характеризуйте основні функції загальної теорії політики. Поясніть, чому, на вашу думку, загальна теорія політики є фундаментальною частиною політичної науки.

8. Загальна теорія політики як наука і навчальна дисципліна: особливості розуміння.

9. Чи доповнюється теорія політики новими термінами, поняттями? Власну думку аргументуйте. Наведіть приклади.

10. Яка роль загальної теорії політики у формуванні політичної свідомості і політичної культури сучасного громадянина?

Темі есе, рефератів

1. Поняття і роль загальної теорії політики у сучасній політичній науці.

2. Витоки і етапи формування загальної теорії політики у контексті становлення політичної науки.

3. Розвиток загальної теорії політики в умовах політичної глобалізації.

4. Роль загальної теорії політики у становленні сучасного фахівця–політолога.

5. Функції загальної теорії політики, їх характеристика.

6. Основні категорії загальної теорії політики.

7. Відмінності між теоретичною і прикладною частинами сучасної політичної науки в Україні.

8. Основні тенденції формування теорії політики в контексті викиків сьогодення.

9. Загальна теорія політики і політологія: особливості предмету дослідження.

10. Загальна теорія політики як фундамент сучасної політичної науки.

Література

1. Бабкіна О. В. Фундаментальний рівень знань про політику // *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методики викладання соціально-політичних дисциплін*, № 22(27), 2020. – С. 5–11.
2. Бунь В. Теорія поділів у політиці: концептуальний аналіз // *Актуальні проблеми політики*. Вип. 75. – 2025. С.19–26.
3. Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М., Троян С.С. Загальна теорія політики: навч. посібник. К.: Видавничий дім «Кондор», 2017. 226 с.
4. Іванова Н.Ю., Смолянчук В.Ф. Політологія. – К.: КНЕУ, 2021. 348 с.
5. Ілько, Л. М. Категоріальна невизначеність політики. Мистецтво крізь призму політичного // *Регіональні студії: науковий збірник*. – Ужгород: Видавничий дім "Гельветика". – 2024. – Вип. 37. – С. 119–124.
6. Козьм'яних А. В., Сушко А. І. Загальна теорія політики : навч.–метод. посіб.; Нац. ун–т «Одес. юрид. академія». – Одеса : Фенікс, 2024.– 70 с. – Режим доступу: <https://hdl.handle.net/11300/27313>.
7. Москалюк М.Ф. Загальна теорія політики: Навчально–методичний посібник для студентів. – Івано–Франківськ, 2021. 88 с.
8. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики: Пер. з англ. К.: Вид.дім. «Києво–Могилянська академія», 2006. – 549 с.
9. Подмазко Є. А. Загальна теорія політики: рівень найменш загальних теорій. // *Науковий Вісник: фак. зб. наукових праць Одеського державного економічного університету.*– № 10(30). – 2006. С. 160–166.
10. Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – [2-е вид.]. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
11. Політологія: навчальний посібник / за ред. Іванової Н.Ю., Смолянчука В.Ф. К.: КНЕУ, 2021. – 473 с.
12. Політологія: навч. посіб. / за ред. Т. В. Гончарук–Чолач. Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2019. – 230 с.
13. Політологія : підручник /за ред. Ю. Кулагіна, В. Полуріза. – К. : Альтерпрес, 2002. – 612 с.
14. Політологія: підручник / за ред. М. П. Требіна. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2018. – 462 с.
15. Практична політологія: навч. посіб., Бульбенюк С., Довганик Н., Зайцева З. та інші. К.: КНЕУ, 2022. – 328 с.
16. Ярош О.Б. Загальна теорія політики: навч. посібник. – Луцьк: РВВ «Вежа», 2005. – 240 с.

Тема 2

МЕТОДИ ТА ПАРАДИГМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ. ПОЛІТИКА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ ТА СОЦІАЛЬНА СФЕРА

Вивчивши матеріал теми, здобувач знатиме: сутнісні характеристики політики як суспільного явища; парадигмальні аспекти категорії «політика»; особливості та основні методи отримання інформації у сучасному політичному дослідженні; роль і формування наукових теорій та гіпотез в процесі дослідження політики; методологічні підстави соціально–політичних концепцій XIX–XX ст.; основи сучасного політичного аналізу у системному поєднанні теоретичних та прикладних методів дослідницької роботи; методи підбору та опрацювання джерел та літератури із заданої теми політичного дослідження.

Після опанування матеріалів теми здобувач умітиме: аналізувати різноманітні підходи до теоретичної інтерпретації політичної сфери суспільства; розглядати політику як соціальну реальність і складну динамічну сферу; комплексно застосовувати теоретичні та прикладні методи у політичному дослідженні; виконувати евристичні завдання, що передбачають діяльність за складним алгоритмом, який містить процедуру конструювання раніше не відомих рішень і потребує використання великих масивів інформації; критично оцінювати здобутки і напрацювання різноманітних теоретичних підходів і шкіл, що існують у політології;

Навчальні питання

1. Методи дослідження політики.
2. Парадигма дослідження політики.
3. Політика як суспільне явище та соціальна сфера.

2.1. Методи дослідження політики

З метою пояснення сутності політики використовують філософські методи, а саме: діалектика, метафізика, психоаналіз, герменевтика, феноменологія та інші.

Методи дослідження політики – це прийоми й способи досягнення певних результатів у практичній і пізнавальній діяльності. Залежно від конкретної мети дослідження політологія вибирає різні прийоми й способи аналізу. Найраціональнішою є класифікація підходів і методів дослідження політики на три групи:

Перша – **загальні методи** аналізу політики (їх ще називають підходами). До цієї групи належать:

– *системний підхід* до політики як до складної саморегульованої системи із «входами» (сприймає вимоги громадян, їхню підтримку або спротив) і «виходами» (прийняті політичні рішення і дії) (за Д. Істоном). Системний підхід був уперше розроблений у 50–60-і рр. ХХ ст. американськими вченими *Т. Парсоном* і *Д. Істоном*. Політика знаходиться в логічній взаємодії із зовнішнім середовищем за принципом зворотного зв'язку. Політичній системі належить верховна влада в суспільстві. Вона прагне до самозбереження і виконує, за Істоном, дві найважливіші функції: розподіл цінностей і ресурсів і забезпечення прийняття громадянами розподільних рішень в якості обов'язкових. За допомогою системного підходу вдається чітко визначити місце політики у розвитку суспільства, її найважливіші функції, можливості при здійсненні перетворень;

– *структурно-функціональний підхід* передбачає вивчення функціональних зв'язків, взаємодію елементів, функціональне призначення політичних інституцій (за *Т. Парсоном*). Суспільство і його інституції розглядаються за їх функціональними можливостями й залежностями. Кожен індивід у своїй поведінці орієнтований на загальноприйняті зразки поведінки. Норми, об'єднані в інститути, що мають структуру і володіють функціями, спрямованими на досягнення стабільності суспільства. Мета структурно-функціонального підходу полягає у кількісній оцінці тих змін, до яких дана система може пристосуватися, щоб не нашкодити своїм основним функціональним обов'язкам. Цей метод використовується для аналізу способів збереження і регулювання системи. Максимальний же його ефект проявляється у порівняльному дослідженні політичних систем. Структурно-функціональний аналіз включає вивчення функціональних залежностей елементів

політичної системи: єдності інститутів влади, відповідності їх дії (функціонування) потребам політичних суб'єктів; виявлення того, як реалізується потреба в пристосуванні системи до змінного середовища і т.д.;

– *компаративістський (порівняльний) підхід* передбачає зіставлення однотипних політичних явищ (наприклад, політичних систем) із метою виявлення спільних рис та їх специфіки. Особливістю метода полягає в зіставленні двох (або більше) політичних об'єктів, застосування різних методів виконання одних і тих же політичних функцій тощо з метою виявлення їх загальних і специфічних характеристик, знаходження найбільш ефективних форм політичної організації. Метою компаративістських досліджень є знаходження найбільш ефективних форм політичної організації чи оптимальних шляхів вирішення завдань;

– *порівняльний підхід* спрямований на порівняльний аналіз різних політичних систем, а також елементів цих систем: парламентів, партійних і виборчих систем, форм правління і політичних режимів. Порівняльний метод дозволяє встановити, в чому полягає їх подібність, вичленувати загальні риси або показати, за якими ознаками вони (політичні об'єкти) розрізняються;

– *історичний підхід* вимагає дотримання хронологічних вимірів явищ і подій, дослідження в часовому вимірі, виявлення зв'язків минулого, сучасного та майбутнього. Цей метод переважає в історичних науках. Перевага підходу полягає насамперед, у тому, що він дає можливість вивчати політичні процеси в контексті тієї історичної обстановки, в якій вони виникають і розвиваються. Також цей метод дозволяє аналізувати неодноразово повторювані в історії явища (наприклад, війни й революції). Аналіз різних етапів у русі політичних процесів дозволяє виявити закономірності в їхньому розвитку;

– *інституціональний метод* орієнтує на вивчення інституцій (структур), які здійснюють політичну діяльність (наприклад, держава, партія, інші організації та об'єднання). Цей метод дозволяє створити цілісне уявлення про те, як інституціональна підсистема впливає на функціонування політичної системи в цілому. Інституційний метод пов'язаний з прагненням виявити певні юридичні норми, проаналізувати основні закони суспільства, починаючи із конституції, і їх зміст для існування і нормального розвитку суспільства. У даному підході основна увага приділяється політичним інститутам (парламенту і уряду, партіям та виборчим процедурам, механізмам поділу влади і конституційному устрою). Аналіз будується виходячи зі сформованих і су-

спільно укорінених політичних форм та формальних правил прийняття рішень.

– *субстанціальний або онтологічний підхід* належить до числа традиційних і фундаментальних методів політичної науки. Він вимагає виявлення і дослідження першооснови, що становить специфічну якісну визначеність політики. Такою першоосновою звичайно вважають владу, відносини панування та підпорядкування в їх різноманітних проявах або поділ суспільства на «своїх» і «чужих». Серед величезної кількості визначень політики явно домінують її характеристики через владу та панування;

– *психологічний метод* передбачає вивчення суб'єктивних механізмів політичної поведінки та психологічних характеристик учасників політичного процесу (лідерів, еліт, груп). Сучасний психологічний підхід багатоваріантний і важливу роль грає в ньому психоаналіз, основи якого розробив З. Фрейд, вони і стали одним із його джерел. Психоаналіз виявляє приховані несвідомі мотиви вчинків політичних діячів і знаходить їх в особливостях дитячого розвитку, в тих конфліктах, які, залишили в душі майбутнього політика шрами психологічних травм. На основі психоаналізу можливе пояснення різних типів політичної поведінки (зокрема, поведінки натовпу, авторитарного типу особистості, яка прагне за допомогою здобуття влади до подолання почуття власної неповноцінності, розвиток особистого роду комплексів, внутрішньої напруги). Політичний психоаналіз необхідний при вивченні процесу політичної соціалізації мотивів поведінки лідера і малих груп;

– *критично-діалектичний метод* вимагає критичного аналізу політики, вивчення ефективності діяльності лідерів і груп. Критично-діалектичний метод широко використовується у неомарксизмі, у ліберальній та соціал-демократичній думці. Він є провідним у такій важливій соціологічній та політологічній дисципліні, як конфліктологія;

– *метод теорії груп* розглядає політичну діяльність через боротьбу за політичну владу, утвердження панування і впливу, боротьби між групами, перш за все методом прийняття рішень;

– *біхевіористський метод* спрямований на аналіз політики через поведінку різних суб'єктів, передусім людини, їх моделювання та прогнозування. Застосування біхевіористського методу в політології ґрунтується на переконанні, що політика як суспільне явище має, перш за все, індивідуальний вимір, і тому всі групові форми діяльності вона прагне вивести саме з аналізу поведінки індивідів, поєднаних груповими зв'язками.

Підхід такого роду передбачає, що домінуючим мотивом участі в політиці є психологічна орієнтація, психологічні мотиви. Вони можуть мати соціальне обґрунтування, але можуть мати й особисту, індивідуальну природу. Суть біхевіористської методології полягає у вивченні політики за допомогою конкретного дослідження різноманітної поведінки окремих осіб і груп (але не інститутів). Значний внесок біхевіоризм привніс до вивчення поведінки електорату, політичного лідерства, процесу прийняття рішень. Особливе місце в методології стали займати методи вивчення виборчого процесу та електоральної поведінки. Отримують поширення методи передвиборного зондажу громадської думки та техніка різноманітних опитувань виборців. Біхевіоризм зіграв помітну роль у становленні та розвитку порівняльної і прикладної політології.

Виділяють також антропологічний, нормативний, ціннісний, соціологічний, комунікативний, цивілізаційно–культурологічний та інші загальні методи.

Друга група включає методи, які належать не безпосередньо до предмету дослідження, а до **організації і процедури пізнавального процесу**. До цієї групи входять методи індукції й дедукції; аналізу й синтезу, моделювання, ідеалізації, прогнозування, аналогія, математичні, кібернетичні тощо.

Метод математичного моделювання складається з дослідження політичних процесів і явищ шляхом розробки й вивчення моделей. Наприклад, за призначенням виділяють вимірювальні, описові, пояснювальні й передбачувані моделі. Сьогодні, у зв'язку з удосконалюванням програмних технологій, моделювання політичних макро– і мікропроцесів стало одним з першочергових напрямків у розвитку методології політичної науки.

Аналіз статистичних матеріалів дозволяє одержувати досить надійні результати при виявленні тенденцій розвитку політичних процесів.

Третя група складається із **емпіричних методів досліджень**, які дають змогу отримувати первинну інформацію про політичні факти та явища. До цих методів належать: електоральна статистика, анкетне опитування, аналіз документів, спостереження, лабораторний експеримент, ділові ігри (найбільший позитивний результат при прийнятті політичних рішень) та ін.

Опитування населення, які проводяться як у формі анкетування, так й інтерв'ювання, дають багатий фактичний матеріал для виявлення різного роду закономірностей. А їхній ретельний аналіз дає можливість робити політичні прогнози.

Вивчення документів включає аналіз офіційних матеріалів: програм партій, стенограм засідань уряду й парламентів, різного роду звітів, а також щоденників, мемуарів. Значний інтерес можуть становити кіно-, фотодокументи, плакати.

Застосування ігрових методів дає можливість зімітувати розвиток того або того політичного явища (переговори, конфлікт і тощо). Це дозволяє дослідникам розкрити внутрішні механізми досліджуваного явища, видати рекомендації для прийняття рішень.

Емпіричні методи найактивніше використовує прикладна політологія. Серед методів прикладної політології виділяють найпоширеніші: контент-аналіз (вивчення документів); інвент-аналіз (метод аналізу подій); опитування учасників політичних подій або експертів; фактор-аналізи (зведення багатьох емпіричних даних до найбільш визначальних); когнітивних карт (матриці, які фіксують поведінку людей у стабільних і кризових умовах; конфігуративні дослідження та ін.).

2.2. Парадигми дослідження політики

Парадигма в загальній теорії політики – це сукупність пізнавальних принципів і прийомів, що відображають політичну реальність, задають логіку організації знань і моделей теоретичного обґрунтування цієї групи соціальних явищ. Термін «парадигма» був введений у науковий обіг у 20-ті рр. ХХ ст. американським істориком науки і філософії Т. Куном та характеризував своєрідну логічну модель постановки і розв'язання пізнавальної проблеми.

Парадигма (від грец. – Paradigma – приклад, взірець) – це специфічна розумова (уявна) модель, яка визначає способи сприйняття та інтерпретації політичної дійсності. Вона задає спрямованість дослідження політики, відбору та узагальненню фактів, рішення конкретних проблем, прогнозуванню подій. Парадигма панує в науці певний час, а зміна пануючої парадигми новою розглядається як наукова революція. Поняття парадигми відображає зв'язок політичної думки із типами світогляду, із загальними філософськими картинами світу, які панували в ті чи ті історичні епохи. Втілювані в парадигмах різні картини світу протягом людської історії ставили загальні параметри і межі розвит-

ку політичної думки. Однак на відміну від методів політології не всі парадигми політичної думки є науковими, деякі з них орієнтують на хибний шлях пояснення політичних явищ.

В історії політичної думки використовувалися різні парадигми, перш за все, виділяють теологічну, натуралістичну, соціальну, раціонально-критичну парадигму. Кожна з них по-своєму інтерпретує політику. Складність застосування парадигм у політичній науці полягає в тому, що не всі вони відповідають науковій об'єктивності й конкретній ситуації.

Теологічна (релігійна) парадигма пояснює природу влади Божим провидінням, а людина є лише виконавцем Божої волі і саме тому не має права втручатися у політичний процес. Теологічна парадигма почала формуватися приблизно з IV-II тисячоліття до н.е. Стародавні держави, такі як Єгипет, Вавилон, Китай тощо – це приклади ефективності теологічної парадигми в реальному політичному житті. Перші спроби раціоналізації політики припадають на I тис. до н.е. В працях Платона, Аристотеля, Конфуція політика і влада розглядаються не тільки як результат поєднання невидимих надприродних Божественних сил. Провідними стають і людські прагнення. Більш повно така тенденція розкривається в поглядах *Ф. Аквінського*. Теологічне пояснення політики залишається впливовим і на сучасному етапі. Релігія залишається одним із провідних засобів впливу на масову свідомість. Останній факт робить її важливим ресурсом політичної влади.

Натуралістична парадигма виходить з того, що людина є частиною природи й пояснює політику географічними та біологічними факторами, психологічними властивостями людини тощо. Прихильники цих парадигм намагаються з'ясувати природу політики, виходячи з домінуючого значення факторів, що мають не-соціальний характер: територіальних, економіко-географічних, фізико-кліматичних та інші явищ. Тому натуралістична група парадигм включає в себе географічну, біологічну та психологічну парадигми. Найсуттєвішими підходами при натуралістичному поясненні явищ політики вважають географічний (геополітичний), біополітичний і психологічний.

Географічна парадигма в ролі факторів політики виділяє територіальні, природні, фізико-кліматичні явища. Засновником цього підходу є французький політичний діяч *Ж. Боден*. Він є автором теорії, що розкриває вплив на поведінку людей трьох типів клімату – холодного, помірною, спекотного. Таким чином, природні умови, на думку дослідника, визначають особливості

поведінки людей та доцільність певної форми держави. Надалі ця концепція була продовжена французьким мислителем *Ш. Монтеск'є* в роботі «Про дух законів», в якій були викладені головні принципи геополітики. Натуралістична парадигма в сучасних політичних концепціях знаходить своє продовження в геополітичній доктрині. Остання є невід'ємною складовою у формуванні зовнішньої політики сучасної держави. На думку дослідника *Ф. Рудича*, геополітика – це доктрина, яка визнає залежність політичних акцій держав у цілому та зовнішньополітичну спрямованість діяльності держав, від географічних і територіальних факторів, їх існування та розвитку. Так, причини багатьох війн, особливо за розширення території, за вихід до моря, за джерела питної води, за енергоресурси та продовольство, геополітична доктрина вбачає обґрунтованими та вимушеними з огляду на географічні обставини існування держав.

Біологічна парадигма (біополітика) сягає корінням у доктрину про біологічну природу пануючого класу та будується на визнанні наявності загальних для людини і тварин засад та понять. Сутність біологічної парадигми полягає у визнанні одностороннього впливу фізіологічних властивостей людини на політичне життя суспільства. Біополітика як самостійна методологія вивчення політики склалася в 70-ті рр. в американській науці. В сучасному вигляді біологічна парадигма представляє собою свідомо сконструйовану теорію, що базується на синтезі фізіології, генетики, біології поведінки, екології та еволюціоністської філософії.

Психологічна парадигма передбачає, що основним фактором, який пояснює політичний та соціальний розвиток суспільства є психологічні властивості людей. Її автори зводять усі політичні явища до дії психологічних якостей людини. Специфічним проявом цього напряму є психоаналіз, що використовується в політичній науці для розуміння специфіки людської поведінки.

Соціальна парадигма розуміє політику через вплив на неї інших соціальних сфер (економічної, соціальної структури). Саме на таких позиціях була сформована марксистська ідеологічна доктрина. На думку марксистів, політика детермінується економічними матеріальними відносинами.

У західній політології поширеною є концепція, згідно якої система права розглядається в якості базової установки, що забезпечує основні рішення в суспільстві, зокрема і в політиці. Як

приклад можна навести прецедентне право Великобританії. Ці принципи екстраполюються на всі види взаємин людей у суспільстві.

Раціонально-критична парадигма орієнтує на розкриття внутрішньої природи політики. Ці ідеї пов'язані з аналізом взаємозв'язку держави і громадянського суспільства (*Б. Спіноза*), міжгрупових відносин (*А. Бентлі*), діяльності еліт (*Г. Моска*), механізму міжгрупової інтеграції (*Б. Крік*), політичних конфліктів (*М. Кроз'є*) чи консенсусу (*Е. Дюркгейм*). У цьому контексті слід відзначити різноманітне функціональне трактування політики. До цієї групи відносять парадигми конфлікту та злагоди.

Парадигма конфлікту отримала визнання в ХІХ ст., її фундаментальні положення – це ідея внутрішнього протиріччя та конфліктності політичного життя. До її представників належать *Г. Зіммель*, *К. Маркс*, *А. Бентлі*, *К. Боулдінг*, *Л. Козер та ін.* Згідно з цією парадигмою, політичний конфлікт не розглядається як загроза політичному розвитку суспільства, а конкуренція – це джерело руху та еволюції політичних організацій. На сучасному етапі відбувається перехід від групових до індивідуальних цінностей. Вплив конфліктів на політичне життя розглядається виключно як позитивне. Відбувається пошук найбільш ефективних технологій запобігання та врегулювання конфліктів.

Парадигма згоди (консенсусу) склалася на противагу парадигмі конфлікту. За цим підходом соціальні та політичні конфлікти мають другорядне значення у порівнянні із цінностями, яких дотримується більшість населення. Парадигма згоди виникла наприкінці ХІХ ст. і не мала переважного впливу у порівнянні із теорією конфлікту. Але у 70–80-х рр. ХХ ст., які принесли значні ускладнення політичних зв'язків у суспільстві, поширення ідеалів соціальної держави, відбулося теоретичне зближення конфліктної та консенсусної парадигм. Парадигма консенсусу (згоди) не заперечує ролі та важливості конфлікту, але акцент робиться на його вторинності.

Розглянуті нами основні підходи до опису сутності політики показують складність і багатоплановість світу політичного життя. Поточна тенденція сучасних розвинутих суспільств – це посилення взаємозалежності всіх сфер суспільства, зокрема політичної, економічної, правової, культурної тощо. Тому в межах однієї парадигми неможливо в повній мірі пояснити світ політичного життя.

2.3. Політика як суспільне явище та соціальна сфера

В основі всіх процесів, що відбуваються в суспільстві, можна виявити політику, хоча не все в людських відносинах можна звести до політики. У сучасному світі кожен індивід перебуває під впливом дій політики. Навіть якщо людина не цікавиться політичними процесами, вважає себе аполітичною, вона має рахуватися і одночасно поважати та сприймати рішення політичної влади. Знання політики відповідає потребам кожного свідомого громадянина, який прагне зрозуміти своє місце й роль у суспільних процесах, повніше реалізувати свої інтереси у співпраці з іншими людьми, мати вплив на вибір цілей і засобів реалізації останніх в державі.

Пересічні громадяни мають два шляхи усвідомлення політики, а саме: через повсякденні погляди, що формуються на практичному досвіді політичної діяльності та через наукове знання. Останнє є результатом залучення та безпосередньої участі у дослідницькій діяльності. Повсякденні несистематизовані погляди про політику існували протягом багатьох століть. У тій чи іншій формі вони властиві кожній людині, яка задіяна в суспільно-політичних відносинах. Показуючи найчастіше практичну сторону політичних процесів, повсякденні знання можуть бути істинними або хибними. У загальному, знання не відбивають дійсність досконало й всебічно. Саме тому вони не можуть бути надійним орієнтиром індивіда у світі політики. Систематизувати та дослідити політику як суспільне явище має політологія.

Накопичення знань про політику, дослідження останньої як специфічної сфери діяльності людей починається мислителями Стародавнього Світу (Конфуцій, Шан Ян, Платон, Аристотель, Цицерон та ін.). Знання про політику зароджується і протягом багатьох століть розвивається в рамках філософії. Саме тому перші спроби дати відповідь, що таке політика, коли і чому вона виникла, яку роль вона виконує в суспільстві зробили філософи античності.

У науковий обіг термін «політика» увів давньогрецький філософ *Аристотель* (384–322 рр. до н.е.). У своєму трактаті «Політика» Аристотель вперше вживає термін «політика», що походить від грецького *politiká* – державні й суспільні справи; *polis* – місто, держава. За визначенням Аристотеля, політика – це цивілізована форма спільноти, що служить досягненню «загального добра» та «щасливого життя». Такою формою Аристотель вважав

античний поліс (місто–держава). Формування специфічної політичної проблематики, відокремлення її від власне філософської відбувається в XVI ст. і зв'язано з роботами італійського дослідника *Н. Макіавеллі*. Він ставить у центр політичних досліджень проблему державної влади, а політичну думку підпорядковує вирішенню практичних завдань.

Більшість дослідників розглядають поняття політики як таке, що поширюється на достатньо широкий спектр суспільної діяльності, спрямованої на здобуття, використання, підтримку або повалення державної влади. Як сфера суспільного життя політика включає відносини між суб'єктами, власне управлінську і організаційну діяльність, поведінку людей, їх соціально-політичні інтереси, потреби, мотиви і традиції функціонування політичних інститутів та організацій, політичні ідеї і погляди.

Німецький соціолог *М. Вебер* вважав, що політика – це прагнення до влади, її завоювання, утримання в різних великих суспільних колективах. Вчений розрізняв політику у широкому та вузькому розумінні: у широкому – це політичні відносини, пов'язані з управлінням окремими сферами людського життя, а у вузькому – керівництво політичною організацією, насамперед державою.

Канадський політолог *Д. Істон* розглядав політику як реалізований владою розподіл цінностей, а американський дослідник *П. Меркл* стверджував, що у своїх найкращих проявах політика – це шляхетне прагнення до справедливості та розумного порядку, а у найгірших – це корислива жадоба влади, слави, багатства.

Відомий британський політолог *Д. Хелд* інтерпретував політику як боротьбу за організацію людських можливостей. «Політика – це вивчення впливу і того, хто впливає... інакше кажучи, хто і що отримує, коли і як», саме таку думку щодо тлумачення категорії «політика» сформулював *Г. Лассвел*.

Карл Шмітт у своїй праці стверджував, що політика – це результат усвідомлення суспільних протиріч як стосунків «друзів – ворогів». Німецький політолог *М. Хеттіх* зазначав, що політика, не маючи «самостійної екзистенції» (існування), є лише певною формою мислення, формою дискурсу.

Тракування політики, які є в політичній науковій літературі, можна згрупувати так:

- політика як процес боротьби за завоювання та утримання влади (*Н. Макіавеллі, М. Дюверже, Р. Арон та ін.*);
- політика як специфічний вид діяльності соціальних суб'єктів, пов'язаний із боротьбою за владу, розподілом цінностей, управлінням державними та суспільними справами.

Політика виникла з необхідності підпорядкувати індивідуальні та групові інтереси всезагальному інтересові, який полягає у збереженні цілісності та єдності розширеного суспільства. Цей особливий вид людської діяльності, покликаний з'ясувати як довготривалі, так і поточні інтереси різних соціальних груп. Політика є засобом забезпечення інтересів як великих груп людей (наприклад, націй, класів), так і нечислених груп (наприклад, фінансових чи регіональних кланів). Вона є усвідомленою діяльністю, зорієнтованою на забезпечення суспільних процесів, їх регулювання, розвиток у певному напрямку.

Аналіз різноманітних підходів до теоретичної інтерпретації політичної сфери дає змогу зробити висновок про її багатовимірний характер. Політика постає у єдності трьох взаємопов'язаних аспектів:

- 1) як сфера суспільного життя;
- 2) як один із видів активності соціальних суб'єктів;
- 3) як тип соціальних відносин (між індивідами, малими групами тощо).

На сучасному етапі зрозуміло, що політику неможливо визначити, якщо за основу брати лише один критерій. Найпоширенішим підходом до інтерпретації політики є її ідентифікація з феноменом влади. При цьому виділяють дві позиції. Перша позиція визначає політику як відносини з приводу державної влади, організації останньої та напрямків діяльності. Друга позиція є більш широкою. Вона ототожнює політику безпосередньо з усіма різновидами влади, тобто не обмежується лише державною владою та її інститутами. Згідно з цією «екстенсивною» тезою, політика – явище універсальне, без якого суспільство не може обійтись. Актуальним стає гасло «Політика – це все», а саме: вибори глави держави, виховання дітей, розповсюдження СНІДу, поширення міграції, зубожіння населення, легалізація проституції, одностатевих шлюбів, заборона абортів, розбудова держави і т. ін. Ідентифікація політики з усіма різновидами влади дає можливість досліджувати її на всіх рівнях, у тому числі й на мікрорівні, між окремими суб'єктами (мова йде про малу політику).

Проте владні концепції політики є лише одними з багатьох спроб «спіймати» її субстанцію (першоджерело). Серед інших концепцій слід зазначити теологічні, натуралістичні та соціоцентричні пояснення політики. Різноманітність поглядів на природу, сутність політики не заперечує того факту, що вона є засобом раціоналізації міжгрупових конфліктів та інституціалізації міжгрупового діалогу, надання конкуренції за владу легальних форм.

Потреба у свідомій регуляції поведінки людей і соціальних груп, які керуються перш за все власними інтересами, і призвела до появи держави та інститутів публічної влади, що й уособлюють «субстанцію» політики. Зважаючи на це, політику можна визначити як сукупність відносин, що постають як результат цілеспрямованої взаємодії груп з приводу завоювання, утримання і використання державної влади з метою реалізації своїх суспільно значущих інтересів.

Політика як соціальна реальність є складною та динамічною сферою. Саме вона визначає взаємовідносини між різними суб'єктами у суспільстві та формує рішення, що впливають на його функціонування. Крім владності (виявляється у здійсненні впливу на прийняття та реалізацію рішень), що є однією з **основних сутнісних характеристик політики**, науківці визначають також визначають низку інших її сутнісних ознак.

Зокрема, іншою важливою характеристикою політики є її спрямованість на досягнення певних цілей або інтересів. Останні можуть бути різноманітними в залежності від конкретних суб'єктів і контексту політичного процесу. Ця спрямованість може виявлятися у встановленні законів, регулюванні економічних відносин, формуванні зовнішньої політики тощо.

До сутнісних характеристик політики відносять її конфліктність, що проявляється у протистоянні різних інтересів та поглядів на ключові питання суспільства. Конфлікти в політиці можуть виникати як між окремими групами чи індивідами, так і між різними політичними силами чи державами.

Інституціоналізація – це наступна характеристика політики, що передбачає наявність різноманітних органів та структур, які здійснюють політичну діяльність та забезпечують функціонування політичної системи. Інституції політики включають у себе парламенти, уряди, політичні партії, міжнародні організації тощо.

Відкритість політики передбачає доступність інформації про політичні процеси та можливість участі громадян у формуванні та реалізації політичних рішень. Відкритість політики сприяє демократизації суспільства та зміцненню легітимності політичних влад.

Наступною важливою характеристикою політики є її еволюційність та адаптивність, що проявляються у здатності політичних систем адаптуватися до змін у соціальному, економічному та культурному середовищі та реагувати на внутрішні та зовнішні виклики.

На думку науковців кордони політики в суспільстві існують, але вони завжди є рухливими. Протягом людської історії вони то розширювалися, (причому настільки, що іноді політика охоплювала все суспільство), то звужувалися. Майже будь-яка суспільна проблема може стати політичною в тому випадку, якщо, на думку політичних лідерів вона зачіпає інтереси всього суспільства й вимагає обов'язкових для всіх громадян рішень. Вона поширюється на багато економічних, культурних й інших суспільних явищ, причому інколи, здавалося б, навіть на суцільно особисті інтимні області. Політика багато в чому залежить від конкретних історичних умов, пануючої в суспільстві ідеології, моральних і релігійних норм, рівня розвитку самої людини, її світосприйняття та культури.

Резюме за змістом теми

За сучасних умов наукова категорія «політика» збагачується новими теоретичними та методологічними підходами. Політика як суспільне явище зорієнтована на вирішення широкого кола проблем: політичної влади, організації суспільства, діяльності політичних партій і громадських організацій, взаємовідносин суспільних класів, соціальних груп, еліт, прав і свобод громадянина тощо. Тому в загальному вигляді політика – це одна зі сфер суспільного життя; особливий вид діяльності, пов'язаний із владою як інструментом регулювання суспільного життя через задоволення інтересів соціальних суб'єктів при одночасному збереженні цілісності суспільства.

Вивчивши парадигмальні аспекти дослідження феномену «політика» у вимірі суспільних наук слід відзначити, що на сьогодні продовжує тривати процес формування нових політичних теорій. Актуальність підтверджується процесами символізації політики. Взаємодоповнення і взаємовплив парадигм у подальшому визначатиме розвиток і співвідношення політичних теорій і політичних практик у сучасних державах.

Характеристика методів політології дає відповідь на питання про те, яким чином, способом чи шляхом досліджує вона політичну дійсність. Політологія не виробила власне свій специфічний метод дослідження. Вона використовує методи інших соціальних наук: філософські, соціологічні, історичні, правові, математичні, логічні тощо. Політологія має загальні й специфічні методи дослідження: нормативно-онтологічний, емпірико-аналітичний, біхевіористський, діалектичний, синергетичний, а також принципи об'єктивності, історизму і соціального підходу.

Терміни та поняття до теми

Геополітика – концептуальний погляд на політику держави чи групи держав, що базується на обґрунтуванні їх зовнішньо- та внутрішньополітичних дій, стану та еволюції економічної, політичної і соціальної систем суспільства впливом географічних факторів.

Дедукція – спосіб логічного міркування, за якого нове положення виводиться шляхом від загальних положень до часткових висновків.

Державна влада – найважливіша форма політичної влади, її концентроване ядро, яка має класовий характер, спирається на спеціальний апарат примусу й наділена монополієм правом видавати закони та інші розпорядження, обов'язкові для всього населення.

Індукція – спосіб міркування від окремих фактів, положень до загальних висновків.

Івент-аналіз метод – прикладний метод дослідження. Наприклад, дослідження політичної реальності, яке полягає в систематичному формалізованому поданні взаємодій між політичними акторами в рамках певної шкали.

Контент-аналіз метод – це науковий метод у політології, який спрямований на кількісний аналіз текстів і текстових масивів з метою подальшої змістовної інтерпретації виявлених числових закономірностей. Контент-аналіз застосовують під час вивчення джерел, інваріантних за структурою або сутністю змісту, але таких, що зовні існують як несистематизований, безладно організований текстовий матеріал.

Парадигма – це прийнята науковою спільнотою модель раціональної наукової діяльності.

Політика (від грец. *πολιτικά* – державна діяльність) – сукупність заходів та інституцій, з допомогою яких відбувається управління суспільними справами, задоволення окремих, корпоративних, групових інтересів, здійснюється узгодження окремих частин структурованого суспільства, координування інтересів різних соціальних груп, переважно задоволення інтересів панівних верств (через подання їх як загальних) і дійсне задоволення загальних інтересів.

Політична організація суспільства – це сукупність взаємозалежних і взаємовпливових державних, партійних організацій, громадських об'єднань, що створені та діють з метою формування і функціонування системи владарювання й упорядкованості політики або мають вплив на неї.

Політична поведінка – це сукупність реакцій соціальних суб'єктів (осіб, груп, спільнот) на певні форми, засоби і напрямки функціонування політичної системи.

Політична сфера – це єдність політичних рухів, партій, держави як такої. Змістом політичної сфери є насамперед політико-владні відносини народів, націй, соціальних груп, особистостей щодо завоювання, утримання, використання влади і впливу на владу. Це також діяльність, пов'язана з організацією державної, політичної влади, з визначенням її цілей, завдань та засобів, забезпеченням їхнього функціонування політичними і правовими нормами.

Метод науковий – це система регулятивних принципів, прийомів і способів, за допомогою яких досягається об'єктивне пізнання дійсності в рамках науково-пізнавальної діяльності.

Система – це безліч елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один з одним, яка утворює певну цілісність, єдність. Ціле більше суми своїх частин.

Соціальні відносини – це відносно стійкі зв'язки між індивідами і соціальними групами як постійними носіями якісно різних видів діяльності, розрізняються по соціальних статусах і ролям у громадських структурах.

Субстанція – це об'єктивна реальність, що розглядається з боку її внутрішньої єдності. Субстанція єдина в усіх своїх формально суперечливих властивостях – це теоретично й експериментально доведений факт.

Теорія політична – це систематизовані політологічні знання в їхній сукупності, які характеризують закони та закономірності певної сфери соціально – політичного життя, організації політичної влади.

Запитання. Завдання

1. З'ясуйте етапи формування методів політичного пізнання.
2. Застосовуючи різні підходи, типологізуйте методи дослідження політики.
3. За якими критеріями визначаються якісні та кількісні методи? Наведіть приклади.
4. Охарактеризуйте загальнологічні методи політології.
5. Системний метод у політичних дослідженнях.
6. Структурно-функціональний аналіз у політичних дослідженнях.
7. Емпіричний метод у політичних дослідженнях.
8. Біхевіористичний метод у політичних дослідженнях.
9. Історичний метод у політичних дослідженнях.

10. Порівняльний метод у політичних дослідженнях
11. Перерахуйте основні емпіричні методи, які використовуються в політології для проведення досліджень.
12. Індукція та дедукція.
13. Поясніть сутність методу моделювання. З якою метою його застосовують?
14. Розкрийте зміст і основні функції методу спостереження та порядок запровадження. З'ясуйте труднощі процесу спостереження та шляхи подолання останніх.
15. Розкрийте сутність методу аналізу документів. В чому основні переваги використання методу аналізу документів у політичній науці?
16. З'ясуйте характерні риси та особливості сучасних методів дослідження політичного життя. Відповідь аргументуйте.
17. Укажіть основні принципи проведення методу контент-аналізу.
18. Чим відрізняється контент-аналіз від інвент-аналізу в політологічних дослідженнях?
19. Назвіть основні положення натуралістичної парадигми у соціально-політичній сфері?
20. Охарактеризуйте соціобіологію та біополітику? Який рівень компліментарності знань між цими науками та сучасною політологією?
21. У чому суть політики як явища соціального життя? Які причини її виникнення?
22. Охарактеризуйте основні етапи еволюції уявлень про політику.
23. У чому проявляється самостійність політики?
24. З'ясуйте зміст основних концепцій політики. В чому полягають особливості сучасних інтерпретацій політики? Відповідь аргументуйте.
25. Проаналізуйте різноманітні визначення політики. Виберіть, на Ваш погляд, найбільш вдале. Аргументуйте свій вибір.

Темі есе, рефератів

1. Загальнонаукові методи політичного дослідження.
2. Івент-аналіз та його взаємозв'язок з іншими методами збирання показників.
3. К. Поппер про злиденність історизму: актуальність підходів.
4. Парадигмальні підходи в методології гуманітарних наук: зміст та перспективи.

5. Метод кейс-стаді: область застосування та доцільність використання.
6. Метод фокус-груп: плюси та недосконалості.
7. Контент-аналіз: особливості запровадження в політологічних дослідженнях (на прикладах застосування в кваліфікаційних магістерських проектах).
8. Опитування як метод. Специфіка соціологічного опитування
9. Метод моделювання в політології: особливості запровадження.
10. Метод експерименту в політологічному дослідженні: особливості запровадження.
11. Етапи еволюції методів вивчення політики.
12. Компаративний метод в системі сучасних досліджень політичного життя суспільства.
13. Застосування математичних засобів у прикладному вивченні політичних відносин.
14. Аналіз сучасних методик дослідження політики: переваги та недоліки кількох підходів.
15. Вплив новітніх технологій на методики дослідження політики: від використання соціальних мереж до штучного інтелекту.
16. Природничо-наукові підходи до вивчення соціально-політичних явищ.
17. Стан науково–політологічних досліджень в сучасній Україні.
18. Парадигми політики: сутність та характеристика.
19. Міждисциплінарність у дослідженні політики: поєднання методів політології з елементами соціології, економіки та інших наукових галузей.
20. Інтерпретація політики в сучасній західній політичній науці.
21. Проблема формування визначення політики: соціологічні, субстанційні та наукові трактування.
22. Роль, зміст особливості політики в сучасних умовах.
23. Соціальні та культурні аспекти політики: взаємозв'язок між політичними рішеннями та суспільними цінностями.
24. Політика як вираз соціальних конфліктів: аналіз впливу різних соціальних груп на прийняття політичних рішень.
25. Еволюція політики як соціального явища: від античності до сучасності.

Література

1. Вернавська І.В., Черемісін О.В. Політологія: навчально-методичний посібник. Одеса: Гельветика, 2021. 210 с.
2. Гапоненко В.А., Лисенко Ю.В. Політологія. Практикум. К.: КНЕУ, 2014. 357 с.

3. Гелей С. Політологія. Київ: Центр навч. л-ри, 2019. 348 с.
4. Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М., Троян С.С. Загальна теорія політики: Навч. посібник. К.: Видавничий дім «Кондор», 2017. 226 с.
5. Горбань О.В. Політологія: навчально-методичний посібник для самостійного вивчення навчальної дисципліни здобувачами першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 081 Право. Полтава: ПУЕТ, 2024. 100 с.
6. Гордійчук О.О. Політологія: навчальний посібник / О.О. Гордійчук. Електронні дані. Житомир: Державний університет «Житомирська політехніка», 2023. 132 с.
7. Іванова Н.Ю., Смолянук В.Ф. Політологія. К.: КНЕУ, 2021. 348 с.
8. Лісовський П.М., Лісовська Ю.П. Політологія: навчальний посібник. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2021. 228 с.
9. Петренко І.І. Методи політичних досліджень. Навч. посібник. К.: Норма права, 2023. 220 с.
10. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна, І.О. Поліщук та ін.]; за ред. М.П. Требіна. Х.: Право, 2015. 816 с.
11. Політологія: навчальний посібник. Іванова Н.Ю., Смолянук В.Ф. К.: КНЕУ, 2021. 473 с.
12. Політологія. Навчальний посібник (для студентів усіх форм навчання) / уклад. Л.М. Мельник, І.А. Дужа, І.М. Грек. Біла Церква: БНАУ, 2022. 494 с.
13. Політологія: навчальний посібник. Міщенко А.Б. К.: Ліра-К, 2021. 102 с.
14. Політологія: навчальний посібник / Н.М. Демиденко. Суми. Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Електронне видання, 2022. 318 с. URL: <https://dspace.univ-d.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d89f768d-2b72-468d-b99e-64dc28425f83/content>
15. Політологія: курс лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти / уклад. О. В. Довгаль, І. М. Лесік. Миколаїв: МНАУ, 2022. 163 с.
16. Скрипникова Л., Тутік Л., Гринчак М. Політологія. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2023. 272 с.
17. Токовенко О., Третяк О. Парадигмальність у сучасних політологічних дослідженнях: від міждисциплінарності до авторської концептуальності. ГРАНІ. 2020. Том 23. № 1–2. С. 24–32.
18. Цурканова І.О. Політологія: конспект лекцій з дисципліни «Філософія та політологія» для студентів усіх спеціальностей: навчальний посібник. Дніпро: УДУНТ, 2022. 102 с.
19. Шайгородський Ю.Ж. Генеза поглядів на політику: ключові моменти зміни парадигм пізнання. *Політикус*. 2015. Вип. 1. С. 19–24.
20. Шляхтун П.П. Політологія: історія та теорія. К.: Центр учбової літератури, 2021. 472 с.

Тема 3

МЕТА І ФУНКЦІЇ ПОЛІТИКИ В СУСПІЛЬСТВІ. СУБ'ЄКТИ ТА ОБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ

Вивчивши матеріал цієї теми, здобувач знатиме: мету та функції політики в суспільстві; склад суб'єктів та їх функції, задачі в суспільних відносинах; об'єкти політики та їх роль у політичній системі; особливості об'єктивно-суб'єктивного зв'язку у сфері політики; способи і форми участі громадян у політичному житті держави; роль суб'єктів і об'єктів політики в сучасному світі; понятійно-категоріальний апарат.

Після опанування матеріалів теми, здобувач умітиме: визначати мету політики та характеризувати функції політики, які вона виконує в суспільстві; класифікувати суб'єкти політики, що задіяні в політичних відносинах; аналізувати політичну суб'єктність; визначати роль і місце об'єкта в політичній діяльності; орієнтуватися в питаннях об'єктивно-суб'єктивного зв'язку в сфері політики; досліджувати та порівнювати особливості об'єктивно-суб'єктивних відносин в Україні; аналізувати сучасні глобалізаційні процеси.

Навчальні питання

1. Мета і функції політики в суспільстві.
2. Поняття суб'єкт політики. Класифікація суб'єктів політики, їх функції та завдання.
3. Поняття об'єкт політики. Роль об'єкта політики в політичній системі.

3.1. Мета і функції політики в суспільстві

Мета політики в суспільстві. Політика за своєю природою є цілеспрямованою діяльністю з певною метою. В демократичному суспільстві основними цілями політики є узгодження загальних і приватних інтересів усіх членів суспільства, підтримка

розвитку демократичних цінностей, зниження ступеню стихійності та конфліктності в політичній діяльності, управління суспільними процесами, допомога в розподілі суспільних ресурсів, захист громадян від загрози зовні.

Мета політики – це ідеальний, бажаний результат, заради якого здійснюється політична діяльність. Мета індивіда, як правило, має конкретний характер. Мета суспільства і мета держави несуть в собі спільні риси, оскільки вони повинні відповідати інтересам більшості громадян в державі. Однак, в політиці поруч із загальною метою існують і більш конкретні, або проміжні цілі, наприклад, створення ефективної системи управління суспільством, розробка і прийняття необхідних законів тощо.

Відображаючи різноманітні інтереси та потреби, цілі також є різноманітними. Зокрема, їх можна класифікувати за наступними критеріями:

1) за їх значенням: загальні (досягнення загальної рівності, благополуччя тощо) та приватні (формування уряду народної довіри);

2) за змістом політики: соціальні, економічні, ідеологічні, екологічні, політико-юридичні та інші;

3) за черговістю: найближчі, проміжні, більш віддалені, кінцеві (для конкретного політичного процесу);

4) за сферами політичної діяльності: внутрішні (внутрішньодержавні) та зовнішні (міжнародні) тощо.

На сучасному етапі формальною стає позиція одностороннього зв'язку цілей політики з владою. Ближчими до реалій сучасності стають цілі політики, що поєднуються з безпекою та добробутом населення, забезпеченням соціального прогресу, підтримкою існуючого типу суспільних відносин або створення іншої соціально-політичної системи.

Ступінь реалістичності сформованих політичних цілей визначити складно. У багатьох випадках цей процес має тривалий характер. Тільки політична практика на основі політичної діяльності та політичного досвіду, може чітко показати контури сформованої мети.

Система цілей в політиці не є постійною категорією, оскільки змінюються внутрішні та зовнішні умови і відповідно до них – потреби, інтереси політичних груп та еліт. Зміни, що відбулися, впливають на уявлення людей про благополуччя, стратегічні та тактичні завдання.

Зворотна ситуація, навпаки, призводить до негативних наслідків. Відсутність чітких цілей в політиці практично завжди приз-

водить до негативних результатів в державотворчих процесах, а саме: до підриву престижу країни, ускладнення її становища на міжнародній арені, до значних людських і матеріальних втрат, падіння економічного розвитку тощо.

Значення і роль політики як соціального інституту обумовлені функціями, які вона виконує в суспільстві. Функції характеризують основні напрямки впливу політики на суспільство. Функції політики також слід розглядати як призначення політики у суспільному житті, – які потреби життєдіяльності суспільства вона задовольняє.

Функції політики в суспільстві. У сучасних суспільствах політика виконує низку функцій, до найважливіших з них відносять:

- **інтеграція** різних прошарків суспільства, забезпечення цілісності і стабільності суспільної системи, підтримка порядку;
- **вираз і реалізація** важливих для влади інтересів груп і прошарків суспільства;
- **регулювання** групових конфліктів, введення їх у певні межі, що встановлені перш за все державною владою, виданими та санкціонованими її органами, правовими нормами з метою запобігання розладу суспільства;
- **розробка і формулювання цілей поступального розвитку** суспільства, організація мас та мобілізація ресурсів на здійснення цих цілей;
- **управління і регулювання.** Політика не тільки виражає важливі для влади інтереси та потреби різних груп суспільства, але й забезпечує їх взаємодію, впливає на них шляхом прийняття політичних рішень як головного методу узгодження групових інтересів;
- **політична соціалізація** особистості, включення її до соціально-політичних відносин;
- **комунікаційна функція**, тобто створення загальнозрозумілої для всіх суб'єктів мови (здібною забезпечити ефективну взаємодію і взаєморозуміння між всіма учасниками політичного процесу), а також підтримка контактів між владою і населенням (паблік рілейшинз);
- **прогнозування** майбутнього і пошуки раціональних шляхів його досягнення.

З точки зору системного аналізу виділяють дві основні групи функцій: функція «введення» – вплив суспільства на політику і функція «виводу» – вплив політичної системи на суспільство. До функцій «введення» відноситься політична соціалізація та залу-

чення громадян до участі, представлення інтересів, поєднання інтересів; до функцій «виводу» – розробка норм (законів), їх застосування та контроль над дотриманням.

Багатоманітність функцій політики засвідчує про її глибоке проникнення в суспільство, поширення на різні соціальні явища. Будь-яка соціальна проблема, якщо вона безпосередньо торкається інтересів всього суспільства та її рішення вимагає втручання інститутів державної влади, стає політичною. Політика у даному контексті має забезпечити послідовність розвитку суспільства, використовуючи попередній досвід людства чи окремого суспільства, максимально скористатися існуючими ресурсами для вирішення актуальних проблем, а з іншого боку – запроваджувати новачі, що реально відповідають викликам сьогодення.

3.2. Поняття суб'єкт політики. Класифікація суб'єктів політики, їх функції та завдання

До **суб'єктів політики** належать особи, що діють у сфері політики, соціальні групи та спільноти, організації, рухи, інститути, держава, народ, суспільство в цілому. Специфікою політики визначаються склад суб'єктів політики, форми, методи і засоби їх взаємодії, цілі та задачі. Економічні, соціальні, духовно-ідеологічні умови також чинять безпосередній вплив на суб'єктів політики. Між суб'єктами політики існує динамічна система взаємодії, підпорядкування, залежності, відносної автономності.

У політиці дії суб'єктів пов'язані з відносинами політичної влади. При цьому ступінь активності цих сил у різних ситуаціях та різних сферах не є однаковою. Суб'єктами політики називають ті соціальні сили, які мають політичну свідомість і приймають активну участь у політичному житті. Відмінна ознака будь-якого суб'єкта – це його активність, суб'єкт – це той, хто може чинити реальні дії.

Для того щоб соціальний суб'єкт став політичним, необхідні три умови, а саме:

- політична свідомість – усвідомлення власних інтересів і ролі в політиці;
- самоорганізація – розуміння наслідків своїх дій;
- активність – реальні дії з метою реалізації інтересів.

Тим самим суб'єкти політики є задіяними в політичних відносинах, серед останніх необхідно виділити: розподіл та використання державної влади на основі політичних інтересів, а також цілей, установок, ціннісних орієнтацій, вірувань, ідеалів, якими вони керуються у своїй діяльності.

Як зазначалося, суб'єктами політичних відносин виступають окремі індивіди, групи, прошарки, спільноти та суспільства в цілому, а також їх організації та інститути. Однак за своєю роллю в політиці вони далеко не рівнозначні. З цим пов'язані багаторівневість, складність і взаємозалежність політичних відносин. На особистісно-груповому рівні вони залежать в першу чергу від соціального статусу та ролі в політичних і соціально-економічних структурах суб'єктів цих відносин. У міру підвищення рівня політичних відносин все важливішими стають особливості національної політичної культури, суспільно-економічної системи.

Особливо велика роль таких суб'єктів політики як класи і нації. Саме у взаємодії між ними формується те коло проблем і інтересів, що вимагають для свого вирішення обов'язкового втручання державної влади.

Класифікація суб'єктів політики. Існують різні класифікації суб'єктів політики.

Американський політолог *Г. Алмонд* за ступенем сформованості політичної свідомості виділяв такі суб'єкти.

1) *Паройкіальний* тип (від грецьких «пара» – навколо і «ой-кос» – дім, господарство; синонімічні назви: парфіальний; патріархальний). Носій такого типу суб'єктності турбується інтересами найближчого оточення, максимум інтересами своєї громади. Він не усвідомлює потреби політичної системи. Нічого від неї не вимагає, а її дії стосовно себе розглядає як тиск, необхідне зло, з яким доводиться миритися.

2) *Підданський тип*. Його носії чітко усвідомлюють значення політичної системи, її окремих складових. Вони самі можуть ставати активними учасниками політичної системи, але виключно в якості виконавців політичної волі легітимних володарів, керівників, лідерів. Вони визнають законність, доцільність вимог системи, її окремих інституцій стосовно себе, але зі свого боку, нічого не вимагають від системи. Вони не усвідомлюють, що самі можуть бути активними учасниками прийняття рішення, визначення засад функціонування системи.

3) *Активістський* або партисипативний тип (від франц. *partisipant* – учасник). Такий усвідомлює необхідність політичної

системи, усвідомлює справедливість її вимог і сам ставить вимоги до неї як свідомий і активний учасник політичного життя.

За характером і місцем, яке суб'єкти політики займають у суспільній структурі, **виділяють такі групи суб'єктів:**

1) *Соціальні*. Вони сформувалися історично, об'єктивно на основі збігу соціальних інтересів. Саме ці соціальні сили, окремі особистості через власні соціальні інтереси та практичні кроки у політиці визначають зміст і напрями як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Тому їх ще називають первинними суб'єктами.

До соціальних суб'єктів належить насамперед а) індивідууми у якості: громадян, громадсько-політичних активістів, політичних діячів, політичних лідерів. Кооперуючи свої зусилля, індивідууми об'єднуються у соціальні спільноти, у ряду яких розрізняють: соціально-класові (робітники, селяни, інтелігенція, буржуазія); соціально-етнічні (нації, етноси; корінні, прибулі), соціально-демографічні (молодь, ветерани, підлітки; чоловіки, жінки; мігранти), соціально-професійні (учителі, лікарі, військові), соціально-територіальні (мешканці міста, села, населення історичних земель, регіонів).

Розрізняють також мікро-спільноти: сім'ї, театральні трупи, екіпажі і т.п., а також макро-спільноти: громадянське суспільство, страти, класи, народ. Коли заходить мова про первинного суб'єкта політики, то насамперед, згадують про нього. Роль народу як суб'єкта проявляється у референдумах та виборах, тобто у делегуванні своєї суспільної ролі суб'єкта політики депутатам різних рівнів, президенту.

Іноді, у перехідних суспільствах, народ не усвідомлюючи наслідків своєї політичної активності, відчужений від влади, та власності, на фоні масового незадоволення своїм становищем, може реалізувати роль первинного суб'єкта політики у формі громадсько-політичного руху. На жаль, така форма, як засвідчила Помаранчева революція, може бути яскравим, але тимчасовим та недовгим проявом суб'єктності. У таких суспільствах, як наше, на цьому первинна суб'єктність і вичерпується. У демократичних суспільствах роль народу проявляється також у контролі за владою, що здійснюється за допомогою механізмів громадянського суспільства.

Особливої уваги політологи надають соціально-класовим суб'єктам. Традиційно тут виокремлюють класи економічні (за К. Марксом), враховуючи їх відношення до засобів виробництва і класи ринкові (за М. Вебером) зважаючи на місце, зайняте ними у ринкових відносинах.

2) Після соціальних суб'єктів політики виділяють *інституціональні суб'єкти*. Вони виникли внаслідок свідомих, цілеспрямованих зусиль первинних суб'єктів політики. За певних обставин людина, що є первинним суб'єктом політики, починає розуміти, що деяких цілей вона може досягти, лише об'єднавшись і діючи спільно з іншими людьми. Чинити тиск на діючу владу набагато простіше і ефективніше, коли вимоги висуваються більшістю. Цей факт стає поштовхом для створення вторинних суб'єктів. Останні заміщають первинні суб'єкти в політичній сфері та діють від їх імені. До вторинних суб'єктів належать: держава загалом, органи державної влади, партії, органи місцевого самоврядування. Як приклад – це заяви партій щодо представлення інтересів тієї частини населення, яка за них голосувала. Таким чином люди створюють партію, народ створює державу, соціальні прошарки створюють групи тиску.

3) *Функціональні суб'єкти*. Вони не є постійними, а лише ситуативними суб'єктами політики. Вони не борються за владу. Але за певних умов вступають у взаємодію з політичними інститутами, відстоюючи власні інтереси при здійсненні політики. До них належать: армія, церква, громадські організації, промислові і торговельні асоціації, профспілки, культурологічні товариства, ЗМІ.

Слід пам'ятати, що запропоноване розмежування суб'єктів політики не є абсолютним. Вони можуть змінювати свій статус, мінятися місцями.

Крім первинних і вторинних суб'єктів політики, доцільно виділити тих, хто бере безпосередню участь у прийнятті і виконанні політичних рішень. До таких безпосередніх суб'єктів політики належать владні структури, партійні лідери, керівні органи політичних і громадських організацій, політичні лідери. Саме на цьому рівні виникає і функціонує політична еліта.

Суб'єкти політики можуть мати як відкриті соціально значущі, так і приховані асоціальні групові інтереси. Останні характерні для таких груп як кліки, мафії, родинно-земляцькі угруповання.

Кліка – це мала група, що намагається шляхом закулісних дій зайняти панівне становище у певній політичній структурі (партії, групі тиску, уряді). Скажімо – партійний лідер і його найближче оточення.

Мафія – строго ієрархізована і глибоко законспірована організація, що намагається досягти користололюбних цілей у рамках не тільки якоїсь організації, а й усього суспільства. На відміну від

просто організованої злочинності мафія завжди пов'язана з неолітичними інституціями, функціонерами.

Родинно-земляцькі угруповання здебільшого існують на нижчих рівнях влади, але підтримують контакти з вищими політичними колами. Такі зв'язки можуть відігравати важливу роль при формуванні вищих ешелонів влади. Особливо в умовах затяжної політичної кризи та політикоправового нігілізму. За таких обставин політичний лідер, угруповання все менше можуть покладатися на правові норми, політичні угоди і все активніше оточують себе особами відданими особисто. Гарантією ж відданості вбачають родинні зв'язки, земляцькі прив'язаності і т. п.

Очевидно, що участь в політиці в будь-яких її формах беруть всі соціальні суб'єкти. Інша справа – ступінь цієї участі, надання суб'єктові владних функцій. Така участь може коливатися від рядового виборця до майже не обмеженого повноваженнями глави держави.

Для основи класифікації суб'єктів політичної комунікації оптимальною, на нашу думку, є система Г. Алмонда, що передбачає виокремлення трьох ступенів участі у політиці, а саме:

- стихійна участь у політиці – діяльність без усвідомлення мети, шляхів досягнення, можливих наслідків;
- участь напівсвідома – розуміння сенсу ролей за безпечного підпорядкування їм як чомусь наперед заданому, безспірному;
- цілком свідомою участь – утвердження своїх усвідомлених інтересів і цінностей.

Загалом, суб'єкт у політиці – джерело свідомої, цілеспрямованої, предметної політичної діяльності, що має власні політичні інтереси та засоби їх реалізації.

Здатність творити політику характеризують терміном політична суб'єктність, яка залежить від об'єктивних можливостей діяти (обмежених структурою політичних сил і рівнем розвитку суб'єкта) і суб'єктивних можливостей (мотивації, знань, умінь, послідовності дій).

Суб'єктів політики можна класифікувати за розглянутими далі ознаками.

1) Інтересом, який вони прагнуть реалізувати через політичну владу:

- громадянське суспільство загалом;
- соціальні, етнічні та конфесійні групи;
- окремі особистості.

2) Соціально–становою приналежністю:

- стани (робітничий, селянський тощо);
- політичні лідери (еліта) станів.

3) Соціально–професійною приналежністю:

- громадяни, які мають політичні права і не є професійними політиками;
- громадяни, котрі тимчасово професійно здійснюють політичну діяльність як обрані до представницьких, виконавчих або судових органів влади;
- громадяни, які професійно здійснюють політичну діяльність (теоретичну чи практичну);
- громадяни, які працюють у державно–адміністративному апараті, що репрезентує державу.

4) Належністю до організованих етноконфесійних груп:

- етнополітичні об'єднання та рухи (етносів, що домінують, чи національних меншин);
- конфесійно–політичні об'єднання та рухи.

5) Ступенем і мірою організованості:

- державні організації та інституції;
- політичні партії;
- громадсько–політичні організації, об'єднання, рухи;
- політичні блоки, фракції, угруповання.

6) За ступенем політичної активності:

- аполітичні, відчужені;
- пасивні;
- компетентні спостерігачі;
- активісти.

Функції та завдання суб'єктів політики. В суспільстві суб'єкти політики виконують певні функції та завдання:

– *представлення інтересів.* Суб'єкти політики виступають у ролі представників інтересів різних соціальних груп і прошарків суспільства. Вони прагнуть звернути увагу та забезпечити реалізацію власних потреб, прав та інтересів;

– *прийняття рішень.* Суб'єкти політики приймають участь в процесі прийняття політичних рішень, що виражають суспільні потреби та пріоритети;

– *інформаційна активність.* Суб'єкти політики здійснюють інформаційну діяльність, що спрямована на формування та підтримку суспільної думки, мобілізацію ресурсів і управління інформацією в політичному просторі;

– *легітимізація влади.* Суб'єкти політики забезпечують легітимність політичної влади, підтримуючи її діяльність та участь у виборах та інших політичних процесах.

У сучасних суспільно–політичних відносинах роль суб'єкта політики не обмежується тільки зазначеними функціями. В демо-

кратичному суспільстві суб'єкти політики є гарантами свобод і прав громадян. Вони контролюють діяльність політичних інститутів і формують суспільні думку.

Реальна множинність суб'єктів і об'єктів політичних відносин чітко відображається на їх структурі, що може будуватися на основі двох базових, а саме: тоталітарної та плюралістичної моделей. За тоталітарної моделі коло суб'єктів політичних відносин звужується та в кінцевому результаті їх кількість зводиться до одиниці. Плюралістична модель визнає множинність інтересів і способів їх виразу в політиці. В межах першої моделі проблема взаємодії між суб'єктами політичних відносин переноситься з політичної в юридичну сферу, а інколи в кримінальну. За таких обставин інші суб'єкти політики, крім чітко визначених та визаних, переслідуються та знищуються.

Таким чином, роль суб'єкта політики в сучасному суспільстві – це не тільки участь у політичних процесах. Актуальним є забезпечення стійкого розвитку громадянського суспільства, захист прав і свобод громадян, формування політичної культури керівності суспільства.

3.3. Поняття об'єкта політики. Роль об'єкта політики в політичній системі

Об'єкт політики є одним із найголовніших понять в політології та позначає ту сферу діяльності, на яку спрямовано прийняття політичних рішень та здійснення державного впливу.

Об'єкт політики – це те над чим здійснюється політичний вплив і до чого застосовуються певні методи та інструменти. Об'єкти політики – суспільні явища, процеси, ситуації, факти, а також суспільні сили, організації, люди, на яких спрямована діяльність суб'єктів політики.

Об'єкт політики може бути представлений різними суб'єктами, наприклад, державою, суспільними організаціями, політичними партіями, корпораціями та міжнародними організаціями. Всі ці суб'єкти впливають на об'єкт політики у відповідності з їх цілями, інтересами та політичними стратегіями.

Однак, правомірно вести мову щодо об'єктів політики як відносно самостійних явищах. Так, найважливішими об'єктами політики є влада, вся політична система суспільства. Найзагальніщі об'єкти політики – суспільство в цілому, усі його ключові соціально-

економічні процеси. Політика в цьому випадку набуває функцію координації, регулювання всіх головних сторін соціального життя.

Об'єкт політики може мати різні форми і проявлятися у різних сферах суспільного життя. Наприклад, об'єкт політики може бути економічним, соціальним, культурним чи екологічним явищем. Залежно від характеру об'єкта політики, державний вплив може бути спрямовано на його регулювання, розвиток чи захист.

Об'єкт політики може мати різні масштаби. Він може бути як національним, так і міжнародним. В останньому випадку об'єктом політики можуть бути міжнародні відносини, глобальні проблеми чи регулювання транс прикордонної активності.

Важливо відзначити, що об'єкт політики не завжди є пасивним об'єктом впливу. Він може бути активним суб'єктом, що може впливати на політичні процеси і прийняття рішень.

Таким чином, об'єкт політики являє собою все те, на що спрямований державний вплив і прийняття політичних рішень. Це може бути будь-яка сфера діяльності, що потребує врегулювання, розвитку чи захисту на різних рівнях – від обласного до міжнародного.

Роль об'єкта політики в політичній системі. Об'єктами політики є елементи, на які спрямована політична діяльність. Іншими словами – те, про що приймають рішення політичні суб'єкти. Основні роль об'єктів політики полягає в тому, щоб бути предметом впливу і досягти певних цілей в рамках політичної системи.

Об'єкт політики може бути представлений різними соціальними групами, інститутами, організаціями чи територіальними одиницями. Наприклад, об'єктами політики можуть бути громадяни держави, які мають певні інтереси і потреби, а також виявляються під впливом політичних рішень.

Роль об'єкта політики в політичній системі полягає в тому, що він представляє інтереси і потреби певних груп суспільства. Ці інтереси і потреби можуть бути економічними, соціальними, політичними тощо. В політичній системі об'єкт політики виступає як суб'єкт впливу і претендує на реалізацію власних інтересів через політичні інститути, органи влади і політичних лідерів.

Об'єкт політики також має важливе значення в процесі формування і розвитку політичної системи. Саме через взаємодію політичних суб'єктів з об'єктами формуються політичні інститути, закони і норми, що регулюють взаємодію всіх учасників політичної системи.

Досить часто об'єкт політики може бути пов'язаний із **суб'єктом політики**. У сфері політики об'єктивно-суб'єктивний

зв'язок є органічною єдністю, оскільки самі суб'єкти політики являються і її об'єктами. Наприклад, громадяни держави не тільки є об'єктами політики, але і можуть бути суб'єктами політичної діяльності, які виражають свою позицію через вибори, петиції, мітинги та інші форми громадянської участі. Соціальні групи, організації, рухи, політичні сили також виступають одночасно і як об'єкти політики і як її суб'єкти. Держава виступає об'єктом політики, коли на неї, на її політичні інститути спрямована дія тих чи інших політичних сил з метою її модернізації або спонукання до втручання у рішення тієї чи іншої проблеми. Але вона може бути і суб'єктом політики, коли сама активно втручається у регулювання соціальних відносин. Політична партія виступає в ролі суб'єкта політики, наприклад, у передвиборчій боротьбі, і може бути об'єктом, коли до неї застосовуються заходи державних репресій, регулювання діяльності.

Таким чином, роль об'єкту політики в політичній системі полягає в тому, що він представляє інтереси та потреби певних груп суспільства і є об'єктом впливу політичних суб'єктів. Об'єкт політики впливає на формування і розвиток політичної системи, а також взаємодіє з суб'єктами через різні форми громадянської участі.

Суб'єкти і об'єкти політики в сучасному світі. В умовах глобалізації та інформаційного суспільства спостерігається тенденція зниження значення таких традиційних суб'єктів політики як держава і партія. Все більший вплив отримують транснаціональні корпорації, міжнародні політичні та економічні організації (наприклад, ООН, МВФ, СОТ тощо) та глобальні ЗМІ. Вони мають потужний вплив на світові політичні процеси та формують нові правила гри на міжнародній арені. Держави в цьому контексті розглядаються як об'єкти політики ніж її суб'єкти.

Розуміння ролі суб'єктів та об'єктів політики дозволяє аналізувати та оцінювати політичні процеси, виявляти їхню взаємодію та вплив на суспільство. Це дозволяє краще зрозуміти, як функціонує політична система і як її зміни можуть вплинути на різні сфери життя людей.

Резюме за змістом теми

Політика виникає і здійснюється заради певної мети, яка внутрішньо суперечлива і різноманітна. Вища мета політики в соціальній системі – інтеграція внутрішньо диференційованого суспільства, пов'язання конфліктуючих приватних устремлінь громадян із загальною метою всього суспільства.

Спільною рисою для функцій політики є те, що вони покликані виконувати єдине завдання – забезпечувати налагодження прямого взаємозв'язку між громадянським суспільством і державою, між органами державної влади й управління та громадянами, що має сприяти гуманізації політики. Саме гуманізація політики в цілому та її окремих функцій має стати провідним напрямом подальших наукових пошуків соціально-гуманітарного спрямування. Тому при розгляді функцій політики слід виходити з того, що політика – це особлива царина людських взаємовідносин, в якій особа завжди має бути суб'єктом соціально-політичних відносин, а забезпечення її прав і свобод – найголовнішим завданням політики.

Суб'єкти і об'єкти політики взаємодіють один з одним, впливають на формування політичної системи і політичних процесів. Суб'єкти визначають політичний порядок денний та приймають рішення, а об'єкти впливають на ці процеси та вимагають від суб'єктів певних політичних кроків. Отже, суб'єкти і об'єкти формують політичний простір та є основними учасниками політичного життя суспільства.

Суб'єкти та об'єкти політики є основою політичного процесу і відіграють важливу роль у формуванні суспільних відносин, розвитку держави та регулюванні соціальних конфліктів. Розуміння їхньої ролі допомагає створити більш ефективну політичну систему та сприяє розвитку та становленню суспільства в цілому.

Терміни та поняття до теми

Держава – це універсальна політична форма організації суспільства, яка забезпечує захист і узгодження індивідуальних, групових і загальносуспільних інтересів за допомогою права на певній території.

Суб'єкти політики – діючі у сфері політики і влади особи, соціальні групи, організації, рухи, інститути. У число суб'єктів входять громадяни, соціальні верстви, нації, народності, суспільно-політичні організації (у тому числі, опозиційні партії, рухи), держави, народ, суспільство в цілому.

Об'єкти політики — явища політичної сфери в їх різноманітних проявах і зв'язках з усім громадянським суспільством. На них спрямована діяльність суб'єктів політики. Об'єкт політики дає уявлення всього того, на що суб'єкт політики спрямовує свою перетворюючу або руйнівну політичну діяльність.

Політична влада – це вироблення і запровадження у життя політичних програм усіма суб'єктами політичної системи, а також різними неформальними угрупованнями.

Політична нація – політична спільнота громадян певної держави, сукупність людей, які усвідомлюють свою приналежність до цієї спільноти, поважають правила, які існують у суспільстві.

Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Політична соціалізація – це процес засвоєння індивідом протягом його життя певної системи політичних знань, соціальних норм, політичних цінностей того суспільства, до якого він належить.

Політична система суспільства – це сукупність державних і недержавних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому.

Політична участь – це вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів і вироблення політичних рішень.

Політичні відносини – взаємодія суб'єктів політики і влади, де відбувається їх об'єднання або роз'єднання, передача ідей, поглядів, обмін ресурсами (впливом, інформацією, знаннями та ін.), передача вольових устремлінь від одного суб'єкта (активного) до другого (пасивного).

Політичні конфлікти – зіткнення з приводу розподілу владних повноважень, форми боротьби за владу.

Політичний інтерес – це вибіркове відношення суб'єктів політики до суспільно-політичних явищ, процесів і подій, реальна причина їхньої політичної активності, заснована на визначених світоглядних принципах, переконаннях і настановах.

Політичний процес – послідовність подій, зумовлених певними обставинами; сукупність послідовних дій для досягнення результату.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності й соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Соціальний конфлікт – суперечності в системі стосунків людей (груп), що характеризується посиленням протилежних інтересів, тенденцій соціальних спільнот та індивідів.

Запитання. Завдання

1. Мета політики та критерії її класифікації.
2. Охарактеризуйте зв'язок системи цілей у політиці з внутрішніми та зовнішніми умовами суспільно-політичних відносин.
3. Проведіть змістовний аналіз сучасних цілей політики.
4. Розкрийте зміст функцій політики в суспільстві. Наведіть приклади.
5. Охарактеризуйте функцію «введення» та функцію «виводу» з точки зору системного аналізу.
6. Дайте визначення понять «суб'єкт» та «об'єкт» політики.
7. Назвіть та охарактеризуйте умови, за яких соціальний суб'єкт стає політичним.
8. Класифікація суб'єктів політики: основні критерії та приклади.
9. Класифікація суб'єктів Г. Алмондом за ступенем сформованості політичної свідомості
10. Первинні та вторинні суб'єкти політики. Наведіть приклади.
11. Типи суб'єктів політики та моделі взаємодії особистості і держави.
12. Розкрийте функції та задачі суб'єктів політики.
13. Категорія об'єкт політики. Основні типи об'єктів політичних дій.
14. Охарактеризуйте особливості об'єктивно-суб'єктивного зв'язку у сфері політики.
15. Особистість як суб'єкт і об'єкт політики. Наведіть приклади прояву.

Темі есе, рефератів

1. Суб'єкти та об'єкти політичних відносин, їх характеристика.
2. Нація як суб'єкт і об'єкт політики.
3. Індивід як суб'єкт і об'єкт політики.
4. Суб'єкти і об'єкти політики в сучасному світі.
5. Політична суб'єктність.

6. Суб'єкти і об'єкти політики в умовах глобалізаційних процесів.
7. Суб'єкт політики як гарант свобод і прав громадян.
8. Роль об'єкта політики в політичній системі України.
9. Влада як об'єкт політики.
10. Політична система як об'єкт політики.

Література

1. Вернавська І.В., Черемісін О.В. Політологія: навчально-методичний посібник. Одеса: Гельветика, 2021. 210 с.
2. Гапоненко В.А., Лисенко Ю.В. Політологія. Практикум. К.: КНЕУ, 2014 р. – 357 с.
3. Гелей С. Політологія. Київ: Центр навч. л-ри, 2019. 348 с.
4. Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М., Троян С.С. Загальна теорія політики: Навч. посібник. К.: Видавничий дім «Кондор», 2017. 226 с.
5. Горбань О.В. Політологія: початково-методичний посібник для самостійного вивчення навчальної дисципліни здобувачами першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 081 Право. – Полтава: ПУЕТ, 2024. 100 с.
6. Гордійчук О.О. Політологія: навчальний посібник / О.О. Гордійчук. Електронні дані. Житомир: Державний університет «Житомирська політехніка», 2023. 132 с.
7. Єремєєва І.А., Шаповал В.А. Групи інтересів як суб'єкти політики. Політикус. 2016. Випуск 2. С. 76–80.
8. Іванова Н.Ю., Смолянук В.Ф. Політологія. – К.: КНЕУ, 2021. – 348 с.
9. Лісовський П.М., Лісовська Ю.П. Політологія: навчальний посібник. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2021. 228 с.
10. Мармазова Т. Прикладні аспекти реалізації функцій політики. Політичний менеджмент. 2009. №4. С. 44–50.
11. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна, І.О. Поліщук та ін.]; за ред. М.П. Требіна. Х.: Право, 2015. 816 с.
12. Політологія: навчальний посібник. Іванова Н.Ю., Смолянук В.Ф. К.: КНЕУ, 2021. 473 с.
13. Політологія. Навчальний посібник (для студентів усіх форм навчання) / уклад. Л.М. Мельник, І.А. Дужа, І.М. Грек. Біла Церква: БНАУ, 2022. 494 с.
14. Політологія: навчальний посібник. Міщенко А.Б. К.: Ліра–К, 2021. 102 с.
15. Політологія: навчальний посібник / Н.М. Демиденко. Суми. Сумська філія Харківського національного університет внутрішніх справ.

Електронне видання, 2022. 318 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d89f768d-2b72-468d-b99e-64dc28425f83/content>

16. Політологія: курс лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти / уклад. О. В. Довгаль, І. М. Лесік. Миколаїв: МНАУ, 2022. 163 с.

17. Семенченко М.Ф. До проблеми виміру об'єктивно-суб'єктивного характеру політичної діяльності. Політикус. 2019. Випуск 6. С. 13–20.

18. Скрипникова Л., Тутік Л., Гринчак М. Політологія. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2023. 272 с.

19. Цурканова І.О. Політологія: конспект лекцій з дисципліни «Філософія та політологія» для студентів усіх спеціальностей: навчальний посібник. Дніпро: УДУНТ, 2022. 102 с.

20. Шляхтун П.П. Політологія: історія та теорія. К.: Центр учбової літератури, 2021. 472 с.

Тема 4

ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ

Вивчивши матеріали теми, здобувач знатиме: сутність та значення політичних цінностей, їхні особливості та роль у суспільстві; процес формування політичних цінностей; класифікацію політичних цінностей за різними критеріями; взаємозв'язок політичних цінностей з іншими політичними явищами; вплив негативних явищ пов'язаних з політичними цінностями (нігілізм, фанатизм, популізм тощо); співвідношення між різними політичними цінностями та їхню роль у суспільстві.

Після засвоєння матеріалів теми здобувач умітиме: орієнтуватися в основних поняттях та термінах, пов'язаних з політичними цінностями; оцінювати роль політичних цінностей у суспільному розвитку; розуміти важливість політичних цінностей для формування громадянської відповідальності та активної участі у житті суспільства; ідентифікувати та аналізувати політичні цінності, що лежать в основі політичних рішень та дій; використовувати отримані знання для критичного аналізу політичної інфраструктури та участі в політичному житті; оцінювати вплив політичних цінностей на політичний процес та його результати; формулювати власну позицію щодо політичних цінностей.

Навчальні питання

1. Природа походження цінностей
2. Особливості політичних цінностей
3. Класифікація політичних цінностей
4. Політичні цінності як основа ідеологій
5. Антицінності — негативні політичні універсалії

4.1. Природа походження цінностей

При дослідженні феномену політичні цінності необхідним є розгляд історії поняття «цінність». Існує окрема наука про цінності – **аксіологія** (від грец. αξία – цінність) – учення про природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, їх зв'язок між собою, із соціальними, культурними чинниками та особистістю людини.

За різними оцінками фахівців, кількість цінностей, якими керується людина, може сягати кількох десятків, навіть сотень. При цьому, ядро особистісної системи цінностей, що включає від 20 до 40 базових орієнтирів, формується переважно в період первинної соціалізації, тобто до досягнення людиною 18–20 років. Ці фундаментальні цінності, як правило, зберігають свою стабільність протягом усього життя, зазнаючи суттєвих змін лише в умовах особистісної або соціальної кризи. Зміни, зазвичай, стосуються не самого складу цінностей, а їхньої ієрархічної структури, тобто їхнього співвідношення між собою в індивідуальній, груповій та суспільній свідомості. У цьому процесі одні цінності можуть набувати більшої значущості, тоді як інші можуть втрачати свою актуальність. Важливо зазначити, що диференціація цінностей на схвалювані та заперечувані не має прямого відношення до їхньої класифікації на «добрі» та «погані». Адже ставлення до тих самих цінностей може суттєво різнитися залежно від індивідуальних особливостей людини, її досвіду та переконань. Кожна людина формує власну унікальну ієрархію цінностей, яка визначає її життєві пріоритети та поведінку.

В аксіології існують різні підходи до розуміння природи та сутності цінностей, одні характеризують цінність як об'єктивну суть речей, інші – як власне цінність, грошову вартість предмета, треті – ототожнюють із поняттям блага, корисності для особистості й т.і.. Тому й існують різні наукові підходи до дослідження цінностей, серед них можна виокремити наступні:

Таблиця 1

ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ

Підхід	Представники	Призма дослідження
Релятивізм	<i>В. Дільтей, М. Вебер, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін</i>	універсальна система цінностей, як і єдина істинна система цінностей, що існувала б поза соціокультурним та історичним контекстом, не існує та й не може існувати. Цінність або ж негативне значення певних традицій цілком і повністю детерміновані їх відповідністю умовам існування та інтересам конкретного часу й місця. Цінності, що не мають загального значення та впливають виключно на певну культурно-історичну площину, як-от життя народу однієї країни, є обмеженими у своїй дії

Підхід	Представники	Призма дослідження
Утилітаризм	<i>І. Бентам, Дж. Мілль</i>	цінність полягає в її здатності приносити користь широкому загалу, сприяти прогресу людства або ж бути важливою для окремої особистості
Об'єктивізм	<i>Т. Гоббс, Н. Макіавеллі, К. Маркс</i>	прагнуть осягнути сутність «справжньої цінності» та довести, що далеко не завжди те, що людина вважає цінним, насправді є таким (проблема хибних цінностей)
Суб'єктивізм	<i>Р.Г. Лотце</i>	цінності є феноменом психіки, їхнє коріння сягає наших почуттів (емотивізм), світогляду (прагматизм) та мотивацій (утилітаризм). Виступаючи в ролі смислових орієнтирів, цінності є результатом осмислення людиною соціального середовища та задають вектор її буттю в ньому (індивідуально-психічні переживання)
Психологізм	<i>А. Мейонг, Р. Перрі, Дж. Дьюї, К. Льюїс</i>	цінності існують незалежно від нашої свідомості та можуть бути досліджені емпірично. Їхнє коріння сягає біологічних та психологічних потреб людини, і будь-який предмет, що задовольняє ці потреби, стає цінністю. Цінності сприймаються через призму психічного стану суб'єкта
Трансценденталізм	<i>В.Віндельбанд, Г. Ріккерт</i>	цінність тут трактується не як об'єктивний факт, а як ідеальна сутність, що не залежить від людської волі. Такі цінності, як добро, істина та краса, мають абсолютне значення, є самоцінними та не можуть бути використані для досягнення інших цілей. Відповідно, цінність – це не реальність, а ідеал, носієм якого є трансцендентальна свідомість. Більше того, цінності в цій концепції розглядаються як незалежні від людини норми, що становлять універсальну основу конкретних цінностей та культури
Онтологізм	<i>М. Шелер, Н. Гартман</i>	реальність ціннісного світу пов'язується з «позачасовою» аксіологічною божественною сутністю, не вірцевим відображенням якої постає людська особистість. Тип особистості визначає властиву їй ієрархія цінностей, яка й утворює онтологічну основу особистості. Спроби відокремити аксіологію від релігійних передумов зумовили проблему незалежного існування сфери цінностей

Проблема походження цінностей займає важливе місце в суспільному житті. Цінності не є природно заданими, вони формуються в процесі соціального життя, людської діяльності, а є узагальненням певного життєвого досвіду. Цінності – це породження соціуму, тому за походженням вони є соціальними. Вони формуються в межах соціальних процесів і створюють колективний продукт, що є невіддільною частиною культури як окремої особистості, так і соціальної групи чи спільноти. Цінності становлять собою засіб концептуалізації практичного досвіду, який містить своє відображення в конкретних діях. У такий спосіб вони сприяють інтерпретації поведінкових актів, з якими перебувають у змістовному зв'язку. Цінність – це інтерпретація, у якій суб'єкт виражає свої переваги.

Розглядаючи цінності як орієнтири діяльності людини, можна виокремити такі їх **функціональні аспекти**:

- конституювання сенсу життя – з'ясовуючи, що є добро, прекрасне, істина, справедливість тощо, цінності конституують сенс людського життя, утворюють його духовну основу

- виконання рольової функції – цінності спонукають до формування власної позиції щодо суспільно-політичних питань і вірності до певних ідеологічних поглядів;

- виконання адаптаційної функції – забезпечення механізму адаптації індивіда до соціально-політичного середовища, оскільки вони є засобом самоідентифікації в міжособистісних та міжгрупових комунікаціях;

- виконання функції орієнтира – спрямування особистості в соціально-політичному просторі, що виражається в здатності оцінювати явища та події, схвалювати або засуджувати власну поведінку чи дії інших осіб та групи;

- нормативна функція цінностей – тісно поєднана з орієнтаційною функцією, оскільки, цінності не просто формують ідеали, а й пророкують вибір людини на користь добра, прекрасного, справедливого, стають нормами діяльності людей. Норми — це правила, вимоги, закони поведінки, які виводяться із сенсу цінності.

Такі функціональні значення цінностей зумовлені тим, що вони акумулюють досвід розвитку соціальних відносин, формування інституційних структур і норм, відтворення моделі поведінки в різних сферах суспільного життя. Особливо це стосується політичної сфери, що забезпечує реалізацію суспільних інтересів і цінностей, а також встановлення нормативних меж, що регламентують суспільно-політичні процеси.

4.2. Особливості політичних цінностей

Цінності відіграють ключову роль у житті кожної людини та суспільства загалом. Вони є своєрідним фундаментом, на якому базуються наші рішення та вчинки. Цінності впливають на політику, визначають легітимність влади та регулюють відносини між громадянами та державою. Наприклад, прагнення до рівності може призвести до впровадження соціальних програм, спрямованих на підтримку малозабезпечених верств населення, тоді як цінність свободи може сприяти зменшенню державного втручання в особисте життя громадян.

Цінності не існують у вакуумі, вони завжди співвідносяться з конкретною політичною ситуацією. Це співвідношення формує політичну орієнтацію людини або групи людей. Характер та спрямованість цієї орієнтації залежить від того, яке місце цінності займають у системі поглядів особистості, групи чи суспільства.

Науковці розглядають зміст політичних цінностей через призму їхньої ролі в суспільстві. Вони сприяють досягненню згоди між різними соціальними групами щодо ключових цілей і проблем, формують віру в бажаний тип політичної системи, політичну мету та шляхи її досягнення.

Політичні цінності характеризуються трьома **ознаками**:

- реалізація їх можлива лише в ході спільних дій (зусиль) людей;
- активний характер впливу на всі сторони й механізми державної влади;
- мають безпосередній зв'язок із єдиним інтересом соціальної спільності, її конкретно-історичного способу життя.

Політичні цінності є невіддільною частиною ціннісної системи суспільства. Для того, щоб вони могли слугувати орієнтирами та цілями суспільного розвитку, необхідно обґрунтувати їхню істинність та універсальну прийнятність. Політичні цінності розглядаються як феномен суспільної свідомості, що є частиною політичної культури та відображається у політичній свідомості громадян. Водночас, об'єктивно-предметний характер політичних цінностей зумовлює їхнє визначення як певних властивостей політичних явищ. У цьому контексті політичні цінності постають як об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їхні влас-

тивості, що відповідають соціальним потребам та інтересам людини, і які вона залучає до своєї життєдіяльності.

Важливо підкреслити роль політичних цінностей у ситуаціях політичного вибору. Саме вони, в умовах обмеженої раціональності політичної рефлексії та прийняття рішень громадянами, формують систему оцінок, що дозволяє орієнтуватися в політичній ситуації. Цінності мають подвійну природу: вони є одночасно цілями, ідеями, мотивами та засобами досягнення очікуваних результатів. Тому вони можуть виступати як цінності самі по собі, так і як інструментальні цінності.

Політичні цінності можна визначити як смислові універсали, що формуються в типових ситуаціях, з якими стикається суспільство. Самовираження та самоствердження людиною політичних інтересів і цілей відбувається насамперед на основі її здатності орієнтуватися в політичному просторі шляхом надання значущим для неї політичним об'єктам того чи іншого значення.

У наукових колах існує точка зору, що акцент слід робити не на політичних цінностях самих по собі, а на їхній ролі та значенні в реальній політиці. Цей підхід базується на співвідношенні моралі та політики. У цьому контексті цінності в політичній діяльності ототожнюються з моральними принципами, які лежать в основі дій людей, що займаються політикою.

Безсумнівно, моральні або етичні цінності впливають на дії окремих політиків та їхні рішення. Коли політик враховує цей фактор, він стає більш гуманним та передбачуваним. Проте, важливішим є питання аналізу виникнення цінностей у політичній практиці та дослідження причинно-наслідкових зв'язків, коли політичне значення цінностей змінюється як у процесі політичної діяльності, так і в діях суб'єктів політики. В ролі політичних цінностей можуть виступати різноманітні соціальні явища, але лише тоді, коли вони є ідеалом та метою політичної діяльності людей.

У науковій літературі існує також думка, що будь-яке явище, яке має значення для політичної сфери, може розглядатися як політична цінність. На відміну від моральних та естетичних цінностей, які ґрунтуються виключно на внутрішньому переконанні людей та силі громадської думки, політичні цінності мають додатковий механізм підтримки та контролю – політичний.

Політичні цінності – це ті цінності, які реалізуються за допомогою політичної влади, спираючись на силу державного апарату, або заради досягнення яких ведеться боротьба за політичну владу. Саме тому люди, прагнучи реалізувати власні політичні цінності, домагаються прийняття відповідних законів та політико-правових актів. У результаті політичні цінності постають, насамперед, як юридичні закони та акти, що фіксуються матеріально у відповідних документах (конституції, кодекси, статuti, договори тощо).

Політичні цінності – це політично значущі явища, процеси, предмети, основи, сторони політичного життя та феномени політичної свідомості. До них належать гуманізм, солідарність, безпека, добробут, свобода, гідність людини, всебічний розвиток, праця, колективізм, демократія, незалежна державність, рівність, справедливість, соціальний прогрес та стабільність. Це ті ідеали та принципи, які суспільство вважає важливими для організації політичного життя. Серед **найпоширеніших політичних цінностей** можна виділити:

- *свободу* – як право на самовизначення, важливість особистих свобод у політиці;
- *рівність* – як соціальну та політичну рівноправність;
- *справедливість* – як принцип, що забезпечує чесність і правдивість у політичних відносинах;
- *солідарність* – як об'єднання на основі спільних цілей і інтересів;
- *порядок* – як стабільність і захист від хаосу;
- *безпека* – захист від зовнішніх загроз та внутрішньої злочинності.
- *національна ідентичність* – усвідомлення спільності походження, культури та історії;
- *традиції* – збереження культурної спадщини, повага до звичаїв та обрядів.

Ієрархія цінностей може змінюватися залежно від політичної ситуації, культурного контексту та індивідуальних переконань. Трансформація соціополітичних умов неминуче призводить до зсуву ціннісних пріоритетів у суспільстві. Цей процес є динамічним і залежить від багатьох факторів, таких як глибина та тривалість змін, їхній характер (еволюційний чи революційний), а також культурні та історичні особливості суспільства. У кризових ситуаціях, коли суспільство зазнає значних потрясінь, таких як війни, економічні кризи або соціальні заворушення, стабільність та безпека часто набувають першоряд-

дного значення. У таких умовах цінність свободи може тимчасово відійти на другий план, оскільки люди прагнуть перш за все зберегти своє життя та майно, а також забезпечити передбачуваність та порядок.

Формування політичних цінностей є складним і багатограним процесом, на який впливає широкий спектр факторів. Історичний та соціокультурний контексти відіграють вирішальну роль у цьому процесі. Кожна нація має свою унікальну історію, культуру та традиції, які формують її систему цінностей. Війни, революції та інші знакові історичні події мають значний вплив на формування домінантних цінностей. Наприклад, зростання значення миру та прав людини в Європі після Другої світової війни стало реакцією на жахи глобального конфлікту та прагненням запобігти його повторенню.

Релігійні вірування, культурні традиції та національна ідентичність також відіграють значну роль у формуванні політичних цінностей. У суспільствах з високим рівнем релігійності часто спостерігається домінування традиційних сімейних цінностей, тоді як у секулярних суспільствах на перший план можуть виходити цінності особистої автономії та індивідуальної свободи. Національна ідентичність може впливати на формування таких цінностей, як патріотизм, громадянська відповідальність та солідарність.

Економічний фактор також має суттєвий вплив на ціннісні пріоритети. Рівень економічного розвитку країни визначає, які цінності є першочерговими для її громадян. У розвинених країнах, де базові потреби населення задоволені, часто віддають перевагу цінностям особистої свободи та прав людини, тоді як у країнах, що розвиваються, де боротьба за виживання є першочерговим завданням, на перший план виходять цінності соціальної стабільності та економічного зростання.

Важливо зазначити, що вплив цих факторів є динамічним і може змінюватися залежно від конкретної історичної ситуації та соціокультурного контексту. Крім того, формування політичних цінностей є складним і суперечливим процесом, у якому різні соціальні групи можуть мати різні, а іноді й протилежні цінності. У зв'язку з цим, досягнення консенсусу щодо ключових політичних цінностей є важливим фактором забезпечення соціальної стабільності та політичної злагоди в суспільстві.

4.3. Класифікація політичних цінностей

Будь-який феномен суспільної дійсності, що є значущим для політики, може розглядатись як політична цінність. Важливим питанням є типологія або класифікація цінностей. Сучасна наука пропонує різні критерії для класифікації цінностей. Оскільки цінності впливають на поведінку людей у всіх сферах їхньої життєдіяльності, то найпростішим обґрунтуванням типології їх є конкретний предметний зміст цінностей. За цим критерієм розрізняють цінності соціальні, культурні, економічні, політичні, духовні тощо.

Класифікація політичних цінностей може здійснюватися за різними критеріями. Розглянемо найпоширеніші з них:

- ❖ **за метою засвоєння** – егоїстичні, альтруїстичні;
- ❖ **за рівнем узагальненості** – конкретні, абстрактні;
- ❖ **за способом вияву** – ситуативні, стійкі;
- ❖ **за об'єктом засвоєння** – матеріальні, морально-духовні;
- ❖ **залежно від суб'єкта:**

- індивідуальні – особиста свобода, часто корелюють з ліберальними поглядами;

- колективні – солідарність чи суспільна стабільність, є визначальними для соціалістичних та комунітарних ідеологій;

- ❖ **за масштабом поширення:**

- глобальні – глобалізаційні процеси сприяють популяризації універсальних цінностей, таких як права людини;

- локальні – багато суспільств зберігають прихильність до національних та культурних цінностей;

- ❖ **за ідеологічним спрямуванням:**

- ліберальні – ліберальні цінності охоплюють індивідуальні права та толерантність;

- консервативні – консервативні цінності зосереджені на збереженні традицій та підтримці соціального порядку;

- ❖ **за роллю в діяльності людини** – термінальні, інструментальні;

- ❖ **за змістом діяльності** – пізнавальні, предметно-перетворювальні (творчі, естетичні, наукові, релігійні та ін.);

- ❖ **за приналежністю** – особистісні (індивідуальні), групові колективні, суспільні, загальнонародні (національні), загальнолюдські.

Відповідно до засобів впливу і глибини включення до політичного буття, цінності поділяють на дві групи: цінності-цілі та

цінності-засоби. Цінності-засоби та їх політичне втілення виступає умовою реалізації тих чи інших фундаментальних ідеалів, що визначають характер політичного процесу.

ЦІННОСТІ

ЦІЛІ:

- добробут
- безпека
- порядок
- прогрес
- справедливість
- рівність
- легітимність
- легальність
- свобода

ЗАСОБИ:

- феномен влади
- мир
- війна
- революція
- реформи
- насильство
- авторитет

Система визнаних та чинних політичних цінностей відіграє вирішальну роль у політичному процесі. Саме завдяки їй відбувається:

– вибір та ієрархізація політичних пріоритетів – цінності служать своєрідним компасом, що допомагає визначити, які цілі є найбільш важливими та першочерговими;

– формування політичної аргументації – цінності визначають, які аргументи будуть переконливими та ефективними в політичній дискусії;

– розробка інструментарію та технологій політичної діяльності – цінності впливають на вибір методів та засобів досягнення політичних цілей;

– формування програм політичного життя – цінності є основою для розробки політичних програм, які відображають бачення бажаного майбутнього.

Серед різноманіття цінностей, що впливають на політику, можна виокремити кілька домінант, які визначають тенденції розвитку політичного процесу:

– сакралізація політичної сфери – ця домінанта полягає у сприйнятті політичної реальності через призму релігійних уявлень. Політичні події та діяльність можуть трактуватися як богоугодні або богопротивні. Вплив цієї домінанти призводить до поляризації політики, жорсткого поділу на «своїх» і «чужих», підміни ідеологічних принципів релігійними догмами та ірраціоналізації політичного процесу;

– актуалізація цінностей національної спрямованості – під впливом етнічного фактора на перший план виходять цінності патріотизму та національної ідентичності. Ці цінності стають домінантними в політиці за певних умов, таких як захист від зовнішньої агресії, національно-культурне відродження, захист національно-етнічної ідентичності та прагнення до створення власної національної держави;

– гуманітарна домінанта – ця домінанта пов'язана з ідеєю захисту та реалізації прав людини. Вона впливає на механізм політичної влади, надаючи особистісного виміру всім соціально-політичним реаліям. Гуманітарна домінанта збагачує зміст традиційних політичних цінностей, таких як демократія, плюралізм та стабільність;

– екологічна домінанта – ця домінанта набула особливої актуальності у XX столітті. Вона впливає на цілі та програми політичних партій та рухів, стає компонентом прогресивної державної політики та лежить в основі глобальних екологічних рухів. Водночас важливо пам'ятати про загрозу технологічного регресу та екологічної стагнації, тому спекуляції та популізм на цій ідеї є неприпустимими. Екологічна домінанта потребує фахової та відповідальної політичної уваги.

4.4. Політичні цінності як основа ідеологій

Політичні цінності можуть бути універсальними, тобто такими, що поділяються всім людством, або ж ідеологічними, тобто такими, що відображають інтереси окремих груп людей. На формування політичних цінностей впливає багато факторів.

Фактори формування політичних цінностей:

– культурний рівень та рівень розвитку особистості – чим вищий рівень культури та особистого розвитку, тим більш усвідомленими та зваженими є політичні цінності людини;

– соціалізація – процес соціалізації, тобто засвоєння людиною соціальних норм та цінностей, відіграє важливу роль у формуванні її політичних переконань;

– соціальне та матеріальне становище – соціальне та матеріальне становище людини може впливати на її політичні цінності. Наприклад, люди з різним рівнем доходу можуть мати різні погляди на соціальну справедливість;

– статево–вікові особливості – чоловіки та жінки, а також люди різного віку можуть мати різні політичні цінності;

– релігія – релігія як елемент національної культури може впливати на формування традиційних цінностей, які, своєю чергою, можуть впливати на політичні переконання.

Важливо зазначити, що всі ці фактори діють у комплексі, і саме їх поєднання визначає політичні цінності людини. Цінностями стають лише провідні орієнтації політичної культури. Розуміння та інтерпретація сучасних політичних цінностей залежить, від:

– особливостей ідеологічної системи: теоретично оформлених поглядів та цінностей – консервативних, ліберальних, комуністичних, соціалістичних, демократичних;

– стану трансформації політичної системи та суспільства загалом;

– національних та цивілізаційних ознак суспільства, пов'язаних з його національною культурою;

– моделі та особливостей економічного розвитку суспільства;

– характеру історичної епохи та масштабів визначеного нею впливу на розвиток конкретної країни.

Формування та функціонування політичних цінностей відбувається у контексті політичних відносин між різними суспільними групами, прошарками, політичними силами та окремими особистостями. Тип політичних відносин є визначальним фактором у формуванні відповідних політичних цінностей. Водночас на розвиток системи політичних цінностей впливають їх ідеологічне та культурне наповнення, національні традиції політичних відносин, а також прогресивність суб'єктів політичних цінностей – політичних сил, лідерів та еліт. Ідеологічний складник політичних цінностей набуває більшої ваги у перехідні (революційні) періоди та зменшує свій вплив у спокійні (еволюційні) періоди розвитку суспільства.

Фундаментальне підґрунтя політичних цінностей знаходиться поза межами політики та сягає глибинних сфер людського буття, таких як мораль, релігія та економіка. Проте, системи цінностей із цих сфер проєктуються на політичну сферу, де вони набувають конкретної форми та практичної реалізації.

В ідеологіях політичні цінності та групові переконання є ідеальними конструктами, що визначають їх характерні риси та ознаки. У політичній культурі вони знаходять своє відображення через моделі та стандарти поведінки, орієнтації в політиці, що включають знання, емоції, оцінки та служать критерієм відбору політичної інформації. У політичній системі – через ціннісні

принципи побудови та функціонування інститутів, що реалізують ресурси та механізми влади (демократії, політичного плюралізму, соціальної справедливості, верховенства права тощо). У самій політиці як феномені, що постійно співвідноситься з мораллю, наукою та мистецтвом; отже, їх ціннісні системи виступають мірилом відповідності політики етичним, науково-методичним принципам чи досконалості та неперевершеності справжнього мистецтва.

Цінності є ядром будь-якої ідеології, визначаючи основні напрямки політичних програм:

- *лібералізм* – свобода особистості, права людини, рівні можливості, верховенство права, ринкова економіка;
- *консерватизм* – традиційність, збереження, соціальний порядок, стабільність, патріотизм, сильна держава;
- *соціалізм* – рівність, соціальна справедливість, захист трудових прав, перерозподіл ресурсів, роль держави в економіці;
- *комунізм* – колективізм, порушення приватної власності на засоби виробництва, рівність, централізоване планування;
- *націоналізм* – національна ідентичність, культурна єдність, право націй на самовизначення, патріотизм;
- *фашизм* – авторитаризм, національна перевага, корпоративізм, культ держави й лідера, мілітаризм;
- *анархізм* – відкидання централізованої влади, самоврядування, індивідуальна свобода, взаємодопомога.

Цінності цих ідеологій часто вступають у протиріччя, що відображає плюралізм політичної сфери.

Сучасні дослідження показують, що посттоталітарні суспільства часто надають перевагу цінностям розвитку та рівності, тоді як важливість свободи та порядку може недооцінюватися. У розвинених західних демократичних суспільствах дослідники виділяють такі ключові цінності, як свобода (що включає сукупність індивідуальних прав) та рівність (яка розуміється як рівність можливостей). З цими цінностями тісно пов'язані й інші ціннісні орієнтації, такі як індивідуалізм, особистий розвиток, дозвілля, незалежність, громадянська активність, участь у суспільному житті, ефективність, раціональність, матеріальний добробут, праця, сім'я, вільний час тощо.

Демократія може існувати лише за умови, що громадяни поділяють її фундаментальні цінності, такі як свобода та рівність, а також досягають консенсусу щодо процедур прийняття рішень. Важливо підкреслити, що громадяни мають добровільно прийняти та усвідомити ці цінності, а не відчувати їх нав'язування. Від-

мова від демократичних цінностей свободи та верховенства закону як загальнозначущих, таких, що сприяють розвитку та модернізації суспільства, є безперспективною та згубною. Ці цінності є запорукою успішного розвитку суспільства та збереження культурної та національної ідентичності.

У сучасному світі проблема цінностей є особливо актуальною. Глобалізація, міграція та розвиток інформаційних технологій призводять до зіткнення різних культур та систем цінностей. У цих умовах важливо зберігати власну ідентичність та водночас бути відкритими до діалогу з представниками інших культур. Співвідношення цінностей з реальною політичною ситуацією утворює політичну орієнтацію, характер і спрямованість якої визначає ціннісний статус політичних явищ у структурі цінностей особистості, групи, суспільства.

В епоху цифрових медіа інформація часто використовується для маніпуляції громадською думкою. Це призводить до девальвації істини та перекрученого сприйняття політичних цінностей. Процеси глобалізації з одного боку сприяють поширенню універсальних цінностей, а з іншого — викликають реакцію з боку локальних спільнот, які намагаються захистити свою культурну ідентичність. Сьогодні ми можемо спостерігати загострення ідеологічних конфліктів у демократичних країнах, посилення націоналістичних рухів у Європі та вплив соціальних медіа на політичну поведінку.

Дослідження політичних цінностей допомагає зрозуміти, чому в різних суспільствах переважають ті чи інші цінності, як вони впливають на політичні рішення і взаємовідносини. Розуміння цінностей допомагає глибше зрозуміти світову політику, адже цінності формують основи політичної культури та суспільного консенсусу. В умовах сучасної мінливості збереження стійкої системи цінностей стає викликом для всього людства.

4.5. Антицінності – негативні політичні універсалії

У сучасних умовах політичні цінності знаходять своє відображення у змісті політичних універсалій – найзагальніших політичних поняттях, які інтерпретуються через сукупність рис та проявів у політичній культурі, діяльності та ідеології. До сталих загальнолюдських політичних універсалій належать:

– загальнолюдські політичні принципи та ідеали – мир, свобода, порядок, демократія, суверенітет, права людини, рівність, які, хоча б декларативно, визнаються у масштабах світового співтовариства;

– міжнародна політична мова – у ній закріплено понятійно та лексично все розмаїття політичних явищ, процесів, і, зокрема, цінностей;

– міжнародна політична символіка – вона володіє найсуттєвішими емоційно-психологічними механізмами впливу на політичну свідомість. Це і відомі символічні емблеми та знаки, що символізують певні політичні настрої, символіка кольорів (білий – символ допомоги, чистоти дій і думок; блакитний – знак захисту, миру; зелений – життя планети, природи, людства, колір екології; рожевий – захист дитини і материнства);

– міжнародні політичні організації – їх діяльність та існування стверджує загальнолюдську політику культури та координує спрямованість глобальної політики;

– глобальна політична інтеграція – цей ціннісний процес ще діє як тенденція та безпосередньо визначається поглибленням глобальних проблем сучасності;

– всесвітнє поширення держави – держава є універсальною формою політичної організації народів;

– міжнародне право – це нормативна система, що виступає як механізм регулювання відносин між державами, світовими організаціями та спільнотами, і спирається на досягнення політичної культури та історичний досвід політичних відносин.

Політичні цінності не вичерпуються лише духовно високими, позитивними категоріями. Також у політичній науці виокремлюють **негативні політичні універсалії – антицінності**, які отримали розповсюдження в політичному житті. Серед них найрозповсюдженішими є:

– політичний нігілізм – заперечення цінностей;

– політичний абсентеїзм – пасивність, аполітизм;

– популізм у політиці;

– політичний фанатизм (істерія) – крайні вирази політичного ідеалізму;

– політичний екстремізм – вкрай радикальна позиція;

– політичне насильство.

Політичний нігілізм є однією з форм соціальної поведінки та світосприйняття. Він характеризується не запереченням політики як такої, а скоріше критичним ставленням до окремих її усталених форм та інститутів, таких як державність, плюралізм, ідеоло-

гія, політична свідомість тощо. Нігілістична позиція в політиці може призводити до екстремізму, неприйняття реформ, різноманітних форм соціального протесту та принципового абсентеїзму. Політичний нігілізм, що історично проявлявся в анархістських програмах та ідеях, у сучасному політичному просторі артикулюється політиками, схильними до популістських практик та радикальних методів досягнення політичних цілей, незалежно від їхньої ідеологічної приналежності до правого чи лівого спектра. Характерно, що політичний нігілізм часто діалектично поєднується з іншою антицинністю – наївним політичним ідеалізмом, або фанатизмом. Ці, здавалося б, різновекторні та майже несумісні феномени, здатні співіснувати, утворюючи деструктивну комбінацію політико-юридичної некомпетентності, невігластва та інтелектуальної обмеженості.

Політичний ідеалізм (фанатизм) являє собою надмірну та необґрунтовану переоцінку політичних інститутів, що зумовлено дефіцитом політичної культури або належністю до фанатично-ідеалістичної субкультури в політиці. Політичний ідеалізм породжує у частини суспільства недовіру до конституційного ладу, поточної влади. У підсумку, політичний ідеалізм, зазнаючи трансформації до крайніх форм, здатний спричинити ірраціональний та деструктивний політико-ідеологічний фанатизм, що характеризується нетерпимістю та агресією щодо інакомислення. Що своєю чергою призводить до політичного екстремізму.

Політичний екстремізм збільшується як ідеологізована, організована та деструктивна діяльність, спрямована на радикальну зміну чинного політичного ладу, часто із застосуванням насильства та порушенням законодавства. Його призначення є захоплення влади та встановлення диктаторських або тоталітарних режимів, що дестабілізує суспільство та гальмує його розвиток. Прояви політичного екстремізму включають фізичне насильство, моральний примус. Політичне насильство є одним із ключових інструментів політичного екстремізму, який використовує для досягнення радикальних політичних цілей.

Політичне насильство – це використання сили або погроз для досягнення політичних цілей. Воно може проявлятися в формі терористичних актів, політичних убивств, збройних повстань, насильницьких протестів та репресій з боку держави чи опозиційних груп. Політичне насильство може бути як спрямованим (проти конкретних осіб або груп), так і масовим (геноцид, етнічні чистки). Його основна загроза виникає в підриві політичної стабільності, руйнуванні демократичних інститутів та формуванні

атмосфери страху. Політичне насильство може бути спрямоване на зміну політичного режиму, захоплення влади, досягнення національної незалежності або інші політичні цілі. Воно може бути здійснене як державою проти своїх громадян, так і різними політичними групами або окремими особами. Важливо зазначити, що політичне насильство є серйозним порушенням прав людини та загрозою для демократичного суспільства.

Ще однією формою відчуження від політичного процесу є абсентеїзм. Екстремізм пропонує радикальні та часто насильницькі методи досягнення політичних цілей, нігілізм заперечує будь-які цінності та сенс політичної діяльності, а абсентеїзм проявляється в ухиленні від участі в політичному житті.

Політичний абсентеїзм – це свідомо відмова громадян від участі в політичному житті, особливо у виборах. Він може бути викликаний різними факторами, такими як апатія, недовіра до політичних інститутів або протестні настрої. Масовий політичний абсентеїзм становить загрозу для легітимності демократичних інститутів, оскільки знижує представницьку здатність влади та може сприяти політичній нестабільності. Проте, важливо зазначити, що справжня участь громадян у політичному житті вимагає не тільки формальної участі у виборах, але й активної громадянської позиції, залучення до громадського діалогу та контролю за діяльністю влади.

В контексті низької політичної культури, виразного політичного ідеалізму, політичного нігілізму у суспільстві стає все поширенишим явищем **популізм**. Важливо критично оцінювати популістські заяви та обіцянки, аналізувати реальні наміри політиків та їхні можливі наслідки. Популізм у політиці – це явище, коли політики або політичні сили звертаються безпосередньо до народу, часто використовуючи спрощені гасла, обіцянки та емоційні заклики, щоб здобути підтримку. Їхня мета – звернутися до невдоволення та страхів людей, обіцяючи швидкі та легкі розв'язання складних проблем.

Боротьба з антицінностями та утвердження політичних цінностей є складним та багатовимірним процесом, що потребує консолідованих зусиль з боку держави, громадянського суспільства та міжнародної спільноти. Успіх цієї боротьби залежить від здатності суспільства критично осмислювати політичні процеси, протистояти популістським маніпуляціям та активно відстоювати демократичні цінності. Важливо зазначити, що формування стійкого імунітету до антицінностей потребує не тільки інституційних змін, але й глибоких трансформацій у свідомості громадян. Виховання поваги до прав людини, толерантності та відповідальності за свої дії є ключовими факторами успіху на цьому шляху.

Резюме за змістом теми

Політичні цінності є складним і багатогранним феноменом, який відіграє ключову роль у функціонуванні політичної системи та житті суспільства. Вони є своєрідним компасом, що визначає цілі та пріоритети політичної діяльності, впливає на формування політичної культури та поведінки громадян, а також служить критерієм оцінки діяльності політичних інститутів, формує політичні ідеології.

У науковій літературі існує багато підходів до визначення та класифікації політичних цінностей. Їх можна поділити за різними критеріями.

Формування політичних цінностей відбувається під впливом різноманітних факторів, таких як історичний контекст, соціокультурне середовище, економічний розвиток, рівень освіти та особистого розвитку, релігійні переконання, процес соціалізації тощо. Політичні цінності не є статичними. Вони можуть змінюватися та еволюціонувати під впливом трансформації суспільства, політичних подій та глобальних процесів.

Особливе місце в системі політичних цінностей займають загальнолюдські цінності, такі як мир, свобода, права людини, демократія, справедливість, рівність тощо — політичні універсали. Водночас існують і такі явища, як політичний нігілізм та політичний фанатизм, які є антицінностями та можуть становити загрозу для стабільності та розвитку суспільства.

Отже, політичні цінності є важливим елементом політичного життя, який потребує постійного дослідження та осмислення. Їх розуміння є необхідним для ефективного функціонування політичної системи, забезпечення громадянської злагоди та прогресивного розвитку суспільства.

Терміни та поняття до теми

Аксіологія, цінності, політичні цінності, свобода, рівність, права людини, демократія, соціальна справедливість, верховенство права, громадянське суспільство, національна ідентичність, глобалізація, політичний нігілізм, політичний популізм, гібридні загрози, ціннісні орієнтири.

Запитання. Завдання

1. Як політичні цінності впливають на формування політичної культури суспільства?
2. Які існують класифікації політичних цінностей та яке їх значення для політичної науки?
3. Яким чином глобалізація та інші фактори впливають на трансформацію політичних цінностей у сучасному світі?
4. У чому полягає співвідношення між індивідуальними та колективними політичними цінностями?
5. Як історичний контекст впливає на формування політичних цінностей?
6. Який зв'язок між політичними цінностями та ідеологією?
7. Яким чином політичні цінності сприяють забезпеченню стабільності та розвитку суспільства?
8. У чому полягає сутність політичного нігілізму та фанатизму як антицінностей?
9. Яке значення загальнолюдських політичних цінностей для міжнародного співробітництва?
10. Як політичні цінності проявляються в умовах глобалізації та культурного розмаїття?
11. Яким чином політичні цінності впливають на соціальну інтеграцію, зокрема на роль консенсусу та конфлікту?
12. Як політичні цінності формуються у процесі громадянської освіти та яке їх значення для формування відповідального громадянина?
13. Яким чином засоби масової інформації впливають на формування та поширення політичних цінностей?
14. Яка роль політичних цінностей у політичному лідерстві?
15. Як політичні цінності впливають на вирішення глобальних викликів сучасності?

Темати есе, рефератів

1. Роль політичних цінностей у формуванні політичної культури суспільства.
2. Класифікація політичних цінностей та їх значення для політичної науки.
3. Трансформація політичних цінностей у сучасному світі.
4. Співвідношення індивідуальних і колективних політичних цінностей.

5. Вплив історичного контексту на формування політичних цінностей.
6. Політичні цінності та ідеологія: взаємозв'язок і відмінності.
7. Роль політичних цінностей у забезпеченні стабільності та розвитку суспільства.
8. Політичний нігілізм та політичний фанатизм як антицінності.
9. Загальнолюдські політичні цінності та їх значення для міжнародного співробітництва.
10. Політичні цінності в умовах глобалізації та культурного розмаїття.
11. Політичні цінності та соціальна інтеграція: роль консенсусу та конфлікту.
12. Політичні цінності та громадянська освіта: формування відповідального громадянина.
13. Політичні цінності та засоби масової інформації: вплив на громадську думку.
14. Політичні цінності та лідерство: роль особистості у політиці.
15. Політичні цінності та глобальні виклики: пошук спільних рішень.

Література

1. Андрущенко В. П., Михалкович М. В. Культура і політика. Київ: Видавництво «Генеза», 2000. 400 с.
2. Арендт Х. *Vita activa* / Пер. з нім. В. Шовкун. Київ: Дух і літера, 2002. 304 с.
3. Астаф'єв О. С. Політичні цінності в умовах демократичного транзиту. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2021. № 8. С. 45–52.
4. Бабарикіна Н.А. Війна як засіб здійснення політики: філософський аспект // Матеріали ІХ міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та Європейського Союзу в контексті російсько-української війни, виборчих процесів та прав національних меншин», Ужгород: УжНУ, 2024.
5. Бабарикіна Н.А., Самоха Б.А. Проблематика абсентеїзму в суспільно-політичному просторі сучасної України // Матеріали щорічної науково-практичної конференції викладачів, науковців, молодих учених, аспірантів та студентів НУ «Запорізька політехніка» «Тиждень науки – 2021. Юридичний факультет». Запоріжжя, 2021, 199–200.

6. Білоус А. М. Цінності демократії: концептуальні засади та український контекст. *Політологічний вісник*. 2020. № 85. С. 112–120. URL: <https://politics-journal.org.ua/archive/2020/85/12.pdf>.
7. Горбатюк В. В. Ліберальні та консервативні цінності у сучасних політичних процесах. *Філософія і політика*. 2022. № 4. С. 28–35.
8. Головатий М. Ф. Політичні цінності та ідентичність в умовах глобалізації. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015. 240 с.
9. Демченко П. Політичні цінності та громадянська ідентичність: взаємозв'язок і суперечності. *Сучасна гуманітарна наука*. 2021. № 2(12). С. 77–84.
10. Зайцев Ю. О. Політичні цінності та громадянська компетентність. Київ: Видавництво «Педагогічна думка», 2018. 192 с.
11. Зелінський М. В. Політична культура як відображення суспільних цінностей: український та європейський виміри. *Український соціологічний журнал*. 2023. № 1. С. 92–101. URL: <https://usj-journal.org.ua/archive/2023/1/9.pdf>.
12. Кістяківський О. Ф. Держава і право: етюди з філософії права. Київ: Видавничий Дім «АртЕк», 2004. 480 с.
13. Ковальчук Л. О. Трансформація політичних цінностей у процесі глобалізації. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили*. 2020. Т. 14, № 3. С. 56–63.
14. Колісник В. М. Ціннісні орієнтації українського суспільства: соціологічний аналіз. Львів: Видавництво Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. 288 с.
15. Пашутіна Н. В. Політична культура особистості: проблеми формування в умовах трансформації українського суспільства. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. 320 с.
16. Піддубний С. В. Політичні цінності та їх роль у формуванні національної ідеології. *Філософські студії*. 2021. № 5. С. 38–47.
17. Скрипнюк О. В. Цінності громадянського суспільства: проблеми теорії і практики. Київ: Парламентське вид-во, 2007. 448 с.
18. Шаповал В. М. Конституційне право України. Київ: Видавництво Право, 2010. 448 с.
19. Шморгун Є. І. Ціннісні виміри політичного процесу в Україні. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 384 с.
20. Espinoza J.J.V., Babarykina N. Crisis of the democratic model in the twenty-first century. *CUESTIONES POLITICAS*. 2022. Volume 40. Issue 72. P.16–20. DOI 10.46398/questpol.4072.00

Тема 5

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Вивчивши матеріали теми, студент знатиме: сутність і зміст політичної діяльності як виду людської діяльності, що базується на використанні політичної влади; особливості політичної діяльності; функції регулювання й узгодження соціальних інтересів; підтримку соціального миру і злагоди; розвиток суспільства як цілісної системи.

Після опанування матеріалів теми студент умітиме: використовувати засвоєний матеріал як методологічну основу для аналізу й прогнозування політичного процесу; розрізняти основні функції і рівні політичної діяльності; виокремлювати структуру політичної діяльності; характеризувати політику як особливу суспільну діяльність.

Навчальні питання

1. Визначення та сутність політичної діяльності.
2. Цілі та завдання політичної діяльності.
3. Види політичної діяльності.
4. Перспективи розвитку політичної діяльності в Україні.

5.1. Визначення та сутність політичної діяльності

Політична діяльність є невід'ємною складовою політичної сфери суспільства, тісно пов'язаною з політичними структурами, політичними відносинами, політичною культурою та політичною свідомістю.

Політична діяльність – це сукупність дій і заходів, спрямованих на вплив на політичну владу, її структуру та функціону-

вання, а також на прийняття політичних рішень. До основних аспектів політичної діяльності відноситься: участь у виборах, роботу в політичних партіях, громадських організаціях, участь у протестах та акціях, а також обговорення та аналіз політичних питань. Розглянемо трохи детальніше кожен з аспектів.

Участь у виборах включає різні етапи та дії, спрямовані на забезпечення демократичного процесу обрання представників влади (голосування, участь у виборчих кампаніях, підтримка кандидатів чи партій). Цей процес є важливим для функціонування демократичного суспільства і включає такі основні компоненти, як:

- підготовка до виборів – розробка передвиборчої програми, висунення кандидатів та організація штабу;

- виборча кампанія – агітація, використання різних засобів масової інформації, соціальних мереж, проведення зустрічей з виборцями для поширення інформації про кандидата та його програму; участь у публічних дебатах, обговореннях, телепередачах для представлення своєї позиції та аргументів; організація зустрічей з виборцями, проведення мітингів, робота з волонтерами для залучення підтримки;

- голосування забезпечення належних умов для голосування, підготовка дільниць, навчання членів виборчих комісій та залучення спостерігачів для контролю за прозорістю та чесністю виборчого процесу;

- підрахунок голосів та оголошення результатів, проведення чесного та прозорого підрахунку голосів офіційне оголошення результатів виборів, публікація даних у відкритому доступі.

Робота в політичних партіях є важливою складовою політичної діяльності, оскільки політичні партії відіграють ключову роль у формуванні політичного підґрунтя, розробці та впровадженні політики, а також у мобілізації громадян для участі в політичних процесах. До основні аспектів роботи в політичних партіях відноситься: з'їзди, конференції, зібрання, на яких ухвалюються важливі рішення; залучення нових учасників до партії через кампанії, зустрічі, соціальні мережі; волонтерство, участь у партійних заходах, робота в місцевих осередках; розробка політичних програм, які відображають ідеологію та цілі партії; проведення досліджень для обґрунтування політичних ініціатив; розробка стратегії виборчої кампанії, висунення кандидатів; проведення мітингів, зустрічей з виборцями, рекламні кампанії; комунікація та медіа, інформування громадян про діяльність партії через прес-релізи, соціальні мережі, інтерв'ю та використання медіа для популяризації ідей та програм партії.

Громадські рухи та організації відіграють важливу роль у формуванні громадянського суспільства, захисті прав і свобод громадян, а також у впливі на державну політику. Вони об'єднують людей з спільними інтересами та цілями, спрямованими на вирішення певних соціальних, економічних, екологічних чи політичних проблем. Сюди можна віднести загальні збори, ради, президії, які приймають ключові рішення та визначають стратегію діяльності; комітети, відділи, робочі групи, які відповідають за реалізацію прийнятих рішень.

Основною метою та завданнями громадських рухів та організацій є:

- *соціальні* – це допомога соціально незахищеним верствам населення, підтримка малозабезпечених сімей, організація благодійних заходів;

- *екологічні* – захист навколишнього середовища, боротьба за чистоту води, повітря, землі, збереження природних ресурсів;

- *політичні* – просування демократії, захист прав людини, боротьба з корупцією, спостереження за виборами.

- *освітні програми* проведення семінарів, тренінгів, лекцій для підвищення обізнаності громадян з певних питань;

- *кампанії та акції*, організація мітингів, демонстрацій, флешмобів, спрямованих на привернення уваги до конкретних проблем;

- *збір коштів* фандрайзинг для підтримки проектів, надання допомоги нужденним, фінансування ініціатив.

Наступними формами політичної діяльності є **політичні акції та протести**. Ці форми участі дозволяють громадянам висловити свою позицію, впливати на державну політику та захищати свої права. Вони можуть бути організовані політичними партіями, громадськими організаціями або спонтанно виникати серед населення у відповідь на певні події чи рішення влади. Це можуть бути **мітинги** зібрання людей у певному місці для висловлення протесту або підтримки щодо певного питання. Демонстрації марші чи ходи з транспарантами, гаслами, часто супроводжуються піснями або гучною музикою.

Пікети – зазвичай проводяться перед державними установами, офісами політичних партій або інших організацій для привернення уваги до конкретних проблем.

Трудові страйки проявляються у відмови від роботи для висунення вимог щодо покращення умов праці, підвищення заробітної плати тощо.

У сучасній політиці набувають популярності **флешмоби та перформанси** як короткострокові акції, які зазвичай включають театралізовані виступи, несподівані для глядачів. Ці форми участі проводяться з метою привернення уваги до певної актуальної у суспільстві теми.

Варто розглянути і такий аспект політичної діяльності як **аналітика та обговорення**. Саме ці форми політичної діяльності дозволяють глибоко зрозуміти проблеми, оцінити можливі рішення та залучити широку громадськість до прийняття важливих рішень. Сюди можна віднести збір даних та інформації через опитування, інтерв'ю, фокус-групи, спостереження, аналіз існуючих звітів, статистики, досліджень, офіційних документів; аналіз даних, кількісний аналіз, де використання статистичних методів для аналізу числових даних, створення графіків, діаграм, таблиць та якісний аналіз, аналіз текстових даних, інтерв'ю, документації для виявлення ключових тем та тенденцій. Формулювання висновків та рекомендацій полягають у виявленні основних тенденцій, проблем, можливостей на основі аналізу даних та розробки практичних рекомендацій для політиків, урядовців, громадських організацій на основі висновків аналізу.

Тому політична діяльність є важливим елементом функціонування громадянського суспільства, оскільки дозволяє громадянам впливати на прийняття рішень, що визначають їхнє життя та розвиток держави. Загалом, сутність політичної діяльності полягає в організації та реалізації заходів, спрямованих на управління суспільством, розподіл владних повноважень та прийняття рішень, які впливають на життя громадян.

Політика як діяльність охоплює широкий спектр дій та процесів, які мають на меті досягнення і реалізацію певних цілей у сфері державного управління, соціальної взаємодії та суспільного розвитку. **Основні елементи політичної** діяльності визначають структуру і порядок дій, які сприяють ефективній реалізації політичних цілей. До ключових елементів політичної діяльності можна віднести такі:

- **влада та вплив**, тобто основним завданням політичної діяльності є здобуття, утримання та використання влади. Це може бути влада на рівні держави, регіону, міста або громади;

- **політичні інститути**. Політична діяльність здійснюється через різні інститути, такі як: уряд, парламент, судова система, політичні партії, громадські організації та засоби масової інформації;

– **політичні процеси** що включають вибори, референдуми, законодавчу діяльність, формування та виконання державної політики, а також участь громадян у політичному житті;

– **ідеологія та програми**, що ґрунтуються на певних ідеологічних засадах і програмах, які визначають цілі та завдання політичних суб'єктів;

– **участь громадян**, яка може проявлятися через голосування, участь у громадських організаціях, мітингах, протестах, громадських слуханнях;

– **комунікація та вплив** означає що політика як діяльність обов'язково включає комунікацію з громадськістю, медіа-вплив і використання соціальних мереж для мобілізації підтримки, а в деяких формах своєї реалізації – пропаганду як форму авторитарного впливу.

5.2. Цілі та завдання політичної діяльності

Цілі та завдання політичної діяльності можуть варіюватися залежно від рівня, на якому вони розглядаються. Це дозволяє зрозуміти, як різні суб'єкти політики (від держави до окремих осіб) формують і реалізують свої політичні амбіції. Цілі та завдання політичної діяльності можна розглядати на кількох рівнях, зокрема на загальносуспільному, інституційному та індивідуальному.

На загальносуспільному рівні політична діяльність спрямована на:

– досягнення спільного блага та забезпечення стабільного розвитку суспільства. Це забезпечення національної безпеки, держава повинна гарантувати захист своїх кордонів, територіальну цілісність та суверенітет;

– соціальну стабільність та справедливість, де політичні рішення повинні сприяти зниженню рівня нерівності, підтримці соціальних стандартів та захисту прав громадян;

– економічний розвиток, політика має на меті створення умов для сталого економічного зростання, інвестицій та розвитку підприємництва;

– розвиток демократичних інститутів, забезпечення функціонування незалежних інститутів влади, що підтримують демократію та верховенство права;

– захист прав і свобод громадян, де гарантія правової рівності всіх громадян перед законом, захист прав людини та забезпечення свобод.

На інституційному рівні політична діяльність зосереджується на:

– ефективного функціонуванню державних установ, політичних партій та інших організацій;

– розробці та реалізації державної політики, створення законодавчих ініціатив, що відповідають інтересам суспільства та відповідають на актуальні виклики;

– досягненні та утриманні влади, політичні партії та лідери прагнуть здобути підтримку виборців та отримати мандат на реалізацію своєї програми;

– зміцнення інституційної спроможності, підвищення ефективності та прозорості роботи державних органів, забезпечення підзвітності та боротьба з корупцією;

– забезпеченні партійної діяльності та виборчих процесів, де політичні партії займаються організацією кампаній, залученням нових членів та участю у виборах.

На індивідуальному рівні окремих осіб політична діяльність стосується їхньої особистої участі в політичних процесах і прагнення вплинути на прийняття рішень. До таких форм участі відносяться:

– самореалізація в політиці, де політики та громадські діячі прагнуть реалізувати свої ідеї, впливаючи на державну політику та суспільство;

– підвищення політичної активності, громадяни беруть участь у політичних процесах, голосують на виборах, беруть участь у протестах та інших формах політичної активності;

– освіта та політична просвіта. Така діяльність дуже важлива, оскільки люди прагнуть підвищити свій рівень політичної обізнаності, щоб краще розуміти сутність політики і свідомо брати участь у політичних процесах.

На загальносуспільному рівні українська політична діяльність після здобуття незалежності зосередилася на розбудові демократичних інститутів, захисті національної безпеки та економічному розвитку. На інституційному рівні важливими завданнями були забезпечення ефективності роботи державних установ і подолання корупції. На індивідуальному рівні, громадяни України активно брали участь у політичних процесах, зокрема під час Революції Гідності та інших ключових подіях, які визначили подальший політичний курс країни

5.3. Види політичної діяльності

Політична діяльність включає різні види активностей, які здійснюються для досягнення конкретних політичних цілей і завдань. Ці види можна класифікувати за різними критеріями, такими як суб'єкти, методи, сфери та форми діяльності. Отже, основні види політичної діяльності:

За суб'єктами:

– *державна політична діяльність*, здійснюється державними органами та установами. Наприклад, уряд, парламент, суди, місцеві органи влади;

– *парламентська діяльність*, включає законодавчу роботу, дебати, прийняття законів, контроль за діяльністю уряду;

– *партійна політична діяльність*, коли партії займаються організацією передвиборчих кампаній, формуванням політичних програм, залученням нових членів;

– *громадська політична діяльність*, здійснюється громадськими організаціями, рухами та іншими інституціями громадянського суспільства, які впливають на політичні процеси.

За методами:

– *мирна політична діяльність*, включає законодавчу діяльність, дипломатію, вибори, переговори, громадські слухання, референдуми;

– *протестна політична діяльність* включає мітинги, демонстрації, страйки, акції громадянської непокорі;

– *парламентська боротьба*, яка включає дебати, голосування, створення коаліцій або опозиційних блоків.

За сферами:

– *внутрішня політична діяльність*, спрямовану на регулювання внутрішніх процесів у державі, таких як економічна політика, соціальна політика, освітня та культурна політика; наприклад, *соціально-економічна діяльність* спрямована на регулювання економічних процесів, забезпечення економічного зростання та соціальної стабільності;

– *зовнішня політична діяльність*, пов'язана з відносинами держави з іншими країнами, міжнародними організаціями, включаючи дипломатичні відносини, укладення міжнародних договорів, участь у міжнародних організаціях;

За формами:

– *інституційна політична діяльність*, офіційна діяльність, що здійснюється в рамках інститутів влади, таких як законодавча діяльність, державне управління, правосуддя;

– *позасистемна політична діяльність*, може включати діяльність громадських рухів, акції протесту, неформальні групи впливу, які діють поза офіційними політичними інститутами.

Політична діяльність у будь-якому суспільстві спрямована на організаційні чинники суспільно-політичного життя і процеси політичного розвитку.

До організаційних чинників політичної сфери суспільства належать:

– утворення державних інститутів (парламенту, уряду, президентства, органів місцевого самоврядування та ін.) шляхом демократичного волевиявлення громадян;

– формування політичних партій, суспільних організацій, рухів;

– створення політико-правових норм регулювання процесів підготовки та прийняття законів, безпосереднього волевиявлення громадян на референдумах, під час опитувань громадської думки, на зборах і т. ін.;

– організація системи управління основними сферами державного і суспільного будівництва, визначення структури управління, повноважень різних державних інституцій, механізмів їх взаємодії і т. ін.

До процесів політичного розвитку, на які спрямована політична діяльність, належать:

– залучення громадян до державного й суспільного управління;

– зміцнення інститутів влади та суспільно-політичних структур;

– забезпечення дотримання законності та правопорядку, демократичних норм і процедур, що регулюють життя суспільства;

– формування політичної свідомості громадян;

– сприяння підвищенню довір'я до державних і політичних інститутів;

– гарантування інтересів меншин (національних, конфесійних та ін.), розвиток національних відносин на основі толерантності, взаємної поваги;

– вироблення і впровадження у політичну практику міжнародної та регіональної політики;

– зміцнення соціальних основ розвитку суспільства тощо.

В Україні політична діяльність здійснюється на всіх рівнях і в різних формах. На інституційному рівні діяльність Верховної Ради України, уряду та місцевих органів влади є прикладом інституційної політичної діяльності. У сфері зовнішньої політики Україна активно займається дипломатією та співпрацею з міжнародними організаціями, такими як ООН, ЄС та НАТО.

5.4. Перспективи розвитку політичної діяльності в Україні

Перспективи розвитку політичної діяльності в Україні є складними та багатоаспектними. Вони залежать від ряду внутрішніх та зовнішніх чинників, які впливають на політичну динаміку в країні.

Перш за все, це Євроінтеграція та зовнішня політика в державі. Україна прагне до повноправного членства в Європейському Союзі, що передбачає впровадження значних реформ у політичній, економічній та правовій сферах. Це включає адаптацію українського законодавства до європейських стандартів, посилення інституційної спроможності та зміцнення демократії. Важливим аспектом є продовження стратегічного партнерства з США, країнами НАТО та іншими міжнародними організаціями, що сприятиме зміцненню національної безпеки та міжнародної підтримки.

По-друге, внутрішні реформи та державне управління. Боротьба з корупцією залишається однією з головних умов успішного розвитку політичної системи в Україні. Ефективне функціонування антикорупційних органів та прозорість у прийнятті рішень є ключовими факторами. Продовження процесу децентралізації сприятиме підвищенню ефективності місцевого самоврядування, надаючи громадам більше повноважень та ресурсів для вирішення місцевих питань.

Розвиток громадянського суспільства, також один з ключових аспектів розвитку політичної діяльності. В Україні спостерігається зростання активності громадянського суспільства, яке відіграє важливу роль у контролі за діяльністю влади та просуванні реформ. Громадські організації та ініціативи часто стають каталізаторами змін у політичній системі. Незалежні медіа залишаються важливим інструментом для забезпечення прозорості та відповідальності влади. Водночас розвиток нових медіа та платформ соціальних мереж розширює можливості для комунікації та залучення громадян до політичного процесу.

До перспектив розвитку політичної діяльності в Україні, можна віднести цифровізацію та інноваційну діяльність. Впровадження електронного врядування та цифрових сервісів покращує доступність державних послуг, підвищує ефективність управління та

знижує ризики корупції. Програми, такі як "Дія", є прикладом успішної цифровізації.

Цифрові технології також сприяють розвитку електронної демократії, зокрема через електронне голосування, громадські консультації та онлайн-петиції, що посилює участь громадян у прийнятті політичних рішень.

Геополітична нестабільність, агресія з боку росії залишається основною загрозою для політичної стабільності та національної безпеки України. Це вимагає активної міжнародної дипломатії та зміцнення обороноздатності країни. А це призводить до економічної нестабільності, що посилюється в умовах війни, створює додатковий тиск на політичну систему. Ефективне вирішення економічних проблем, таких як інфляція, безробіття та відновлення інфраструктури, є критично важливим для політичної стабільності.

Залучення молоді в політику, оскільки саме молоде покоління стає все більш активним у політичному житті, використовує нові інструменти комунікації та має потенціал для впровадження інноваційних підходів у політичний процес.

Формування нової політичної культури, що спрямовані на підвищення відповідальності, етики та прозорості в політиці, є важливими для сталого розвитку України.

Резюме за змістом теми

Розуміння політики як діяльності – складне і багатогранне. У сучасній науковій літературі виділяють кілька рівнів політичної діяльності, характеризують її за різними критеріями тощо. Політичну діяльність диференціюють за методами здійснення, сферами реалізації, за суб'єктами, формами тощо. Сучасна політична діяльність набуває інноваційних форм: електронна політична участь, електронне урядування, цифровізація та діджиталізація політики тощо.

Перспективи розвитку політичної діяльності в Україні є позитивними, за умови успішного впровадження реформ, посилення громадянського суспільства та активної участі у міжнародній політиці. Однак виклики, пов'язані з безпекою, економічними труднощами та внутрішніми політичними конфліктами, потребують комплексного підходу та активної роботи всіх учасників політичного процесу.

Терміни та поняття до теми

Вибори – це процес формування державних органів та посадових осіб шляхом голосування громадян.

Влада – це здатність та право однієї особи або групи осіб впливати на поведінку інших, примушувати або спрямовувати їх до певних дій.

Громадянське суспільство – це сукупність незалежних від держави організацій і інституцій, які сприяють реалізації громадянських прав і свобод та виконують роль посередника між громадянами і владою.

Демократія – це форма політичного устрою, при якій влада здійснюється народом або через обраних представників.

Держава – це політична організація суспільства, яка має суверенну владу на певній території та здійснює управління через інституції, закони і норми.

Політика – це сфера суспільної діяльності, пов'язана з владними відносинами, прийняттям рішень, управлінням суспільством, і регулюванням соціальних процесів.

Політична діяльність – це сукупність дій і заходів, спрямованих на вплив на політичну владу, її структуру та функціонування, а також на прийняття політичних рішень.

Політична культура – це сукупність переконань, цінностей, норм і традицій, що визначають політичну поведінку громадян та функціонування політичної системи.

Політична система – це сукупність інститутів, організацій, норм та процедур, через які здійснюється політична влада і управління суспільством.

Політичний процес – це сукупність дій і взаємодій політичних суб'єктів, які спрямовані на формування, прийняття і реалізацію політичних рішень.

Політичні партії – це організовані групи людей, які об'єднуються для участі в політичному процесі з метою здобуття влади або впливу на неї.

Запитання. Завдання

1. Що таке політична діяльність ?
2. Які форми політичної діяльності Ви можете назвати?
3. Як громадянське суспільство може впливати на політичну діяльність?

4. Чому важливо брати участь у виборах?
5. Як цифровізація впливає на політичну діяльність і участь громадян у політичному процесі?
6. Які приклади політичних протестів в історії України можна назвати успішними?
7. Політична діяльність і політична участь в Україні: особливості реалізації.
8. Охарактеризуйте сутність і форми політичного відчуження.
9. Які форми політичної участі можна вважати ефективним, наведіть приклади.
10. Поясніть зміст понять «політична апатія», «політичний абсентеїзм». Відповідь доповніть прикладами.

Темі есе, рефератів

1. Становлення політичної діяльності в Україні: від незалежності до сьогодення.
2. Громадянське суспільство та політична діяльність: взаємодія та вплив.
3. Міжнародний вплив на політичну діяльність в Україні.
4. Політична участь молоді в Україні: проблеми та можливості.
5. Вибори як інструмент політичної діяльності: особливості виборчого процесу в Україні.
6. Роль мас-медіа в політичній діяльності України.
7. Політична діяльність: мета, види, рівні реалізації.
8. Політичний інтерес як основа політичної діяльності.
9. Політична діяльність і політична участь: особливості реалізації.
10. Вплив соціальних мереж на політичну діяльність в Україні.

Література

1. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.
2. Бортніков В. Демократія участі як суспільний феномен. *Сучасна українська політика. Політика і політологи про неї*, 2018. № 12. С. 334–341.
3. Вишняк О. Політична система України в соціологічному вимірі: динаміка членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян// *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціоло-*

гічний моніторинг: У 2-х т. Том 1/ Аналітичні матеріали / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 576 с. – С. 172.

4. Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик і протестних настроїв в Україні // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 1/ Аналітичні матеріали / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 576 с. – С. 219.

5. Ротар Н. Перспективи політичної участі громадян України в контексті європейського досвіду Е-демократії // *Держава і право*. 2013. № 32. С. 484–491.

6. Ротар Н. Політична участь: теоретико-методологічні проблеми визначення поняття// *Держава і право: збірник наукових праць*. 2015. № 28. С. 646–653.

7. Divjak T. Public Participation in Decision-making: International Review of Legislative Framework with a set of best practices /T. Divjak//. – NTIOS, December 2014. P. 45–53.

Тема 6

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

Вивчивши матеріали теми, здобувач знатиме: зміст та основні етапи політичного процесу, його стадії; актуальні політологічні підходи до поняття політичного процесу, його розуміння та трактування; зовнішні та внутрішні джерела політичного процесу; види, на які поділяють політичний процес, його типологізацію та аналіз; теорію політичної модернізації; сутність та основний механізм здійснення плебісциту.

Після опанування матеріалів теми здобувач умітиме: аналізувати політичні процеси різного рівня; застосовувати набуті знання на практиці для аналізу актуальної політичної ситуації та поточних політичних процесів; вміти розрізняти види політичного процесу; давати їм характеристику та класифікувати в політичному житті країни; аналізувати політичні процеси різного рівня та видів; узагальнювати набуті теоретичні знання та застосовувати на практиці.

Навчальні питання

1. Політичний процес як науковий феномен: загальна характеристика, складові та основні етапи.
2. Зарубіжні вчені про політичний процес.
3. Види та аналіз політичних процесів.
4. Типологізація політичних процесів.

6.1. Політичний процес як науковий феномен: загальна характеристика, складові та основні етапи

Політичний процес — один із суспільних процесів, соціально-політичних дій, що забезпечують відтворення політичних ресурсів і творення нової політики.

Політичний процес — процес формулювання та управління державною політикою, як правило, шляхом взаємодії між соціа-

льними групами та політичними інститутами або між політичним керівництвом та громадською думкою. Передумовою, соціальною базою політичного процесу є процес соціальний. Соціальний процес — сукупність дій соціальних спільностей, соціальних верств, різних груп, індивідів, що спрямовані на їх відтворення і забезпечення стабільності суспільної системи.

Політичний процес відображає певний аспект і механізм функціонування політичної системи суспільства, а також політичну свідомість і культуру в найскладнішій сфері суспільного життя — політиці. Він відображає реалії соціального, економічного та духовного життя, виступаючи сукупністю результатів взаємодії різних типів політичної поведінки соціальних груп, верств населення та громадян, а також діяльності владних органів і структур. У цьому процесі взаємодіють різноманітні субкультури, традиції, які можуть суперечити одна одній, і безліч чинників, що постійно вносять нові, нестандартні елементи в хід подій. У політичному процесі беруть участь люди зі своїми стереотипами та упередженнями, які взаємодіють з державою або, з незрозумілих причин, ігнорують свої політично важливі інтереси.

Політичний процес — сукупність дій, що здійснюються суб'єктами, носіями та інститутами влади з реалізації своїх прав та прерогатив у політичній сфері.

Для пояснення формування політичного процесу було розроблено безліч різних моделей і теорій. Один напрям є плюралістичним у своїх припущеннях. *Плюралісти* вважають, що політична влада широко, хоча й нерівномірно, поширена в суспільстві. Хоча впливові групи існують у певних секторах політики, жодна окрема група не здатна постійно формувати весь політичний процес. З точки зору політики, плюралісти припускають, що формування порядку денного є відкритим і конкурентним, а уряд діє як чесний посередник. Однак після прийняття політика все ще повинна проходити через процес впровадження. Через конкурентоспроможність політичного процесу результати непередбачувані.

Неоплюралісти тим часом стверджують, що бізнес займає «привілейоване» становище порівняно з іншими групами. Такі інструменти, як засоби масової інформації, допомагають структурувати екологічну політику, усуваючи з порядку денного питання «великої більшості», що стосуються основ політичного порядку, залишаючи громадянам обговорювати залишкові «другорядні» проблеми. Тоді як плюралісти припускають, що скарги відкрито обговорюються, неоплюралісти стверджують, що вони організовані поза політикою інституційними правилами та про-

цедурами. Розробка політики відбувається в невеликих і стабільних групах акторів (або мережах), згрупованих навколо певних державних відомств. Тоді результати політики загалом відображають уподобання бізнесу, а не уподобань екологів, яким важко отримати доступ до осіб, які приймають рішення, або вони не можуть навіть спробувати.

Нарешті, *структуралісти* вважають, що держава знаходиться під сильним структурним тиском, щоб підтримувати економічне зростання незалежно від екологічних наслідків. З цієї точки зору, більшість засобів контролю за навколишнім середовищем — це не що інше, як обман, запроваджений, щоб заспокоїти критиків і зберегти конфлікт між економічними класами на контрольованому рівні. Для вчених-марксистів екологічні проблеми кореняться в нерівному розподілі ресурсів у суспільстві. Неможливе довготривале вирішення таких проблем, доки соціальна система не буде структурована більш рівноправно.

Основними етапами політичного процесу є формулювання політичних цілей та завдань, прийняття рішень, реалізація політичних програм та стратегій, а також контроль за виконанням ухвалених рішень. Політичний процес може бути обумовлений різними факторами, такими як економіка, культура, соціальні та історичні умови.

Крім того, політичний процес може бути розглянутий як засіб вирішення конфліктів та забезпечення стабільності в суспільстві. Важливою складовою політичного процесу є також участь громадян у прийнятті рішень через механізми демократії та громадянського суспільства.

Етапи політичного процесу. Науковці розрізняють такі стадії, як:

- формулювання політичних цілей;
- прийняття рішень;
- реалізація політичних програм та контроль за їх виконанням.

Аналіз кожної з цих стадій дозволяє зрозуміти, як працює політична система. У політичному процесі виокремлюють кілька стадій, які відображають послідовність подій та рішень у політичній системі.

До основних стадій політичного процесу відносять:

1) *формулювання політичних цілей.* На цій стадії політичні актори визначають свої цілі, інтереси та пріоритети. Це може включати розроблення політичних програм, стратегій та планів дій;

2) *прийняття рішень.* Після формулювання цілей політичні учасники переходять до процесу прийняття рішень. Це може

включати дискусії, голосування, ухвалення законодавства та інші механізми для вирішення питань;

3) *реалізація політичних програм*. Після прийняття рішень політичні учасники реалізують свої політичні програми та стратегії. Це може включати впровадження законодавства, реформи, виконання бюджету та інші.

Результат політичного процесу залежить від сукупності незалежних змінних (наявність ресурсів, сприятливих або несприятливих умов, тобто зовнішнього оточення; від втручання несподіваних, випадкових чинників і ін.) і залежних, ув'язнених в самому політичному процесі вибраних засобів, методів, виконавців і т. д. і відносин між ними. Велика частина незалежних змінних може і повинна бути врахований у проєкті політичного процесу, так само як залежних, проте саме ця друга група чинників понад усе здатна порушити процес;

4) *контроль за виконанням*. Остання стадія полягає в контролі за виконанням прийнятих рішень та політичних програм. Це може включати моніторинг, оцінку результатів та коригування стратегій в разі необхідності. Контроль досягається шляхом попередження і усунення відхилень поведінки частин політичної системи і учасників політичного процесу від орієнтирів і стандартів діяльності, що задаються.

Політичний процес є специфічною категорією політології, що отримала неоднозначне тлумачення: його ототожнюють з поняттям політики в цілому (*Р. Доуз*), вбачають специфіку політичних процесів в результатах функціонування політичної системи (*Т. Парсонс*) або в динаміці боротьби суб'єктів політики за статуси і владу (*Р. Дарендорф*), а також в політичній поведінці суб'єктів політики в ході реалізації своєї мети (*Ч. Мерріам*). Виходячи з цього, робимо висновок, що в змісті будь-якого політичного процесу присутні зміни, діяльність людей та їх конфлікти, а також функціонують певні інститути і досягається результат.

У сучасній західній політології політичний процес розглядають з позицій системного, структурно-функціонального, біхевіористського, інституційного та інших підходів. Назвемо основні з них :

— сукупність дій із забезпечення формування, зміни, перетворення та функціонування політичної системи (*Д. Істон, Г. Алмонд*);

— «результуючий вектор» політичних воль, інтересів та ціннісних орієнтацій суб'єктів тієї чи іншої політичної події (*Г. Лассуелл, Г. Меріам*);

— трансформація політичних інститутів (*С. Хантігтон*).

Наприкінці 50-х років ХХ ст. виник самостійний напрям аналізу політичного процесу – **теорія політичної модернізації**, суть якої полягає в описі характеру і напрямків переходу від традиційного до раціонального суспільства в результаті науково-технічного прогресу, соціально-структурних змін і перетворень нормативно-ціннісної системи.

Відповідно до тлумачення «Міжнародної енциклопедії соціальних і поведінкових наук» політичну модернізацію можна визначити як успішну адаптацію нетрадиційної політичної системи до суспільних змін, яка передбачає раціоналізацію влади, диференціацію нових політичних функцій, розвиток спеціалізованих структур для виконання цих функцій і масову участь. Це також може стосуватися глибокої трансформації несучасної політичної системи в посттрадиційний сучасний політичний порядок.

Процес модернізації має альтернативний характер, разом з тим можемо говорити про певні стандарти в організації економіки, політики, соціальних відносин (як-то товарно-грошовий регулятор виробництва, збільшення затрат на освіту, зростання ролі науки в раціоналізації економічних відносин, сприяння якомога більшої соціальної мобільності населення, плюралістична організація влади, зростання політичних комунікацій і багато інших тенденцій).

Основою виникнення та розвитку політичного процесу є потреби та установки його суб'єктів. Джерела цього розвитку можуть бути як внутрішніми, пов'язаними з регламентом відносин та рівнем політичної культури, так і зовнішніми, що знаходяться поза межами розглянутого процесу, але все ж впливають на його учасників.

Зовнішніми джерелами розвитку політичного процесу є духовні, матеріальні, організаційні, інформаційні та інші ресурси суб'єктів політичної діяльності. Вони визначають інтенсивність перебігу процесу, ієрархію його учасників. Саме зовнішні джерела є об'єктивною основою політичних процесів, як вихідної умови, передумова існування певного явища чи системи явищ.

Зовнішні джерела розвитку політичного процесу включають в себе вплив зовнішніх сил, які можуть впливати на внутрішні політичні події у країні. Деякі зовнішні джерела включають:

– **міжнародні організації**. Участь у міжнародних організаціях, таких як ООН, ЄС, НАТО тощо, може впливати на прийняття рішень у внутрішній політиці країн-членів у рамках взаємодії та виконання міжнародних зобов'язань;

– **зовнішню підтримку.** Фінансова або політична підтримка з боку іноземних країн та організацій може впливати на політичну ситуацію, вибори, реформи та розвиток держави;

– **міжнародні договори та угоди.** Підписання міжнародних угод та договорів може потребувати змін у внутрішній політиці, законодавстві та системі управління;

– **санкції.** Застосування санкцій або ізоляція країни на міжнародному рівні може викликати деякі зміни в політичному керівництві та розвитку суспільства;

– **міжнародну допомогу.** Надання міжнародної допомоги у вигляді гуманітарної допомоги, допомоги на розвиток чи іншої форми може впливати на розвиток політичного процесу та управління.

Зовнішні джерела можуть впливати на внутрішні політичні процеси, як сприяючи, так і гальмуючи розвиток держави. Хоча поняття суверенітету країни може бути домінуючим у цьому контексті, взаємодія з зовнішніми силами також є важливою для забезпечення стабільності та розвитку в глобальному співтоваристві.

Поряд з цим, на політичні процеси в окремих країнах значний вплив мають зовнішні чинники, глобально-політичні та глобально-економічні відносини, а також весь комплекс міжнародних реалій. Ці етапи не завжди є лінійними; вони можуть переплітатися або повторюватися залежно від конкретної ситуації. Аналіз кожного з цих етапів допомагає краще зрозуміти, як функціонує політична система та як досягаються політичні результати.

Виділяють такі етапи політичного процесу:

- конституція та формування політичної системи;
- відтворення компонентів і характеристик цієї системи;
- прийняття та реалізація політико-управлінських рішень;
- контроль за функціонуванням і напрямками розвитку політичної системи.

Основні стадії політичного процесу виражають динаміку розвитку політичної системи, внаслідок чого в ній відбуваються зміни і перетворення. Тому в кожному новому циклі політична система не копіює себе, а збагатившись новими сторонами і властивостями (наприклад, поява виборчої системи або нового законодавства, політичних блоків, партій і т. д.), в ній відбуваються політичні зміни. Але головний процес — повторення того, що існувало раніше, тобто самовідтворення.

На стадії відтворення політичної системи повторюються і закріплюються, видозмінюються і оновлюються історичний тип

політичної системи, її класова природа, зв'язки з іншими підсистемами суспільства. Відтворюються політичні відносини і інститути, політичні норми і цінності, символи, мова. Відтворюються самі учасники політичного процесу як виразники певних політичних позицій, носії відповідних поглядів, виконавці тих або інших політичних ролей.

Важливо визначити ключових учасників політичного процесу, таких як політичні партії, урядові структури, громадські організації та громадяни. Аналіз їх взаємодії та впливу на прийняття рішень може розкрити основні динаміки політичного процесу.

Учасники політичного процесу можуть бути різноманітними і залежать від конкретної політичної системи та контексту. Основні учасники політичного процесу:

- *політичні партії* відіграють ключову роль, представляючи різні ідеології, програми та інтереси різних груп населення;

- *державні органи*, як от уряд і система виконавчої влади, парламент та місцеві ради відповідають за реалізацію і ухвалення політичних рішень;

- *громадські організації* представляють інтереси громадян і можуть впливати на політичний процес через лобіювання, акції та інші форми діяльності;

- *медіа* і засоби масової інформації мають важливе значення у формуванні громадської думки та впливають на політичну арену;

- *громадяни* є ключовими учасниками політичного процесу, беручи участь у виборах, акціях громадськості та інших формах вираження своїх думок;

- *міжнародні організації* такі, як ООН, ЄС та інші, також відіграють важливу роль у політичному процесі через надання підтримки, рекомендацій та сприяння співпраці між країнами.

Це лише деякі з основних учасників політичного процесу, існують ще багато інших груп та організацій, які можуть впливати на політику та прийняття рішень в політичній системі.

У політологічній літературі **політичні процеси класифікують** за різними критеріями. Залежно від об'єкту прояву політичної волі вони підрозділяються на **внутрішньополітичні і зовнішньополітичні**.

Внутрішньополітичні процеси залежать від форми правління, державного устрою, правлячої еліти, типу лідерства та інших факторів. Основою внутрішньої політики будь-якої країни є співвідношення соціально-економічних механізмів, існуюча соціальна структура та рівень задоволеності населення своїм становищем.

Зовнішньополітичні процеси визначаються соціально-економічними характеристиками, інтересами та цілями держави, а також балансом сил у світі та в окремих регіонах.

Відповідно до термінів протікання політичні процеси розрізняються на **довгострокові**, наприклад, перехід від тоталітарного до демократичного режиму, і порівняно **короткострокові**, наприклад, вибори.

Залежно від значущості для суспільства політичні процеси можна розділити на **базові і периферійні**.

Базові процеси передбачають різні способи залучення широких верств населення (безпосередньо або через представницькі органи, такі як партії та рухи) до політичних відносин з державою щодо реалізації соціально-політичних вимог. Також до базових можна віднести політичні процеси, внаслідок яких ухвалюються рішення, що впливають на інтереси великих соціальних груп, суспільство в цілому, або процеси, спрямовані на розвиток і зміну політичної системи. *Периферійні* політичні процеси можуть відбуватися на регіональному або місцевому рівні соціально-політичної взаємодії, розкриваючи динаміку формування окремих політичних асоціацій, таких як партії, блоки, групи тиску тощо.

За ступенем публічності протікання розрізняють **явний (відкритий) і тіньовий (прихований чи латентний)** політичний процес.

Відкритий процес характеризується тим, що інтереси груп і громадян відображаються в програмах партій і рухів, а також у використанні ЗМІ для обговорення важливих суспільних питань. Наприклад, політичний мітинг з вимогою відставки уряду є яскравим прикладом відкритого процесу. Також рішення уряду про підвищення ставок податкового мита на імпорتنі товари є відкритим процесом.

Тіньовий процес, навпаки, включає приховані дії державних установ, особливо тих, що виконують секретні функції, як-от розвідка. Лобіювання певного закону в найвищому законодавчому органі країни є прикладом прихованого (тіньового) процесу. У політичних системах деяких країн існує поняття «тіньовий кабінет» — це група впливових осіб, які, не займаючи офіційних державних посад, все ж мають значний вплив на ухвалення політичних рішень.

У політичному житті суспільства відбуваються процеси, які мають свій власний ритм і повторюються на основних етапах взаємодії між суб'єктами, інститутами та учасниками. Прикладами таких процесів є виборча кампанія, звіт уряду перед парламентом, ухвалення бюджету тощо.

6.2. Види та аналіз політичних процесів

У політологічній науці прийнято виділяти такі види політичних процесів: революція, контрреволюція, повстання, бунт, заколот, путч, політична кампанія, пряма дія в політиці.

Революція є способом вирішення внутрішніх конфліктів, які виникають внаслідок глибоких соціально-економічних процесів у державі. У соціальній та політичній науці революція це серйозна, раптова і, отже, зазвичай насильницька зміна в уряді та пов'язаних з ним асоціаціях і структурах. Термін використовується за аналогією в таких виразах, як промислова революція, де він стосується радикальної та глибокої зміни економічних відносин і технологічних умов. Як зазначив *Ж. Петан*, «Рано чи пізно кожна остання революція виявляється передостанньою». *Ч. Джонсон* у своїй концепції революції підкреслює, що коли суспільство не може адаптувати свої інституції до внутрішніх і зовнішніх змін, соціальна система втрачає рівновагу, що стає основною передумовою для виникнення революції. Нестабільність спонукає маси шукати нових лідерів, тоді як чинна влада швидко втрачає підтримку більшості населення. Запобігти революції можна, випередивши опозицію або застосувавши силу.

Політичні революції — це трансформаційні моменти, що відзначаються глибокою, швидкою зміною політичного порядку, що досягається шляхом застосування сили, а не шляхом консенсусу чи судового процесу. Моральні реакції на революції часто неоднозначні або глибоко поляризовані. З одного боку, революції обіцяють стати потужними двигунами морального прогресу, дозволяючи громаді скасувати репресивний соціальний порядок і даючи можливість запровадити кращий. З іншого боку, революції ризикують розплутати структуру політичної спільноти та перерости в криваві, тривалі конфлікти, які призведуть лише до відновлення нового репресивного режиму. У цій статті ми роз'яснимо концепцію революції, а потім перейдемо до огляду складних моральних проблем, пов'язаних із політичними революціями.

У зв'язку з тим, що не всі члени суспільства розділяють погляди з новою владою, може відбутися контрреволюція. *Контрреволюція* — політичний процес, в якому беруть участь групи, прагнучі до скидання нової політичної еліти і відновлення колишніх порядків.

Поряд з революційними формами досягнення політичної влади виокремлюють **політичні перевороти**, які не призводять до

докорінних соціально-політичних та економічних змін, а лише до персональних перестановок в центрі влади. Відомі: державні перевороти – форма зміни глави держави чи уряду, прихід до влади нових політичних сил з боку представників апарату влади чи певних кіл правлячих класів; «палацові» перевороти – форма зміни влади певним колом осіб, які знаходяться при дворі; путчі – форма боротьби за владу за допомогою використання репресивних заходів і допомоги частини армії; військові змови – форма встановлення влади військовими, що не передбачена законами і спирається на військову силу, яка виражає інтереси військово-промислового комплексу тощо.

Іншою формою світового політичного процесу поступальний розвиток – еволюція, головним інструментом якої є реформа. Найбільш поширеним є розуміння *реформи* (з лат. «перетворювати») як зміни будь-якої істотної сфери життя суспільства при збереженні основ його економічного і соціального ладу. Реформа стала повсякденною реальністю для більшості країн світу, бо життя змушує суспільство адаптувати державні структури та інституції, оновлюючи застарілі моделі відповідно до нових умов. Реформи можуть бути соціальними, економічними або політичними, мати як зберігаючий, так і перетворюючий характер, а також охоплювати системні зміни або стосуватися окремих сфер суспільства, таких як освіта чи військова справа.

Реформа — це поступове перетворення економічного і політичного ладу при збереженні його основ і влади правлячої еліти. В ході проведення реформ першорядне значення має забезпечення їх суспільної підтримки, досягнення згоди щодо змісту, типів і методів перетворень. Успіх реформ залежить від своєчасності їх проведення.

Повстання — організований, насильницький акт проти влади, встановленого уряду чи національної держави чи іншого політичного утворення групою її громадян або підданих; також будь-який акт участі в такому повстанні. Повстання може сприяти або викликати революцію, яка є радикальною зміною у формі правління чи політичного устрою держави, і воно може бути розпочато або спровоковано актом заколоту, який є підбурюванням до повстання чи повстання. Цілеспрямованість і організованість відрізняють повстання від бунту.

Бунт — це неприйняття існуючого стану справ або контролюючого органу. За ступенем інтенсивності до бунту близький *заколот*, який виникає в результаті продуманої, цілеспрямованої підготовки із сторони певної групи осіб. Звичайно він но-

силь озброєний характер, спираючись на частину армії та флоту. З розширенням складу учасників заколот втрачає організованість і цілеспрямованість, придбаває якості бунту і затухає. Якщо заколот не одержує масової підтримки, він стає *путчем*, тобто вилітається в озброєні дії вузької групи осіб, позбавлені серйозної перспективи. Історичним прикладом путчу можна навести події серпня 1991 року в СРСР.

Політична кампанія — це система колективних дій, направлених на зміну структури влади, перерозподіл політичних повноважень, формування органів влади. Її успіх в значній мірі залежить від підтримки з боку населення.

Ряд політичних процесів охоплюється терміном пряма дія. Цей безпосередній вплив громадян на органи політичної влади шляхом проведення мітингів, демонстрацій і страйків.

Мітинг — політична зустріч з метою обговорення чи критики діяльності уряду, місцевого органу влади, іншої установи чи органу влади, або сприяння чи критики цілей, завдань, дій, програми будь-якої політичної партії, або з метою підтримки чи протиставлення кандидатурі будь-якої особи проти будь-якої іншої чи інших осіб на виборах. При проведенні мітингів необхідно враховувати той чинник, що він може стати ареною протистояння різних політичних сил, місцем різних ексцесів. З огляду на це від організаторів мітингу і владних структур необхідна чітка організація, продуманий сценарій, готовність до різних варіантів розвитку подій.

Демонстрація — це масовий захід, організований прихильниками певної ідеї або вимоги, що виражає підтримку або протест проти дій влади. Для її проведення необхідне попереднє планування та підготовка, включаючи рекламу в газетах, отримання офіційного дозволу від влади, виготовлення транспарантів, розподіл ролей, визначення маршруту руху та підготовку ораторів.

Страйк — це припинення роботи з метою економічного або політичного тиску на владу. Завдяки страйку в короткий час до активної політичної позиції може залучитися величезна маса людей.

Практика політичної дійсності свідчить, що зі всіх політичних процесів до найглибших перетворень приводять революції і реформи.

Результати політичного процесу залежать від ряду незалежних чинників, таких як наявність ресурсів, сприятливі чи несприятливі умови, зовнішнє середовище та вплив випадкових факторів. Крім того, важливу роль відіграють залежні чинники, які присутні в самому політичному процесі, зокрема обрані засоби,

методи, виконавці та їхні взаємини. Більшість незалежних чинників повинна бути врахована при плануванні політичного процесу, так само як і залежні. Проте саме залежні чинники мають найбільший потенціал для порушення політичного процесу.

Аналіз політичного процесу є однією з найважливіших тем у політичній науці. Якщо загальна теорія політики зосереджувалася на філософських питаннях про природу влади, то політологія більше цікавиться практичними аспектами: як реалізується політична влада, наскільки вона ефективна, зважена та компетентна. Важливу роль відіграють процесуальні аспекти політики, які розкривають динаміку політичної системи та функціонування її інститутів.

Аналіз політичного процесу є важливим інструментом для розуміння та оцінки динаміки і результатів політичної діяльності. Для отримання повного уявлення про його функціонування необхідно враховувати різні аспекти та етапи політичного процесу.

Аналіз політичного процесу допомагає глибше зрозуміти, як працює політична система, виявити проблеми та можливості для їх вирішення, а також сприяє підвищенню ефективності управління суспільством.

Демократія передбачає участь громадян у політичному процесі і поважання їхніх прав та свобод. **Основні демократичні принципи**, які сприяють залученню громадян до політичного життя, включають:

- *свободу слова та вираження думки*. Цей принцип гарантує право громадян вільно висловлювати свої погляди та переконання без переслідування чи цензури;

- *право на обрання та бути обраним* - забезпечує можливість громадян брати участь у виборах, обирати представників та бути обраними на посади;

- *право на доступ до інформації* гарантує доступ громадян до інформації про діяльність уряду, політичних партій та процесів у державі;

- *публічну участь*, що забезпечує громадянам можливість участі у прийнятті рішень через референдуми, громадські слухання, петиції тощо;

- *повагу до прав людини*. Цей принцип захищає права громадян від дискримінації, тортур та неправомірних дій влади.

Залученість громадян до політичного процесу важлива для здорового функціонування демократії. Це сприяє ширшому представництву інтересів суспільства, забезпечує більшу відповідальність обранців перед виборцями та сприяє створенню гідного політичного середовища.

Зміцнення демократії, її незворотне усталення передбачає підвищення рівня громадянської активності, освіти про права та обов'язки, розвиток громадських об'єднань та механізмів громадського контролю над владою. Активна участь громадян у політичному процесі сприяє покращенню управління та розвитку суспільства в цілому.

Політичний процес часто супроводжується конфліктами, що виникають через різні інтереси та погляди. Аналіз таких конфліктних ситуацій і шляхів їх вирішення може свідчити про ефективність політичної системи. У рамках політичного процесу існують численні конфлікти та можливості для компромісів, які є невід'ємною частиною демократичного устрою суспільства. *Конфлікти* можуть виникати через розбіжності в поглядах, інтересах і цілях політичних груп. Проте компроміс є дієвим способом розв'язання суперечностей і досягнення консенсусу в державному управлінні.

Компроміс – це процес знаходження спільного рішення, яке задовольняє інтереси всіх сторін в конфлікті. Це може вимагати взаємних уступок та пошуку оптимального рішення. Компромісні рішення дозволяють уникнути конфліктів, забезпечують стабільність та є ключовим елементом демократичної системи керування. Політичні компроміси є важливими для будь-якої форми правління, але вони особливо важливі в коаліціях, де різні партії мають збалансувати пріоритети одна одної. На думку доктора М. Ван Дер *Велдена* певний час тому готовність до компромісу вважалася бажаною ознакою політичної зрілості, тепер, багатоборців сприймають її як продажність заради влади.

6.3. Типологізація політичних процесів

У західній політичній думці виокремлюють такі системи **типологізації політичних процесів**:

– політичні процеси **базові та периферійні**. *Базові процеси* характеризують способи залучення широких соціальних верств населення до взаємодії з державою, форми перетворення інтересів та вимог громадян в управлінські рішення, а також типові методи формування політичної еліти. *Периферійні процеси*, в свою чергу, відображають динаміку створення політичних партій, груп тиску, розвиток місцевого самоврядування тощо;

– за ступенем залученості мас у політичному житті визначають такі, що ангажують – **демократичні** і такі, що не ангажують – **антидемократичні**, тоталітарні політичні процеси, в таких режимах переважають нав'язані громадянам форми політичних відносин і жорстко централізовані методи прийняття управлінських рішень;

– згідно з критерієм публічності, політичний процес може бути **відкритим або тіньовим**. *Відкритий процес* характеризується тим, що політичні інтереси громадян регулярно відображаються в електоральних волевиявленнях, програмах партій та суспільних рухах, а соціальні контакти ґрунтуються на демократичних принципах і процедурах. Натомість *тіньовий процес* базується на публічно неоформлених інститутах і центрах влади, а також на нелегалізованих і невизнаних суспільством структурах. У такому випадку реальний політичний процес стикається з перешкодами для легалізації, що призводить до його некерованості та невизначеності.

Л. Берест (США) класифікує політичні процеси, виходячи з поняття народу як основного суб'єкта політики. Він виділяє такі їх різновиди:

- пряму демократію (схема: народ – законодавчий процес);
- представницьку демократію (схема: народ – законодавець – законодавчий процес);
- плюралістичну демократію (схема: народ – групи тиску – законодавець – законодавчий процес).

Детально розглянемо окремі типологізації. Точне визначення демократії – це пряме правління народу. У справжній демократії люди голосували б безпосередньо за все, що надходить до держави — закони, поправки та рішення уряду. Звичайним прикладом справжньої демократії є стародавні Афіни. Слово демократія походить від грецького коріння «*demos*» (народ) і «*kratis*» (влада). Афіни, як і раніше столиця сучасної Греції, були найбагатшим і наймогутнішим грецьким містом–державою в той час, коли Греція була поділена на десятки конкуруючих крихітних держав. Афіни мали демократичні елементи в уряді приблизно з 500 р. до н. е. до тих пір, поки римляни фактично не завоювали Грецію в другому столітті до н. е. Інші грецькі міста–держави мали демократичні уряди, але про Афіни ми маємо найкращу інформацію.

У багатьох демократичних країнах світу люди можуть брати участь у процесах прийняття політичних рішень. Так, у США 27 штатів мають ті чи інші ініціативи та референдуми, які є інструментами прямої демократії.

Ініціативи надають можливість громадянам пропонувати закони безпосередньо виборцям (пряма ініціатива) або законодавчим органам штату (непряма ініціатива). У випадку прямої ініціативи народ голосує, і якщо пропозиція отримує підтримку, вона стає законом. Непряма ініціатива спочатку надходить до законодавчого органу штату, який може або прийняти її як закон, або проігнорувати. Якщо законодавчий орган не приймає рішення, ініціатива переходить до голосування серед виборців. Також законодавчий орган може запропонувати власну альтернативу, яка буде винесена на голосування разом із початковою ініціативою. Це створює певну невизначеність для виборців, оскільки конституції штатів не завжди чітко визначають, що відбудеться, якщо обидві ініціативи отримають підтримку.

Ініціативи зазвичай потребують певної кількості підписів зареєстрованих виборців, щоб потрапити до бюлетеня. Наприклад в США у 18 штатах виборці можуть скористатися процесом ініціативи для внесення змін до конституції штату. За 100 років історії ініціатив штати Орегон (351) і Каліфорнія (329) мали найбільше ініціатив у голосуванні.

У США ініціативи виникли через розчарування виборців наприкінці 19-го та на початку 20-го століть, які не могли вплинути на уряди штатів з різних питань. Вони вважали, що ці уряди надто підпорядковані потужним групам інтересів, таким як гірничодобувна промисловість і залізниці. Тому ініціативний процес сприймався як зручний спосіб обійти законодавчі збори, які, здавалося, були заблоковані лобістами.

Так, жителі США використовували ініціативний процес, щоб зробити політичний процес прозорішим, збільшити фінансування державних програм тощо. Їх також використовували для зниження податків, підвищення податків, декриміналізації марихуани, обмеження абортів і, в Оклахомі, для того, щоб зробити англійську мову офіційною мовою штату.

Плебісцити (референдуми) — це ще одна форма прямої демократії. Закон України «Про референдуми в Україні» у статті 1 визначає референдум як спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного, республіканського та місцевого значення.

Референдуми у новітній історії України відігравали важливу роль. Навіть наша незалежність здобула формальне закріплення саме завдяки референдуму, а потім, протягом майже 30 років, цей інструмент залучали ще кілька разів: раз на загальнонаціональному рівні, і кілька разів – на регіональному.

Референдуми дозволяють законодавчим органам виносити на голосування питання, наприклад конституційні поправки та податкові заходи.

В Україні було проведено два Всеукраїнські референдуми – у 1991 та 2000 р.р., а також кілька місцевих. Так, 1 грудня 1991 р. відбувся референдум щодо проголошення незалежності України. У громадян питали: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» (ухвалений Верховною Радою 24 серпня 1991 р. і наведений у бюлетені). У референдумі взяли участь 84,18% населення України. 90,32% проголосували за, 7,58% – проти, 2,1% – недійсні бюлетені. Найменше підтримали незалежність у Криму – 54% (у Севастополі 57%), найбільше – на Франківщині і Тернопільщині (98%). У 2000 р. президент Л.Кучма також вдався до інструменту прямої демократії. Тоді громадянам поставили чотири питання: про обмеження депутатської недоторканності, установалення додаткових підстав для розпуску президентом Верховної Ради, зменшення кількості народних депутатів з 450 до 300, формування двопалатного парламенту. На всі чотири питання виборці дали ствердну відповідь (від 81,7% до 89,9%), проте зміни до законодавства так і не внесли.

До місцевих референдумів, проведених в Україні відносять референдум про відновлення статусу автономної республіки в Кримській області, місцеве опитування в Галичині 1991 року, Закарпатський загальнообласний референдум (погасив локальний сепаратизм), консультативне опитування у Донецькій і Луганській областях 1994 року. У тому ж році відбувся референдум про автономію Криму, який провів псевдопрезидент Юрій Мешков. У 1994 році сепаратистські настрої Донбасу і Криму вдалося погасити, однак вони поновилися через 20 років, після подій Революції Гідності 2013 р.

Референдуми використовуються для прийняття важливих рішень у всьому світі. Виборці в Шотландії та Уельсі за допомогою референдумів ухвалили рішення про створення власних парламентів у 1997 році. Виборці в Норвегії сказали «ні» вступу до Європейського Союзу в 1994 році. Виборці в Квебеку, Канада, вирішили не відокремлюватися від Канади в 1980 і 1995 роках.

Ще однією формою ініціатив можна вважати *облігації та збори*. Так, державні та місцеві органи влади в Сполучених Штатах використовують пряму демократію в інший спосіб – голосування за спеціальні збори та боргові зобов'язання для шкіл та інших громадських закладів. Облігації – це спосіб, за допомогою якого уряди в усьому світі фінансують проекти. Якщо інвестор купує

облігацію, він позичає державній установі гроші, що означає, що він отримує виплату відсотків, а також свої початкові інвестиції. Уряди використовують цей метод фінансування, коли їм потрібні значні кошти: якщо місцевий шкільний округ будує нову середню школу, підрядник повинен отримати гроші, щоб він або вона могли оплатити матеріали та заплатити всім працівникам. Інвестори можуть бути готові позичити гроші шкільному округу, оскільки це відносно безпечне інвестування. Тож під час виборів щодо випуску облігацій місцеві органи влади просять виборців пообіцяти сплатити додатковий податок на нерухомість, щоб повернути гроші інвесторам, які купують облігації.

Теорія «плюралістичної демократії», яка з'явилася у ліберально-демократичному напрямі, була найвпливовішою у 60–70-х рр. XX ст., хоча термін «плюралізм» введено у політичний обіг у 1915 р. англійським соціалістом *Г. Ласкі* (1893–1950).

Відповідно до поглядів *Г. Ласкі*, сучасний тип держави виник в епоху Реформації, коли світські правителі отримали перевагу над церквою і зосередили в своїх руках всю повноту влади. Це призвело до поступової бюрократизації державної влади, яка перетворилася на централізовану ієрархічну систему управління, що обслуговує інтереси приватних власників. *Г. Ласкі* називав таку державу моністичною.

Справжнє утвердження свободи теоретик пов'язував зі встановленням нового суспільного устрою – *промислової демократії*. На зміну централізованої організації влади прийде «плюралістична держава», в якій систему установ, побудованих за територіальним принципом, доповнять органи представництва професійних інтересів – виробничі асоціації (наприклад, корпорація залізниць), незалежні Церкви, профспілки, об'єднання діячів культури і освіти.

Інше розуміння політичного плюралізму виникло в неоліберальних доктринах, зокрема в ранніх концепціях, таких як інституціоналізм *М. Оріу* у Франції та теорія груп тиску *А. Бентлі* в США. Неоліберали закликали державу до активної економічної політики, водночас вважаючи, що вона може стати режимом «найбільшого сприяння» для окремих підприємців і корпорацій. У цьому контексті ідеологи неолібералізму шукали додаткові способи, щоб обмежити державне втручання в межах, визначених для забезпечення стабільного економічного розвитку. Одним із ключових засобів у цьому процесі стало політичне забезпечення приватних інтересів та нейтралізація державної влади через автономні соціальні інститути. Згідно з теорією плюралістичної

демократії, класи в сучасному суспільстві більше не існують. Сучасне буржуазне суспільство складається з різних взаємодіючих «страт» або прошарків. Вони виникають у результаті спільності тих або інших інтересів (професійних, вікових, матеріальних, духовних, релігійних).

Різновидами політичного процесу є політична соціалізація, політична участь, політичні зміни та політичний розвиток.

Відповідно до західної політичної думки **соціалізація політична** – це процес навчання, за допомогою якого люди розвивають розуміння своєї політичної ідентичності, поглядів і поведінки. За допомогою різних агентів соціалізації, таких як батьки, однолітки та школа, життєвий досвід політичної соціалізації відіграє ключову роль у розвитку рис патріотизму та доброго громадянства.

Під **змінами політичними** розуміється процес збільшення у структурних і функціональних особливостях політичних явищ частки нового, що забезпечує як самовідтворення, так і оновлення суспільно-політичного організму.

Розвиток політичний розглядають як перехід від одного політичного стану до іншого, якісно досконалішого, від простішого до складнішого, зумовлений зростанням і змінами політичної культури, оволодінням новими формами політичної діяльності.

Резюме за змістом теми

Політика як процес є важливою складовою суспільного життя, яка визначає способи управління суспільством, вирішення проблем та досягнення цілей, що сприяє розвитку та функціонуванню сучасних демократичних суспільств.

Отже, категорія «політичний процес» у сучасній політичній теорії розглядається як складне і багатогранне поняття, яке ще не має чіткого загальноприйнятого визначення і потребує свого всебічного дослідження.

Політичний процес слід розглядати як комплексну діяльність учасників політики, до яких належать державні структури, політичні партії, соціально-класові групи, еліти та окремі особи. Ця діяльність забезпечує функціонування та розвиток політичної системи.

Політичний процес можна поділити на два основні типи: 1) політична участь, що включає масові акції (участь у виборах, референдумах, демонстраціях, маніфестаціях тощо); 2) політичне

функціонування, яке передбачає професійну політичну діяльність (парламентську, державну управлінську).

Різновидами політичного процесу є політична соціалізація, політична участь, політичні зміни та політичний розвиток. Суб'єктами політики є як окремі особи, так і соціальні групи.

Терміни та поняття до теми

Політичний процес, політична участь, демократичні процеси, компроміс, страйк, революція, розвиток політичний, зміни політичні, трансформація політична.

Запитання, завдання

1. Охарактеризуйте сутність поняття «політичний процес».
2. Які стадії політичного процесу Ви знаєте?
3. Які форми політичного процесу Вам відомі?
4. Охарактеризуйте погляди зарубіжних науковців на феномен політичного процесу.
5. Назвіть основні види політичного процесу та дайте їм коротку характеристику.
6. Що таке компроміс в політиці? Яка його роль?
7. Дайте визначення терміну «пряма демократія».
8. Що таке революція, які її ознаки?
9. Особливості демократичного політичного процесу.
10. Політичний процес і його особливості в Україні.

Темі есе, рефератів

1. Особливості політичного процесу в Україні.
2. Види політичних процесів: характеристика, роль і значення.
3. Основні стадії політичного процесу.
4. Політичний процес як феномен: світовий досвід
5. Демократичні політичні процеси, їх характеристика.
6. Політика як процес.
7. Особливості політичних процесів у сучасній політиці.
8. Основні риси демократичних політичних процесів.
9. Аналіз політичних процесів, їх роль для політичного прогнозування.
10. Перспективи сучасних політичних процесів: Україна і світ.

Література

1. Баранівський В.Ф. Політологія: підручник. Київ: Національна академія управління, 2016, 236 с.
2. Державна політика: підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко. – К.: НАДУ, 2014, 448 с.
3. Костецька Л. М. Виборчий процес у сучасній Україні в контексті аналізу його проблемних етапів. // *Актуальні проблеми державного управління*: зб. наук.пр. ОРІДУ. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2017, Вип. 1 (69), С.69–73. ULR: [http://www.oridu.odessa.ua/9/new_options/pdf/008/Zbirmuk-4\(69\)2017.pdf](http://www.oridu.odessa.ua/9/new_options/pdf/008/Zbirmuk-4(69)2017.pdf)
4. Костецька Л. М. Популізм у сучасних партійно–політичних системах. // *Економіка та держава*, 2019, № 1, С. 23–30. ULR: <https://ipk.edu.ua/wpcontent/uploads/2020/04/zhurnal-E-i-D-Politolohiia-1-2019.pdf>
5. Лузан А. Політичний процес. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін., К.: Парламентське видавництво, 2011, с. 596.
6. Методичний посібник з курсу політології для студентів усіх форм навчання / Укладачі: Ніконенко В.М., Щигельська Г.О., Гумен Ю.Є., Потіха О.Б., Тернопіль: Вид–во ТНТУ імені Івана Пулюя, 2015, 88 с.
7. Пампура М. В. Політична трансформація як сучасний різновид процесу розвитку політичної системи// *Прикарпатський юридичний вісник*, 2015, Вип. 3 (9), С. 3–6. ULR: http://pjuv.nuoua.od.ua/v3_2015/3.pdf.
8. Партологія. Навчальний посібник. / За ред. Обушного М.І. – Друге видання, випр. і доповн. К., 2017. 432 с. ULR: <http://www.phildep.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/Kafedry/Politology/Обушний%20М.І.%20Партологія.pdf>.
9. Політична енциклопедія. / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін., К.: Парламентське видавництво, 2011, 808 с. <https://archive.org/details/Politychna/mode/2up>
10. Політичний процес // *Юридична енциклопедія*: [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.], К.: Українська енциклопедія імені П. Бажана, 1998 – 2004, Т. 6: Т – Я, 2004, 768 с.
11. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін. За ред. М. П. Требіна, Х.: Право, 2015, 816 с.
12. Політологія для вчителя: навч. посібн. для студ. педагогічних ВНЗ / за заг. ред.: К. О. Ващенко, В. О. Корнієнко, К.: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2011, 406 с.
13. Політологія: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018, 540 с.
14. Українські референдуми. Історія питання. <https://uacrisis.org/uk/ukrayinski-referendumi-istoriya-pytannya>

15. An Introduction to Politics (Sell). [https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Political_Science_and_Civics/An_Introduction_to_Politics_\(Sell\)](https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/Political_Science_and_Civics/An_Introduction_to_Politics_(Sell))
16. Encyclopædia Britannica. ULR: <https://www.britannica.com/topic/revolution-politics>
17. Grant, Alan R. The American political process / Alan Grant. – 7th ed. p. cm. Includes bibliographical references (p.) and index, 2003, 335 p. <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/56537/1/5.pdf.pdf>
18. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/>
19. Stephen Gardbaum Comparative political process theory *International Journal of Constitutional Law*, Volume 18, Issue 4, December 2020, Pages 1429–1457. <https://doi.org/10.1093/icon/moaa084>
20. The Concise Oxford Dictionary of Politics <https://www.oxford-reference.com/display/10.1093/acref/9780199207800.001.0001/acref-9780199207800>

Тема 7

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

Вивчивши матеріали теми, здобувач буде знати: сутність влади як суспільного феномена, її соціальну природу, механізми виникнення та функціонування; основні концепції політичної влади; структуру політичної влади, її основні елементи, суб'єкти, об'єкти, механізми реалізації та форми; принцип поділу влади, історичні та теоретичні основи цього процесу, його форми; характеристики державної влади, її ознаки, функції, механізми здійснення, взаємодію з іншими формами влади та особливості державного управління в демократичних і недемократичних політичних режимах.

Після опанування матеріалів теми здобувач умітиме: аналізувати владу як суспільний феномен; усвідомлювати її сутність, джерела та способи функціонування; розкривати взаємозв'язки між її суб'єктами та об'єктами; оцінювати механізми здійснення влади та форми її легітимації; аргументувати значення принципу поділу влади й системи стримувань та противаг; аналізувати взаємодію між її гілками та визначати ефективність цього механізму в різні історичні періоди; досліджувати державну владу, розрізняти її основні функції та механізми реалізації.

Навчальні питання

1. Влада як суспільний феномен.
2. Концепції політичної влади.
3. Структура політичної влади.
4. Поділ влади.
5. Державна влада.

7.1. Влада як суспільний феномен

Політична влада є фундаментальним поняттям політичної науки, навколо якого розгортається політичний процес. Її значення підкреслюється існуванням окремої наукової дисципліни – **кратології** (від дав.-гр. κράτος – влада та λόγος – слово, вчення), що вивчає владу як феномен.

Влада є універсальним феноменом, що пронизує всі сфери суспільного життя та зумовлена самою природою людини як соціальної істоти. Прагнення до влади є природним для індивіда. Влада є невіддільною частиною політики: не існує політики без влади, як і влади без політики. Політика реалізується через керівництво, управління, організацію, примус та інші механізми впорядкування суспільного життя, що робить владу ключовим аспектом політичної діяльності. Влада – це першооснова, верховенство, порядок. Її антиподом є анархія – відсутність влади та порядку.

Влада формує політичну реальність, встановлює правила та норми поведінки, визначає права та обов'язки громадян. Дослідження влади дозволяє ідентифікувати політичні відносини серед інших суспільних зв'язків, а також розкрити природу політики та держави. Історія влади є тотожною історії людського суспільства. Без влади не існує жодного суспільства, а отже, й людини.

У науковій літературі існують різні **підходи до розуміння природи влади** та пояснення її причин виникнення, а саме:

1) біологічний підхід. Цей підхід ґрунтується на визнанні того, що влада є властивою біологічній природі людини. Оскільки людина є частиною тваринного світу, то владні відносини, відповідно до цього підходу, існують не тільки в людському суспільстві, але й у тваринному світі. Арістотель, зокрема, розглядав владу в суспільстві як продовження влади, що існує в природі. Проте, важливо зазначити, що відносини в суспільстві мають свідомий характер, тоді як у тваринному світі вони зумовлені інстинктами та рефлексами;

2) психологічний підхід. Цей підхід розглядає владу як феномен, що виникає у взаємостосунках між особистостями. В його основі лежить ідея про те, що сильніша особистість домінує над слабшими, нав'язуючи їм свою волю. Прихильники психологічного підходу зосереджують увагу на аналізі поведінки суб'єктів політичних відносин, їх мотивацій та стратегій;

3) антропологічний підхід. Цей підхід пов'язує поняття політичної влади з суспільною природою людини та поширює його

на всі соціальні утворення, включаючи й докласові. Прихильники цього підходу стверджують, що політична влада існувала на всіх етапах розвитку суспільства, починаючи з первісного ладу;

4) політологічний підхід. На відміну від антропологічного, політологічний підхід ґрунтується на органічному зв'язку влади та політики. Він пов'язує їх існування лише з певними етапами суспільного розвитку, для яких характерна наявність спеціальних суспільних інститутів здійснення влади, насамперед держави.

Зміст ідеї влади історично залежить від конкретного суспільства, в якому вона функціонує. Кожна історична епоха характеризується своїми унікальними соціально-політичними умовами, що визначають особливості розуміння та реалізації влади. Так, у «Державі» Платона представлена ідея влади, що ґрунтується на принципах справедливості та мудрості, де правління здійснюється філософами-правителями, які володіють знанням про істинне благо. Ця концепція відображає уявлення про ідеальний устрій старогрецького поліса, де влада спрямована на досягнення загального блага.

У «Етиці» Аристотеля розглядається влада як засіб для досягнення щастя та добродітності. Аристотель підкреслює значення моральних чеснот для правителів та громадян, вважаючи, що влада повинна служити моральному вдосконаленню суспільства. Ця концепція відображає уявлення про владу в контексті античної етики, де мораль відігравала важливу роль у політичному житті.

У «Левіафані» Т. Гоббса виражені ідеї абсолютизму, де влада ототожнюється з суверенітетом держави, яка має необмежені повноваження для забезпечення безпеки та порядку. Гоббс вважав, що природний стан людини є «війною всіх проти всіх», тому сильна державна влада є необхідною умовою для виживання суспільства. Ця концепція відображає політичні реалії Англії XVII століття, охопленої громадянською війною та соціальними потрясіннями.

У «Критиці практичного розуму» та «Основах метафізики моральності» І. Канта знайшли відображення принципи моралі німецького протестантизму, де влада розглядається як засіб для досягнення моральних цілей та забезпечення автономії особистості. Кант підкреслював значення морального закону та категоричного імперативу для обмеження свавілля влади та захисту прав людини. Ця концепція відображає вплив ідей Просвітництва на розуміння влади, де на перший план виходять права та свободи особистості. Історичний контекст є важливим фактором для розуміння сутності та функцій влади. Концепція влади постійно розвивається та еволюціонує разом із суспільством, відображаючи його потреби та цінності.

Феномен влади є однією з найдавніших проблем політичного знання та предметом постійних наукових дискусій. У політичній науці існує багато визначень влади, жодне з яких не є універсальним. Термін «влада» має широке значення та використовується в різних контекстах – мова про владу грошей, батьківську владу, владу релігійних інституцій тощо. Загальне визначення влади зводиться до її здатності здійснювати вплив на поведінку людей через різні засоби – право, авторитет, примус, переконання.

Таблиця 1

ТЕРМІН «ВЛАДА»

ВЛАДА – це	датність досягти видимого блага, що перетворює життя в могутність та бажання все більшої влади	<i>Т. Гоббс (1588–1679)</i>
	здатність самореалізації	<i>А. Гамільтон (1757–1804)</i>
	можливість здійснювати вплив на поведінку інших навіть за наявності опору	<i>М. Вебер (1864–1920)</i>
	дія, що детермінує інші дії	<i>Г. Лассуелл (1902–1978) А. Каплан (1918–1993)</i>
	здатність суб'єкта А впливати на поведінку суб'єкта В за допомогою суб'єкта С	<i>С. Льюїс (1898–1963)</i>
	уміння вносити та втілювати в життя певні відмінності в стан існуючих речей	<i>Е. Гіденс (1938)</i>

Концепт влади є фундаментальним для розуміння сутності та призначення політичних інститутів, процесів та політики загалом. Дефініція цього поняття, з'ясування сутності та характеру політичної влади дозволяє ідентифікувати політичні відносини серед усього спектру суспільних зв'язків та має вирішальне значення для розуміння природи політики та держави. Усі політичні питання та проблеми, так чи інакше, пов'язані з політичною владою, яка формує політичну реальність, встановлює правила та норми поведінки для всіх громадян, визначаючи їх права та обов'язки.

Суспільство об'єктивно потребує влади. Влада покликана створювати та розподіляти життєво необхідні та важливі для всіх людей цінності – безпеку, порядок, стабільність, добробут та ін. Вона протистоїть анархії, перешкоджає руйнівним діям, небезпечним для всього соціального організму. Авторитет, право, наси-

льство — засоби, за допомогою яких влада має спроможність і можливість здійснювати свою волю, певним чином впливати на діяльність і поведінку людей. Влада є необхідним регулятором життєдіяльності суспільства, його розвитку та єдності. Влада є однією з фундаментальних засад політичного розвитку суспільства.

Залежно від засобів здійснення розрізняються різні види влади – економічна, соціальна, політична, духовна, сімейна тощо. Влада має правовий, економічний, духовно-ідеологічний характер, існує скрізь, де наявні будь-які стійкі об'єднання людей, тісно пов'язана з політичною сферою, є засобом здійснення і способом утвердження певної політики. Реалізується вона у сфері особистості та суспільної діяльності – політичної, економічної, правової.

У соціальній системі влади особливе місце посідає політична влада. **Політична влада** – здатність, право і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднань з допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства. Політична влада має особливості, що вирізняють її від інших видів влади, – верховенство, публічність, моноцентричність, легальність, кумулятивність.

Політична влада виникла раніше за владу державну і визначає реальну здатність соціальної групи чи індивіда виявляти свою волю. Вона є невіддільною частиною загального визначення влади як форми соціальних відносин, якій властивий всеосяжний характер, здатність проникати в усі сфери людської діяльності. Політична влада відрізняється від усіх інших форм суспільної влади своєю суверенністю: загальні закони й порядки поширюють її на всіх громадян. Політична влада має забезпечувати єдність соціуму, баланс інтересів у ньому, забезпечувати порядок, у тому числі при вирішенні конфліктів.

7.2. Концепції політичної влади

Існує дуже багато різних концепцій до визначення влади. Така різноманітність пояснюється як складністю та багатоплановістю самого поняття, так і неоднозначністю й суб'єктивністю його розуміння.

КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Концепція політичної влади	Автор(и)	Рік виникнення
Телеологічна	<i>Платон, Арістотель</i>	IV ст. до н.е.
Органістична	<i>Платон, Арістотель, Г. Спенсер, Л. фон Штейн</i>	IV ст. до н.е. – XIX ст.
Нормативно-формалістична	<i>Ж. Боден, Т. Гоббс, Г. Єлінек</i>	XVI – XIX ст.
Психологічна	<i>Г. Ле Бон, Г. Тард</i>	XIX – XX ст.
Індивідуалістично-соціологічна	<i>М. Вебер, Е. Дюркгайм</i>	XIX – XX ст.
Марксистська	<i>К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін</i>	XIX – XX ст.
Реляціоністська	<i>М. Вебер, Р. Даль</i>	XX ст.
Суб'єктивно-психологічна	<i>К. Маннгейм, В. Парето</i>	XX ст.
Біхевіористська	<i>Ч. Мерріам, Д. Істон, Г. Лассвелл</i>	1920–1950-ті
Системна	<i>Д. Істон, Г. Алмонд</i>	1950–1960-ті

Телеологічна концепція (від грец. telos, teleos – мета, результат, кінець) влади характеризує її як здатність досягнення поставлених цілей, одержання намічених результатів. При цьому владу розуміють досить широко – не тільки як стосунки між людьми, а і як взаємодію людини з довкіллям. У межах телеологічної концепції йдеться не тільки про владу людини над людиною, а й про владу людини над природою. Ця концепція наголошує на цілеспрямованому характері влади, проте тлумачить її занадто широко, включаючи в систему владних відносин і природу.

Телеологічна концепція розглядає політичну владу як здатність досягати певних цілей і результатів. Вона акцентує на цілеспрямованості дій політиків та їхньому прагненні реалізувати програми розвитку суспільства. Ця концепція підкреслює важли-

вість стратегічного планування та управління ресурсами для досягнення поставлених цілей.

Органістична концепція розглядає політичну владу як невіддільну частину суспільного організму, що забезпечує його функціонування, інтеграцію та стабільність. Вона проводить аналогію між суспільством та живим організмом, де різні соціальні інститути виконують функції окремих органів, а влада відіграє роль своєрідного «мозку» або «нервової системи», що координує їх діяльність та забезпечує цілісність системи.

Ця концепція має глибоке історичне коріння. Ще античні філософи, такі як *Платон та Арістотель*, розглядали суспільство як єдине ціле, подібне до людського тіла, де кожен елемент виконує свою функцію для досягнення загального блага. У Середньовіччі ідеї органіцизму розвивав *Фома Аквінський*, який обґрунтував необхідність сильної централізованої влади для забезпечення порядку та єдності суспільства.

Більш ґрунтовно органістична концепція була розроблена у XIX столітті мислителями *Г. Спенсером та Л. фон Штейном*. *Герберт Спенсер*, зокрема, порівнював суспільство з біологічним організмом, підкреслюючи, що воно також проходить етапи розвитку, від простого до складного, та характеризується внутрішньою диференціацією та спеціалізацією функцій. Він вважав, що політична влада є необхідним елементом для забезпечення соціальної інтеграції та координації діяльності різних частин суспільства. *Лоренц фон Штейн*, своєю чергою, розглядав державу як організм, що складається з різних соціальних груп, кожна з яких має свої інтереси та потреби. Він вважав, що завданням політичної влади є забезпечення балансу між цими інтересами та досягненням суспільного консенсусу.

Нормативно-формалістична концепція влади розглядає політичну владу як інститут, що ґрунтується на юридичних нормах, правових актах і формальних процедурах. Концепція акцентує на тому, що влада реалізується через закони, інститути державного управління та конституційні механізми, які визначають правила її функціонування. У межах цього підходу політична влада є легітимною лише за умови відповідності встановленим правовим нормам, що регулюють порядок її набуття, розподілу та реалізації.

Одним із засновників цієї концепції був *Жан Боден*, який у XVI столітті сформулював ідею суверенітету як невіддільної ознаки державної влади. Він визначав суверенітет як абсолютну і неподільну владу держави, що має верховенство над іншими політичними суб'єктами. Подальший розвиток концепція отримала

в працях Томаса Гоббса, який обґрунтовував необхідність сильної державної влади, заснованої на суспільному договорі. У XIX столітті *Георг Єллінк* продовжив розвиток нормативного підходу, розглядаючи державу як правову організацію, що діє відповідно до юридичних норм і принципів.

Нормативно-формалістична концепція має фундаментальне значення для сучасної політичної теорії та практики державного управління, оскільки визначає законність і правові межі влади. Вона відіграє ключову роль у розумінні державного суверенітету, правової відповідальності владних органів і механізмів конституційного контролю, забезпечуючи стабільність і передбачуваність політичної системи.

Психологічна концепція влади пояснює її природу через особливості людської психіки, роль емоцій, переконань, стереотипів і поведінкових механізмів. Вона наголошує, що влада ґрунтується не лише на законах, ресурсах чи примусі, а й на психологічних чинниках, які змушують людей підкорятися чи, навпаки, протистояти правителям. Одним із ключових аспектів є вплив лідера на маси: харизма, рішучість, здатність маніпулювати емоціями можуть створювати образ успішного керівника, навіть якщо об'єктивні показники його правління не є успішними.

Одним із перших, хто розглядав ці аспекти, був *Густав Ле Бон*, який у своїй праці «Психологія натовпу» описав, як натовп легко піддається впливу, а раціональне мислення поступається місцем емоціям і навіюванню. Його ідеї розвинув *Габріель Тард*, який досліджував механізми наслідування в суспільстві, пояснюючи, як люди переймають поведінкові моделі влади. Важливий внесок зробив і *Зигмунд Фройд*, який у праці «Масова психологія та аналіз Я» аналізував феномен колективного несвідомого та ідентифікації мас із лідером. Він вважав, що людина схильна шукати фігуру авторитету, яка може стати для неї символом стабільності та впевненості.

Ця концепція дозволяє краще зрозуміти феномен авторитарних режимів, механізми політичної пропаганди та маніпуляцій, а також пояснює, чому певні лідери викликають масову підтримку або, навпаки, тотальне неприйняття. Вона також допомагає аналізувати політичні процеси через призму емоційного сприйняття, зокрема роль страху, ентузіазму чи недовіри у відносинах між владою та суспільством.

Індивідуалістично-соціологічна концепція влади розглядає політичну владу як явище, що формується на перетині індивідуальної дії та соціальних структур. Вона поєднує два підходи: з

одного боку, акцентує на ролі особистостей у процесах прийняття рішень, а з іншого – аналізує соціальні умови, що визначають природу та механізми функціонування влади. У межах цієї концепції влада не є суто інструментальним або примусовим механізмом, а розглядається як складний соціальний феномен, що існує через взаємодію індивідуальних суб'єктів у соціальному середовищі. Влада сприймається як динамічний процес, у якому взаємодіють особистісні мотивації, соціальні структури та культурні чинники. Концепція має особливе значення для розуміння політичного лідерства, процесів прийняття рішень, а також механізмів легітимації влади в сучасних суспільствах.

Одним із засновників цієї концепції був *Макс Вебер*, який у своїх працях аналізував владу через призму соціальної дії та легітимності. Він визначав владу як можливість здійснювати вплив на поведінку інших навіть за наявності опору, а також виокремлював три типи легітимного панування: традиційне, харизматичне та раціонально-правове. *М.Вебер* підкреслював, що влада функціонує не лише як інструмент примусу, а й через суспільне визнання її легітимності. Значний внесок у розвиток концепції зробив також *Еміль Дюркгейм*, який наголошував на ролі соціальних норм та колективної свідомості у формуванні політичної влади. На його думку, влада є продуктом суспільного консенсусу, що базується на спільних цінностях і правилах, які підтримують цілісність соціальної системи.

Марксистська концепція трактує політичну владу як інструмент класового панування. Вона стверджує, що економічні інтереси визначають політичні відносини в суспільстві. Згідно з марксизмом, клас, який контролює засоби виробництва (буржуазія), використовує державу для підтримки своїх інтересів проти інших класів (пролетаріату).

Основи марксистської теорії були закладені *Карлом Марксом* і *Фрідріхом Енгельсом* у середині XIX століття. Їхні роботи «Комуністичний маніфест» (1848) і «Капітал» (1867) стали основними текстами для розвитку цієї концепції.

Реляціоністська концепція влади (від франц. relation – відношення, зв'язок) розглядає владу як відношення між двома партнерами, коли один із них – суб'єкт – справляє визначальний вплив на іншого – об'єкт. Суб'єктом і об'єктом можуть виступати як окремі індивіди, так і різноманітні групи та організації. Влада – це взаємодія суб'єкта та об'єкта, яка виявляється в тому, що суб'єкт контролює об'єкт за допомогою певних засобів. Такі

відносини є конфліктними й складають суть політики. У межах реляціоністської парадигми існують три основні концепції влади:

1) концепція спротиву – владні відносини розглядаються як процес подолання суб'єктом опору об'єкта;

2) концепція обміну ресурсами – влада трактується як відносини, що виникають внаслідок нерівномірного розподілу ресурсів у суспільстві, де суб'єкт нав'язує свою волю об'єкта в обмін на надання йому певних ресурсів;

3) концепція розподілу сфер впливу – спрямована на пом'якшення недемократичного характеру владних відносин, що базуються на домінуванні та підкоренні.

Реляціоністська теорія інтерпретує політичну владу як динамічний процес міжособистісних відносин, де влада визначається здатністю індивіда або групи впливати на інших, використовуючи різноманітні методи, від переконання до примусу. Ця теорія наголошує на контекстуальності влади та її залежності від конкретної ситуації.

Суб'єктивно-психологічна концепція розглядає владу крізь призму індивідуальних мотивацій та психологічних аспектів. Вона стверджує, що прагнення до влади є природним інстинктом людини, а особисті амбіції та психологічні чинники відіграють ключову роль у формуванні політичних відносин.

Ця концепція базується на ідеї, що влада є частиною людської природи, і прагнення до неї є вродженим. Прихильники цієї теорії стверджують, що люди прагнуть до влади з різних причин, зокрема для задоволення потреб у визнанні, контролі, безпеці та самореалізації.

Одним із перших, хто звернувся до такого аспекту влади, був австрійський психолог *Альфред Адлер*. У своїх роботах він стверджував, що прагнення до влади є компенсацією за відчуття неповноцінності, яке людина відчуває в дитинстві.

Дослідники, такі як *Гарольд Лассвелл*, вивчали поведінку людей у політиці та їхні мотивації. У своїй праці «Політика: хто отримує що, коли і як?» (1936) *Г. Лассвелл* аналізував вплив особистих інтересів на політичні рішення. Він дійшов висновку, що політика є боротьбою за вплив та ресурси, і що особисті інтереси відіграють вирішальну роль у цьому процесі.

Згідно з суб'єктивно-психологічною концепцією, політична влада є результатом взаємодії індивідуальних прагнень та психологічних факторів. Люди, які прагнуть до влади, можуть використовувати різні стратегії та методи для досягнення своїх цілей, зокрема маніпуляцію, пропаганду, насильство тощо.

Біхевіористська концепція (від англ. behaviour – поведінка) має фокус на поведінці та взаємодії, розглядає владу як особливий тип поведінки, що характеризується відносинами домінування та підкорення. В її основі лежить спостереження за конкретними діями та реакціями людей у ситуаціях, пов'язаних із владними відносинами.

Представники цього напрямку зосереджувалися на аналізі того, як люди поведуться у процесі боротьби за владу, як вони приймають рішення та здійснюють вплив один на одного. Їх цікавили не стільки формальні інститути влади, скільки реальна поведінка людей, їхні мотиви та стратегії.

Біхевіоризм орієнтований на конкретні факти та спостереження, що робить його дослідження більш об'єктивними та перевірюваними. Що дозволяє досліджувати владу в динаміці, як процес взаємодії та боротьби. Біхевіористські моделі можуть бути застосовані для аналізу влади на різних рівнях – від міжособистісних відносин до міжнародних відносин.

Біхевіористська концепція влади зробила значний внесок у розвиток політичної науки. Вона звернула увагу дослідників на важливість поведінкового аспекту влади, на конкретні механізми її здійснення та на роль психологічних факторів у владних відносинах. Сучасні дослідження влади часто поєднують біхевіористський підхід з іншими методологічними підходами, що дозволяє отримати повніше та багатогранніше уявлення про цей складний феномен.

Системна концепція влади розглядає політичну владу як базовий елемент соціальної системи, що забезпечує її цілісність, стабільність та функціонування. Вона ґрунтується на уявленні про суспільство як складну систему, у межах якої влада виконує регулюючу та координуючу роль, підтримуючи баланс між різними соціальними групами та інститутами. Влада в цьому підході трактується не як атрибут окремих осіб чи груп, а як механізм саморегуляції соціального організму, що забезпечує його ефективну діяльність.

Основи системного підходу до аналізу влади були закладені у ХХ столітті в межах загальної теорії систем *Людвіга фон Берталанфі*. Безпосередньо в політичній науці цей підхід розвинув *Талкотт Парсонс*, який трактував владу як ресурс, що забезпечує стабільність та інтеграцію суспільної системи. Подальший розвиток концепція отримала в працях *Девіда Істона*, який розглядав політичну систему як відкриту динамічну структуру, що взаємодіє із зовнішнім середовищем та регулює суспільні відносини

шляхом прийняття обов'язкових рішень. Важливий внесок зробив також *Габріель Алмонд*, який запропонував функціональний аналіз політичної системи, виокремивши основні функції влади у процесі політичного управління.

Системна концепція влади відіграє ключову роль у сучасній політичній науці, оскільки дозволяє аналізувати владу в контексті складних взаємозв'язків між політичними, економічними та соціальними процесами. Вона дає змогу досліджувати механізми адаптації політичних систем до змін у середовищі, виявляти чинники політичної стабільності та ефективності державного управління.

7.3. Структура політичної влади

Структура політичної влади – це ті компоненти, без яких влада не відбувається. Основними компонентами влади є її суб'єкт, об'єкт, ресурси (засоби реалізації) і процес, що призводить до руху всі ці компоненти, тобто механізм і засоби взаємодії суб'єкта й об'єкта, за допомогою ресурсів. Влада виступає саме як процес взаємодії між ними й не існує як без суб'єкта, так і без об'єкта.

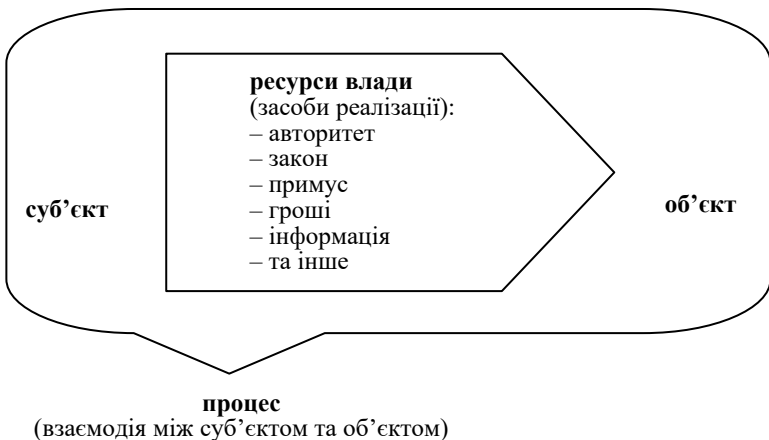

Схема 1. Структура політичної влади

Влада характеризується дуалістичною природою, що включає суб'єкт та об'єкт владарювання, необхідністю підкорення та функціонуванням як регулятор суспільних відносин. Суб'єкт та об'єкт виступають активними компонентами владної структури. Влада артикулюється в різноманітних формах, зокрема через розпорядження, законодавчі акти, соціальні норми та інформаційний вплив. Проте, констатація факту наказу не є достатньою умовою для визначення наявності влади, оскільки необхідною складовою є акт покори. Без покори влада не існує. Категорії «командування» та «виконання» репрезентують два рівнозначних універсальних принципи функціонування влади. Їх взаємодія опосередковується ресурсами, що забезпечують регулювання процесу владарювання.

Суб'єкти влади, як активні учасники владної системи, є джерелом впливу, дій та розпоряджень. Людина є центральним суб'єктом політики, чия діяльність обумовлює функціонування соціально-політичних спільнот та створених ними організацій. Зростання ролі політики в соціумі зумовлено активізацією особистості як політичного суб'єкта, інтенсифікацією політичної соціалізації та підвищенням рівня політичної культури. Особистість є носієм політичних уявлень, орієнтирів, мотивів та навичок політичної діяльності.

Суб'єкти політичної влади характеризуються багаторівневою структурою:

– *первинні суб'єкти*: індивіди, народ. У республіканських та демократичних системах народ є первинним суб'єктом, носієм суверенітету та єдиним джерелом державної влади. Громадянин держави, наділений конституційними правами та обов'язками, є суверенним суб'єктом політичної влади. Народ здійснює владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування;

– *вторинні суб'єкти*: політичні організації (малі групи, представницькі колективи, партії, асоційовані групи, групи парткулярних інтересів тощо). Вони створюються як специфічні інститути для здійснення влади або впливу на неї з метою захисту інтересів первинних суб'єктів, реалізації їхніх цілей та цінностей. Ці суб'єкти мають специфічні політичні інтереси щодо здобуття та здійснення державної влади;

– *безпосередні суб'єкти*: політичні еліти та лідери (владні структури, керівні органи політичних і громадських організацій, політичні лідери), які беруть безпосередню участь у прийнятті та виконанні політичних рішень. Для здобуття та утримання влади,

престижу політичні еліти використовують партії, групи тиску, соціальні групи та масові спільноти, артикулюючи їхні дійсні або уявні інтереси. Проте справжні наміри еліт для більшості залишаються невідомими.

Між суб'єктами політики існує динамічна система взаємовідносин, що включає залежність, підпорядкування, супідрядність та відносну автономність. Місце та роль суб'єкта політики визначається його здатністю впливати на політичні процеси, тобто наявністю необхідних політичних якостей, політичної культури та ресурсів. Влада, що базується на інтересі та переконанні, є найбільш стабільною, оскільки передбачає добровільне виконання розпоряджень, що унеможливує застосування санкцій. Однією з найприйнятніших мотивацій (джерелом влади) підпорядкування є авторитет суб'єкта влади.

Сила, багатство, авторитет та знання можуть слугувати **джерелами влади для суб'єкта**. Влада може базуватися на традиції, як-от влада батьків над дітьми або старійшин у суспільстві, а також на законі, який надає суб'єкту влади право вимагати та використовувати різноманітні ресурси. Окремим джерелом влади є знання, володіння певною інформацією. Наприклад, жерці в Стародавньому Єгипті, а сьогодні носіями знань є вчені, викладачі, політики та інші професіонали.

Об'єктом політичної влади є явища та процеси політичної сфери, на які спрямована діяльність суб'єктів політики. Діалектичне розуміння є важливим для вивчення об'єкта влади, оскільки певні суб'єкти та об'єкти влади можуть змінюватися місцями залежно від обставин та ролі. Наприклад, класи, соціальні групи, етнічні спільноти, окремі громадяни та громадсько-політичні організації можуть бути як суб'єктами, так і об'єктами політичної влади. Об'єктами політичної влади також є всі сфери суспільного життя, такі як економічна, духовна, соціальна, науково-технічна тощо, а також суспільство в цілому.

Ресурси влади є сукупністю засобів і методів, використання яких дозволяє суб'єкту влади здійснювати вплив на об'єкт (особу, групи, суспільство в цілому) та досягати поставленої мети. Ресурси, що знаходяться між суб'єктом та об'єктом влади, проявляють відносини залежності між ними. Ресурси влади охоплюють усе те, що може бути використане для впливу на інших, що підвищує потенціал та силу впливу суб'єкта влади.

Класифікація ресурсів влади:

1) за типом впливу

❖ відкриті:

– силовий примус: втрата будь-яких благ, тілесні покарання (історія людства містить безліч прикладів цього – тортури, концтабори), смертна кара, обмеження свободи, штрафи, відлучення від церкви, звільнення з роботи тощо;

– закон, традиція, звичай;

– стимулювання: створення стимулів, якими виступають матеріальні та інші блага, якими об'єкт влади нагороджується в обмін на бажану поведінку. Ресурс винагороди широко використовується батьками, викладачами, керівниками організацій, політиками;

❖ **приховані:** використання методів переконання, тобто раціональних аргументів, або навіювання;

2) за сферою життєдіяльності:

❖ **економічні ресурси:** матеріальні цінності, необхідні для суспільного виробництва і споживання, гроші, родючі землі тощо;

❖ **соціальні ресурси:** соціальні й демографічні структури, соціальна інфраструктура (освіта, медичне обслуговування, соціальне забезпечення тощо);

❖ **інформаційні ресурси:** знання й інформація, а також засоби їх отримання і поширення (інститути науки й освіти, ЗМІ тощо). Через ці інститути контролюється формування суспільної думки. Особливо великий вплив на політичне життя мають ЗМІ. Хто контролює ЗМІ, той і володіє ресурсами переконання і навіювання;

❖ **адміністративно-правові ресурси:** система управління, сукупність владних установ;

❖ **силові ресурси:** зброя та апарат фізичного примусу (армія, поліція, внутрішні війська, спецслужби, суд і прокуратура з їх матеріальними атрибутами: будівлями, спорядженням, тюрмами).

Протягом розвитку суспільства ресурси владарювання зазнавали змін. У примітивних суспільствах влада спиралася переважно на авторитет правителя (вождя, воєначальника тощо). Зміна характеру відносин між людьми, перехід від кровноспоріднених до майнових відносин зумовили зміну ресурсів влади, якими стали багатство і сила. В індустріальних суспільствах переважаючим ресурсом владарювання стає організація: бюрократія, партії, рухи. У сучасних суспільствах владні відносини все більше залежать від того, хто володіє інформацією, яка, зберігаючи роль інших ресурсів, стає найважливішим засобом владарювання. Відсутність інформації викликає у людини відчуття страху, дискомфорту, бажання підкорятися.

Реалізація влади можлива виключно через взаємодію суб'єкта та об'єкта влади, що є безперервним процесом взаємодії. Для доіндустріальних суспільств переважно характерними є відносини «панування–підпорядкування». У розвиненому громадянському суспільстві владні відносини набувають форми «керівництво–прийняття», де ресурсами суб'єкта влади стають компроміс та згода. На сучасному етапі розвитку суспільства спостерігається тенденція зміщення ресурсів від «панування» до «керівництва» та від «підпорядкування» до «прийняття». Влада прагне до диверсифікації ресурсів, використання яких забезпечує певний вплив на суб'єкта. У сучасному світі ключову роль відіграють інформаційні ресурси, такі як знання, інформація та засоби їх поширення. Ефективність використання цих ресурсів визначає стабільність влади всередині держави та її позиції на міжнародній арені.

7.4. Поділ влади

Поділ влади є однією з ключових характеристик демократичних держав. Ця система передбачає, що законодавча, виконавча та судова гілки влади функціонують незалежно одна від одної, здійснюючи свої повноваження через різні державні органи та посадових осіб.

Поділ влади є механізмом, який запобігає узурпації влади – концентрації влади в руках однієї особи або органу, що сприяє захисту прав і свобод громадян, а також забезпечує стабільність та ефективність державного управління.

Ідея поділу влади була вперше висунута ще античними та середньовічними філософами. В античний період закладено основи теорії поділу державної влади, що, зокрема, виявляється у розподілі праці в суспільстві. Античні мислителі започаткували класифікацію державних органів на основі їх функціонального призначення, що сприяло соціальному розподілу праці та структуруванню суспільства на окремі групи людей, організовані для виконання специфічних соціальних функцій.

Платон вперше звернув увагу на необхідність розподілу державних функцій між різними органами влади, запропонувавши окремо виділити функції управління, законодавства, судочинства та військової справи. Він наголошував, що кожна особа повинна займатися лише тією справою, до якої вона має природні здібності. Платон вбачав у розподілі праці в державі результат поділу

суспільства на класи, що зумовлене природною нерівністю людей. В ідеальній державі, за Платоном, повинно бути реалізовано поділ єдиної державної влади на окремі її гілки, при цьому керівну роль відіграє панівний клас, спеціально підготовлений до цієї функції.

Арістотель значно поглибив розробку моделі влади, поділивши її на кілька окремих частин: народні збори, урядовий орган і правосуддя. У своєму трактаті «Політика» він детально розкрив принцип поділу влади, підкреслюючи необхідність виконання державних функцій різними органами. Арістотель також сформулював ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, при цьому наголошував на верховенстві законодавчої влади, яка мала остаточне слово у вирішенні багатьох питань, в той час як інші органи виконували підзаконні функції.

Ідея поділу законодавчої, виконавчої та судової влади супроводжує пошук моделі ідеальної держави протягом багатьох століть, а як завершена теоретична концепція поділу влади вона сформувалася в період буржуазних революцій в Англії (1640–1648) та Франції (1789–1794). Надалі розвиток цієї теорії був тісно пов'язаний з працями Джона Локка та Шарля Луї Монтеск'є.

Джон Локк одним із перших здійснив класифікацію трьох основних функцій державної влади: законодавство, виконання законів і здійснення правосуддя. Він обґрунтував необхідність розподілу державної влади на три окремі гілки та продемонстрував, як єдине народне правління еволюціонує в систему взаємодії цих самостійних влад. Для Локка поділ влади є питанням практичної доцільності та зручності. Він визначав основні напрями та принципи дослідження політичної влади, зокрема: поділ та взаємодія влади, необхідність їх зв'язку й підпорядкованості, представницький характер законодавчої влади, верховенство закону та незалежність суддів. Остаточну теоретичну форму цієї концепції, що отримала широке визнання, розробив Шарль Луї Монтеск'є у своєму творі «Про дух законів».

Ш.–Л. Монтеск'є здійснив ґрунтовний аналіз концепції поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову з метою запобігання надмірній концентрації повноважень в одних руках. Його ключова теза полягала в тому, що державна влада має природну тенденцію до розширення власного впливу. На його думку, ефективне функціонування державного механізму можливе лише за умови незалежності цих трьох гілок влади, які повинні взаємодіяти в межах системи стримувань і противаг. Досліджуючи різні форми правління та принципи, що лежать в їх основі, Монтеск'є

звертався до проблеми політичної свободи та її інтерпретації, розглядаючи це питання у контексті організації державної влади. Він зазначав, що політична свобода можлива передусім у країнах із поміркованою формою правління, де не відбувається зловживання владою. Історичний досвід, на його думку, засвідчує, що будь-яка особа, яка отримує владу, схильна до її узурпації. Поділ влади виконує функцію взаємного стримування, що слугує запобіжником від зловживань. Гарантією забезпечення свободи виступає саме такий механізм поділу, який не є самоціллю, а є засобом легітимного й правомірного здійснення державного управління. Монтеск'є також пов'язував принцип поділу влади із суспільним поділом праці та боротьбою різних соціальних груп за політичне домінування.

У сучасному політикоправовому просторі принцип поділу влади є фундаментальною засадою конституціоналізму, відповідно до якої єдина державна влада структурно диференціюється на відносно незалежні та функціонально відмінні гілки. Поділ влади виступає однією з ключових гарантій дотримання прав і свобод людини, а також забезпечення політичної стабільності держави.

Основні положення принципу поділу влади включають

- закріплення цього принципу в конституції;
- розподіл законодавчих, виконавчих і судових повноважень між окремими інституціями та посадовими особами;
- рівність і автономність усіх гілок влади, що виключає можливість їх усунення одна одною;
- заборону будь-якій гілці влади узурпувати повноваження, надані конституцією іншій гілці;
- незалежність судової влади від політичного впливу, що передбачає незмінюваність суддівського корпусу, а також наділення судової влади правом визнавати неконституційними нормативно-правові акти.

Принцип поділу влади доповнюється **механізмом стримувань і противаг**, що забезпечує конкуренцію між державними органами, створює інструменти взаємного контролю та сприяє підтримці відносної рівноваги між гілками влади. Система стримування і противаг є основою демократичного політичного режиму. Саме вона забезпечує демократичний, правовий характер держави та ефективність її функціонування. В різних країнах має свої особливості, залишаючи при цьому незмінним головний принцип: на будь-яку спробу будь-якої гілки влади перевернути на себе функції та повноваження іншої гілки остання має законодавчо за-

кріплені механізми протидії. З одного боку, ця система стимулює співпрацю та взаємну адаптацію владних структур, а з іншого — може зумовлювати виникнення конфліктів, які, як правило, розв'язуються шляхом переговорів, досягнення угод та компромісів.

В основу принципу поділу влади покладено поділ єдиної за своєю природою державної влади на відокремлені, взаємно врівноважені гілки, кожна з яких являє собою систему державних органів. Цей принцип вважається одним з досягнень світової цивілізації й культури.

Основні гілки влади та їх характеристики.

Законодавча влада є носієм народного суверенітету та виразником волі суспільства, наділеним повноваженнями щодо ухвалення загальнообов'язкових нормативно-правових актів. Ці повноваження належать безпосередньо народу або делегуються ним через представницькі органи, насамперед парламент.

У демократичних країнах найвищим представницьким і законодавчим органом є парламент. Він реалізує народний суверенітет і є єдиним органом, уповноваженим виражати волю громадян у формі закону. Демократично обраний парламент виконує функцію гаранта легітимної державної влади, забезпечує політичну гласність та відкриту дискусію. Термін «парламент» є загальним найменуванням для законодавчих органів у ряді країн, зокрема у Великій Британії, Індії, Канаді та Японії. Водночас у деяких державах законодавчі органи мають власні назви: Верховна Рада України (Україна), Сейм (Польща), Фолькетинг (Данія), Альтинг (Ісландія), Конгрес (США) тощо.

Виконавча влада є державною гілкою, що здійснює безпосереднє управління країною. Основним суб'єктом виконавчої влади є уряд, який забезпечує реалізацію законів і нормативно-правових актів, ухвалених законодавчими органами. Виконавча влада несе відповідальність перед законодавчою владою, є їй підзвітною та підконтрольною. До її основних функцій належать визначення механізмів виконання законодавчих актів, здійснення поточного управління державними справами, а також організація розпорядчої діяльності.

Судова влада є незалежною гілкою влади, основною функцією якої є охорона правопорядку, здійснення правосуддя та розгляд спорів про право. Судова влада діє в межах норм і принципів права, здійснюється в рамках спеціально встановлених судових процедур і не може підпадати під вплив інших гілок влади. Її юрисдикція охоплює всі правовідносини, що виникають у межах правової системи держави.

Перше законодавче закріплення принципу поділу влади відбулося у Конституції США 1787 року. «Батьки-засновники» Александр Гамільтон, Джеймс Медісон, Джон Джей розробили та вдосконалили класичну модель теорії, створивши модель «вертикального» поділу влади та систему «стримування і протитваг».

Подальшим кроком стало прийняття французької Декларації прав людини й громадянина (1789), де зазначено, що суспільство, в якому не забезпечено гарантії прав і не проведено розподіл влади, не має конституції.

В українській суспільно-політичній думці ідеї, близькі до теорії поділу влади, відображено в документі 1710 року «Правовий уклад та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького», укладеному між Пилипом Орликом та генеральною старшиною. У цьому документі визначалися засади організації та функціонування влади в козацькій державі, а також механізм «стримувань і протитваг».

У Конституції УНР, ухваленій 29 квітня 1918 року, було передбачено поділ влади між трьома гілками: Всенародним Зборам (законодавча влада), Раді Народних Міністрів (виконавча влада), Генеральним Судом УНР (судова влада).

З відновленням незалежності України в 1991 році принцип поділу влади отримав новий етап практичної реалізації та законодавчого закріплення. У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року було зазначено, що державна влада в республіці здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Функціональний поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову закріплений у Конституції України.

Принцип поділу влади сприйнятий теорією і практикою всіх демократичних держав. Сучасне державознавство і конституційна практика разом із класичною тріадою законодавчої, виконавчої й судової влади визнають існування установчої, виборчої, муніципальної, контрольної влади, а також самостійного інституту влади глави держави.

Поділ державної влади на три гілки – законодавчу, виконавчу та судову – не є вичерпним, оскільки в структурі державного управління вагоме місце займають інші інституції, зокрема глава держави (Президент), а також контрольні-наглядові органи, які не належать безпосередньо до жодної з гілок влади, але виконують важливі функції забезпечення балансу та законності в державному управлінні.

Окрім горизонтального поділу влади, система органів державної влади може бути диференційована у вертикальному вимірі. Зокрема, вона складається з центральних органів, які здійснюють управління на загальнодержавному рівні, та місцевих органів влади, що забезпечують реалізацію державної політики на регіональному та місцевому рівнях. Така структура сприяє ефективному функціонуванню державного управління, забезпечуючи як централізовану координацію, так і врахування специфіки розвитку окремих територій.

7.5. Державна влада

Державна влада – це публічно-політичні відносини панування і підкорення між суб'єктами, що спираються на державний примус. Державна влада виникла пізніше за політичну, яка виникла ще в додержавну добу. Тому будь-яка державна влада – завжди політична, хоча не кожна політична влада є владою державною (наприклад, влада партій, рухів, громадських організацій).

Згідно з усталеною в демократичних державах концепцією народовладдя, конституційні акти багатьох країн закріплюють положення про те, що джерелом політичної та державної влади є народ, його волевиявлення та суверенітет. Відповідне положення міститься у статті 5 Конституції України: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування».

Першоджерелом державної влади виступає народ, а народний суверенітет є основою суверенітету держави. Суверенітет народу означає, що вся повнота влади в країні належить народові як єдиному легітимному суб'єкту влади. Виконуючи цю роль, народ бере участь в управлінні державними справами, здійснює установчу владу, визначає та розвиває конституційний лад. Реалізація народного суверенітету відбувається шляхом делегування владних повноважень державним органам через виборчі механізми, а також через інститути безпосередньої демократії, зокрема шляхом виборів, референдумів та інших форм прямого волевиявлення.

Оскільки державна влада є різновидом політичної влади, вона володіє всіма її ознаками, проте має свою специфіку.

Ознаки державної влади:

– **загальність** – державна влада поширюється на всю територію держави та охоплює всіх осіб, які на ній проживають або перебувають, незалежно від їхнього громадянства чи підданства;

– **універсальність** – державна влада діє від імені всього суспільства та представляє його інтереси як у внутрішній, так і в міжнародній сферах. Інші форми влади також можуть мати репрезентативну функцію, але вони виражають інтереси окремих соціальних груп, а не суспільства в цілому;

– **верховенство** – у межах державних кордонів влада є самостійною, неподільною, повною та остаточною, а у зовнішніх відносинах – незалежною і рівноправною;

– **суверенність** – державна влада є незалежною від будь-яких інших форм влади як всередині країни, так і на міжнародному рівні. Водночас сучасний державний суверенітет обмежується міжнародними зобов'язаннями, загальноновизнаними стандартами прав людини, а також перебуває під контролем громадянського суспільства та світової спільноти;

– **інституційність** – державна влада є відокремленою від суспільства, займає над ним особливе положення та реалізується через державний апарат – систему взаємопов'язаних органів, укомплектованих професійними управлінцями. Важливою складовою цього апарату є органи примусу (збройні сили, правоохоронні органи, органи контролю та нагляду, пенітенціарні установи тощо), які є унікальним інструментом державного впливу, недоступним жодним іншим суб'єктам;

– **монополія на правотворчість і примус** – держава має виключне право встановлювати загальнообов'язкові правила поведінки (правові норми) та забезпечувати їх дотримання, використовуючи примусовий апарат;

– **фіскальна монополія** – виключне право держави на встановлення та стягнення податків, митних зборів, а також залучення населення до виконання певних обов'язків (наприклад, трудова повинність у воєнний час). Фінансові ресурси, отримані таким чином, спрямовуються на функціонування державного апарату, забезпечення оборони, розвиток інфраструктури, підтримку культури та реалізацію інших загальносуспільних потреб.

Специфічні засоби реалізації державної влади концентруються в спеціально створених суспільством інституціях — державних органах. У рамках державної системи примус (легалізоване насильство) набуває правової форми, тобто стає легальним. Однак, окрім примусу, держава використовує й інші механізми

впливу. Ефективне політичне панування передбачає не лише застосування примусу, а й наявність суспільної згоди більшості на підпорядкування. Якщо влада сприймається громадянами як справедлива та обґрунтована, а її рішення підтримуються на добровільних засадах, вона набуває легітимності. Це, своєю чергою, означає суспільне визнання авторитету держави та правомірності її політики.

Сучасна державна влада базується на низці фундаментальних характеристик, які забезпечують її ефективність, стабільність та визнання у суспільстві. Серед таких характеристик ключовими є легітимність, легальність і законність, кожна з яких виконує важливу функцію в структурі державного управління та забезпечують її стабільність, ефективність та довіру з боку громадян. Взаємозв'язок цих понять створює умови для сталого розвитку держави, збереження демократичних принципів і дотримання прав людини.

Фундаментальні характеристики державної влади.

Легітимність – це визнання влади з боку суспільства як справедливої, правомірної та такої, що відповідає очікуванням громадян. Вона ґрунтується на суспільному схваленні та добровільному підпорядкуванні владі. Високий рівень легітимності сприяє стабільності політичного режиму, зменшенню рівня соціальної напруги та зміцненню демократичних інститутів.

Легітимність державної влади може мати різні джерела:

– *традиційні* — сприйняття влади як такої, що існує історично. ґрунтується на визнанні тих політичних дій, що відповідають цінностям і нормам традиційної політичної культури. В сучасних умовах в більшості країн традиції мають порівняно невелике значення для легітимності державної влади, але це не означає, що вони не використовуються для її зміцнення та створення уявлень про її законність, обґрунтованість. Традиційна легітимність державної влади пов'язана з особливою роллю релігії;

– *харизматичні* — авторитет лідерів, в харизматичному лідері бачать втілення таких якостей, як мудрість, святість, героїзм. Харизматична легітимність будується на емоційному заряді, на бездумній довірі вождю. Сучасні політологи бачать харизму не тільки у засновників світових релігій, але й поширюють її на революційних і тоталітарних вождів, на духовних батьків нації;

– *раціонально-правові* — засновані на законах і процедурах. Легальна (раціональна) легітимність має за джерело раціонально встановлені правила, норми (закони). В демократичних країнах це основний тип легітимності, що опирається на конституції й конкретні правові норми.

Легальність – це формальна відповідність діяльності органів влади та їхніх представників встановленим правовим нормам і процедурам. Легальність забезпечує правовий порядок у державі та є необхідною умовою функціонування правової держави. Влада, що діє легально, спирається на конституційно визначені механізми формування, прийняття рішень і реалізації політики.

Законність – це принцип, який передбачає обов'язковість дотримання правових норм усіма суб'єктами правовідносин, включаючи державні органи, посадових осіб та громадян. Законність забезпечує верховенство права, рівність усіх перед законом і недопущення свавільного використання влади. У демократичній державі законність є основою для захисту прав і свобод людини, функціонування незалежного судочинства та забезпечення правопорядку.

Резюме за змістом теми

Залежно від засобів здійснення розрізняються різні види влади – економічна, соціальна, політична, духовна, сімейна тощо. У соціальній системі влади особливе місце посідає політична влада. Політична влада – здатність, право і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об'єднань з допомогою будь-яких засобів – волі, авторитету, права, насильства.

Основні концепції влади формувалися у різні історичні періоди, відображаючи різні аспекти її сутності, механізмів функціонування та процесів легітимації. У сучасному політичному дискурсі ці концепції часто застосовуються комплексно для аналізу механізмів державного управління, взаємодії влади й суспільства, а також забезпечення стабільності політичних систем.

Влада як соціальний феномен має складну природу, що поєднує дуалізм суб'єкта та об'єкта, необхідність підпорядкування й виконання регулятивних функцій у суспільстві. Суб'єкти влади виступають активними учасниками владних відносин, є джерелом впливу, прийняття рішень та їх реалізації. Центральним суб'єктом політики є людина, діяльність якої визначає розвиток і функціонування соціально-політичних спільнот. Структура суб'єктів політичної влади є багаторівневою: на первинному рівні перебувають індивіди та народ, на вторинному – політичні організації, тоді як безпосереднє здійснення влади зосереджене в руках політичних еліт і лідерів.

Джерелами політичної влади можуть бути різні чинники, зокрема сила, економічні ресурси, авторитет, знання та інформація. Об'єктом влади виступають політичні явища та процеси, на які спрямована діяльність владних суб'єктів. Важливим елементом функціонування влади є її ресурси, які становлять сукупність засобів і методів, що дозволяють здійснювати вплив на об'єкт. Реалізація влади є можливою лише через взаємодію суб'єкта й об'єкта, а в сучасних умовах провідну роль відіграють інформаційні ресурси, ефективне використання яких визначає стабільність політичного режиму всередині держави та її міжнародні позиції.

Одним із засадничих принципів демократичного устрою є поділ влади, який забезпечує незалежне функціонування законодавчої, виконавчої та судової гілок, що сприяє запобіганню концентрації влади та гарантуванню прав громадян.

Державна влада є особливою формою політичної влади, що реалізується через публічно-політичні відносини панування і підпорядкування, спираючись на механізми державного примусу. Вона виникла на пізнішому етапі суспільного розвитку, оскільки політична влада існувала ще в додержавний період. Таким чином, державна влада завжди є політичною, однак не кожна форма політичної влади має державний характер (наприклад, влада політичних партій, громадських рухів чи організацій).

Згідно з демократичною традицією народовладдя, конституційні акти багатьох країн закріплюють положення про те, що джерелом політичної та державної влади є народ, його волевиявлення та суверенітет.

Терміни та поняття до теми

Кратологія, влада, політична влада, державна влада, система стримувань і противаг, легітимність, свобода, суверенітет, народ.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте дуалістичну природу влади.
2. Які є компоненти влади включає та як вони взаємодіють?
3. Хто є основними суб'єктами політичної влади?
4. Які фактори можуть слугувати джерелами влади для суб'єкта?

5. Які види ресурсів ви знаєте та як вони використовуються для здійснення впливу?
6. Як змінюються ресурси влади в умовах розвитку інформаційного суспільства?
7. Які форми взаємодії між суб'єктом та об'єктом влади існують?
8. Яким чином ефективність використання ресурсів влади впливає на стабільність держави? Наведіть приклади.
9. У чому полягає сутність поділу влади в демократичних державах?
10. Хто і коли вперше сформулював ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки?
11. Яке значення має незалежність гілок влади одна від одної для ефективного функціонування держави?
12. Яким чином поділ влади сприяє захисту прав і свобод громадян?
13. Які існують можливі проблеми або виклики, пов'язані з практичною реалізацією принципу поділу влади?
14. Які існують основні моделі поділу влади в сучасних демократичних державах, та чим вони відрізняються між собою?
15. Які сучасні виклики стоять перед принципом поділу влади в умовах розвитку інформаційних технологій та глобалізації?

Темі есе, рефератів

1. Сутність та форми прояву влади в сучасному суспільстві.
2. Суб'єкти політичної влади: їх роль та взаємодія.
3. Ресурси влади та їх трансформація в умовах інформаційного суспільства.
4. Вплив інформаційних ресурсів на політичну владу в XXI столітті.
5. Легітимність влади: критерії та фактори впливу.
6. Динаміка владних відносин в умовах розвитку громадянського суспільства.
7. Ефективність використання ресурсів влади як фактор стабільності держави.
8. Моделі поділу державної влади.
9. Генезис системи стримувань і противаг.
10. Легітимність влади в умовах демократичного транзиту.
11. Народовладдя як основа легітимності влади: історичний розвиток та сучасні виклики.

12. Кризи легітимності влади: причини, наслідки та шляхи подолання.

13. Роль інформації як владного ресурсу в умовах розвитку інформаційних технологій та глобалізації.

14. Порівняльний аналіз реляціоністських концепцій влади: спротив, обмін ресурсами та розподіл сфер впливу.

15. Суб'єктивно-психологічна концепція політичної влади: роль особистості та мотивацій у політичному процесі.

Література

1. Андрущенко В. Політологія: наука про політику: Підручник для вищої школи / Василь Григорович Кремень (ред.), Микола Іванович Горлач (ред.). 3. вид., виправ. та доп. К.; Х.: Єдинорог, 2001. 640 с.

2. Андріяш В. Державна етнополітика України в умовах глобалізації. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 328 с.

3. Бабкіна О. В., Безродний Є. Ф., Горбатенко В. П., Дмитренко С. П., Дорофей В. Т. Політологія: Посібник для студ. вузів / О.В. Бабкіна (ред.), В.П. Горбатенко (ред.). К.: Видавничий центр «Академія», 2004. 366 с.

4. Бойко О. Д., Горбатенко В. П., Денисюк С. Г., Зеленько Г. І., Коваленко А. О., Корнієнко А. О. Прикладна політологія: навч. посіб. / В.П. Горбатенко (ред.). К.: Академія, 2008. 472 с.

5. Бульбенюк С.С., Манелюк Ю.М. Технології легітимації політичної влади. Політичні технології в сучасних владних процесах: Навчальний посібник. К.: КНЕУ, 2020. 347 с.

6. Бульбенюк С.С. Базові соціопсихологічні характеристики інституційного виміру політичної влади. Політичні науки та методика викладання соціально-гуманітарних дисциплін. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 22. К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. Випуск. 10. С. 66 – 71.

7. Бульбенюк С.С. Взаємодія державної влади та громадянського суспільства в умовах системних викликів сучасності (кратологічно-управлінський й антропологічний дискурси). *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 7. Житомир – Київ – Краків: ФОП Євенок О. О., 2017. С. 163 – 171.

8. Бульбенюк С.С. Дослідницький концепт політичної влади. *Сучасна українська політика*. К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. Випуск 23. С. 44 – 53.

9. Бухаркін, О. Ю. Політична влада та політичний процес в Україні: підручник / О. Ю. Бухаркін, М. В. Кривошея. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 376 с.

10. Гуменна, Л. М. Теорія політичної влади: навчальний посібник / Л. М. Гуменна, Л. О. Павленко. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2020. 168 с.
11. Литвин, В. С. Політична влада та управління в Україні: реалії та перспективи / В. С. Литвин. Львів: Видавництво Львівського університету, 2017. 220 с.
12. Практична політологія: навч. посіб. / С.С. Бульбенюк, Н.М. Довганик, З.І. Зайцева та ін.; М-во освіти і науки України, Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана. Київ: КНЕУ, 2022. 328 с.
13. Слюсарчук, М. В. Політична влада в сучасному світі: теорія і практика / М. В. Слюсарчук. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2018. 244 с.
14. Сидоренко, І. С. Політична влада: історичний контекст та сучасні тенденції / І. С. Сидоренко, О. М. Чорний. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019. 192 с.
15. Талдикін О.В. Теорія влади. Структурно–логічні схеми і таблиці: Навч. посібник. Дніпро: Дніпропр. держ. універ. внутр. справ, 2020. 164 с.
16. Якубович, О. В. Політична влада в умовах глобалізації / О. В. Якубович, Р. І. Смоляр. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2021. 210 с.
17. Lukes, S. (2015). Power: A Radical View (2nd ed.). Palgrave Macmillan. 290 p.
18. Dahl, R. A. (2018). On Democracy (3rd ed.). Yale University Press. 328 p.
19. Nye, J. S. (2017). The Future of Power. PublicAffairs. 336 p.
20. Hardt, M., & Negri, A. (2017). Assembly. Oxford University Press. 368 p.
21. Foucault, M. (2016). The Birth of Biopolitics: Michel Foucault's Lecture at the Collège de France. Palgrave Macmillan. 240 p.
22. Структура влади <https://par.in.ua/overview-in-ukraine/structure-of-public-authorities>
23. Інші органи виконавчої влади <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/63427/1/0057381.pdf>

Тема 8

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА І ПОЛІТИКА. ДЕРЖАВА У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

Вивчивши матеріали теми, здобувач знатиме: сутність і структуру політичної системи; різні теоретичні підходи до визначення політичної системи; елементи політичної системи та типи політичної системи; особливості держави як політичного інституту, її функції та роль у суспільстві; теорії походження держави.

Після опанування матеріалів теми здобувач умітиме: аналізувати роль політичної системи у забезпеченні політичної стабільності та соціальних змін; характеризувати основні елементи політичної системи та їх взаємозв'язо; аналізувати політичні події та процеси; використовувати поняття та категорії політичної системи та держави; визначати місце держави в політичній системі та її взаємодію з іншими елементами; застосовувати отримані знання для аналізу конкретних політичних ситуацій.

Навчальні питання

1. Політична система суспільства: поняття та його історія.
2. Структура політичної системи.
3. Типологія політичних систем.
4. Місце держави в політичній системі суспільства.

8.1. Політична система суспільства: поняття та його історія

У науці під системою розуміють сукупність взаємопов'язаних елементів, що утворюють інтегровану цілісність зі специфічними характеристиками та внутрішніми закономірностями. Слово «система» (від грецького терміна σύστημα (sýstēma) – «ціле») означає «сполучення» або «об'єднання». Це поняття відображає концепцію множини взаємопов'язаних елементів, які є єдиним цілим, що взаємодіє з навколишнім середовищем і між собою.

Теорія систем почала формуватися на Заході наприкінці XIX століття в рамках «загальної теорії систем». Кожна система прагне до цілеспрямованого функціонування та характеризується стійкими зв'язками між компонентами, досягнутими шляхом їх структурного впорядкування. Термін «політична система» увійшов до наукового обігу в 50–60-х роках XX століття. Це було зумовлено необхідністю систематизації значної кількості інформації про політичні феномени, інститути, організації та поведінку. Проте, як наукове поняття, категорія «система» була вперше введена в біологію Л. фон Берталанфі у 20-х роках для опису процесів обміну речовин між клітиною та зовнішнім середовищем. У його інтерпретації система постає як сукупність взаємопов'язаних елементів, де модифікація навіть одного з них спричиняє зміни в усій системі.

Теорія політичної системи стала спробою представити політичне життя як єдине ціле. Політологія включає в політичну систему процеси, інститути, поведінку громадян, колективні організації, громадську активність або пасивність, дію і взаємодію. Ця система забезпечує інтеграцію елементів суспільства та його існування як єдиного, керованого політичною владою організму. Застосування положень загальної теорії систем до аналізу політики американськими політологами, такими як *Д. Істон*, *Г. Алмонд*, *К. Дойч* та іншими, сприяло формуванню низки концепцій політичної системи суспільства та створенню на їх основі системних уявлень про політичну владу та політичні процеси.

У контексті суспільства поняття «система» було використано *Т. Парсонс*, який розглядав соціум як взаємодію чотирьох підсистем: економічної, політичної, соціальної та духовної. Кожна з них виконує певні функції, а їх сукупна діяльність забезпечує життєдіяльність суспільства як цілого. Засновником системного підходу в політичній науці вважається американський вчений *Девід Істон*. У його баченні політична система є механізмом формування та функціонування влади в суспільстві щодо розподілу ресурсів та цінностей.

Для дослідження політичної системи суспільства використовуються різноманітні методологічні підходи до вивчення політичної системи, серед яких можна виділити:

– **системний підхід** (*Девід Істон*, *Габріель Алмонд*, *Талкотт Парсонс*) — розглядає політичну систему як цільну сукупність взаємопов'язаних елементів, що функціонують для досягнення спільних цілей. Політична система виконує функції артикуляції та агрегування інтересів, прийняття політичних рішень і зворот-

ного зв'язку, що забезпечує її адаптацію до змін у зовнішньому середовищі;

– **інституційний підхід** (*Макс Вебер, Семюел Гантінгтон, Дуглас Норт*) — фокусується на вивчених політичних інститутах, їх структурі, функціях та взаємодії. Основна увага приділяється аналізу формальних норм, процедур і організацій (держави, партії, суди, парламент), що запускають політичну поведінку та стабільність системи;

– **поведінковий підхід** (*Гарольд Лассуелл, Роберт Даль, Девід Трумен*) — досліджує політичну поведінку окремих осіб та груп, їх мотиви, цінності та установки. Підхід орієнтований на емпіричний аналіз реальної поведінки політичних діячів на основі психологічних і соціологічних методів;

– **соціологічний підхід** (*Карл Маркс, Алексіс де Токвіль, Моріс Дюверже*) — вивчає політичну систему як соціальний феномен, враховуючи вплив соціальних факторів, таких як стратифікація, культура та соціальні рухи. Політика розглядається як продукт суспільних відносин, де класова структура, соціальні норми та культура починає характер політичних процесів;

– **кібернетичний підхід** (*Норберт Вінер, Карл Дойч*) — аналізує політичну систему з погляду управління та прийняття рішень, використовуючи поняття зворотного зв'язку та інформаційних потоків. Політика трактується як процес обробки інформації, де ефективність системи залежить від комунікації, контролю та адаптації до змін.

Кожен з цих підходів має свої переваги та обмеження, і їх комплексне використання дозволяє отримати повніше та глибше розуміння політичної системи суспільства.

У суспільстві функціонує розмаїття систем, серед яких можна виокремити економічну, політичну, соціальну та духовну. На певному етапі історичного розвитку формується політична система, в основі якої лежить особлива форма людської діяльності — політика. На відміну від інших суспільних систем, політична система вирізняється участю в інтеграції суспільства та розподілі матеріальних і духовних цінностей.

Центральним елементом політичної системи є політична влада, для реалізації якої необхідні політичні інститути. Взаємодія між ними породжує політичні відносини, що регулюються певними нормами та принципами. Функціонування політичної влади впливає на політичну свідомість та культуру суспільства. Політична система, як єдине ціле, взаємодіє із зовнішнім соціальним середовищем, виконуючи важливі організаційні та регулятивні функції.

Політична система має складну внутрішню структуру, включаючи різноманітні політичні інститути, принципи та механізми комунікації, що забезпечують прямий і зворотний зв'язок між соціальними групами, членами суспільства та політичною владою. Важливим атрибутом політичної системи є монополія на здійснення політичної влади, державного примусу в масштабах усього суспільства та використання для цього спеціального апарату. Через свої інститути політична система здійснює політичне керівництво та управління суспільством, визначає економічну, соціальну та культурну політику, окреслює політичний курс подальшого розвитку.

Політична система тісно пов'язана із *соціальною системою*, яка визначає структуру, характер і спосіб діяльності політичної системи. Водночас саме політична система регулює відносини між елементами соціальної системи, забезпечуючи її стабільність та запобігаючи конфліктним ситуаціям, що можуть дестабілізувати суспільство.

Крім того, політична система взаємодіє з *духовною системою*, оскільки соціальні групи формують теоретичні концепції та ідеологічні схеми для обґрунтування своїх інтересів. Панівні групи створюють ідеологічні концепції, виходячи зі своїх інтересів, що визначає характер політичної системи. Опозиційні групи, своєю чергою, розробляють власні ідеологеми та прагнуть змінити політичну систему відповідно до своїх бачень.

Політична система суспільства є складним і динамічним утворенням, що включає сукупність взаємопов'язаних елементів, які забезпечують функціонування політичної влади та регулювання суспільних відносин. Її можна визначити як систему організацій, інституцій та норм, що відображають інтереси різних соціальних груп та забезпечують реалізацію політичної влади або боротьбу за її здобуття та утримання, зокрема, через механізми держави.

Характерними ознаками політичної системи є:

- *універсальність* — охоплює все суспільство;
- *контроль* — над застосуванням фізичного та іншого примусу;
- *легітимність* — здатність приймати обов'язкові рішення, які, ймовірно, будуть виконуватися.

Політична система є інтегрованою сукупністю державних, партійних, громадських інституцій, організацій та окремих акторів, залучених до політичного життя країни. Концептуальне наповнення поняття «політична система» зазнає трансформацій під впливом темпоральних та локальних факторів, оскільки її компоненти варіюються залежно від типу політичного режиму (автори-

тарний, демократичний, тоталітарний), форми державного правління (монархія, республіка), владних відносин (партії, уряд) та форм суспільно-політичного представництва (плюралізм, корпоративізм).

Функціонування політичної системи характеризується динамічним чергуванням стабільних станів та криз різного масштабу. Ці кризи можуть варіюватися від локальних дисфункцій окремих підсистем та структур (урядових, партійних, парламентських тощо) до системних криз, що, як правило, корелюють із кризою соціокультурного контексту та інтегруються у сукупність політичних, економічних (сировинних, ресурсних), національних, правових та інших криз. Зазначені кризи супроводжуються загостренням соціальних протиріч, класової, політичної, ідейної боротьби та іншими формами конфліктів.

Детермінація політичної системи конкретного суспільства зумовлена низкою факторів, серед яких: класова природа суспільства, соціальний устрій, форма правління, тип держави, характер політичного режиму, соціально-політичні відносини (стабільні чи нестабільні, помірно чи гостроконфліктні або консенсусні), політико-правовий статус держави (конституційна, з розвиненими чи нерозвиненими правовими структурами), характер політико-ідеологічних і культурних відносин у суспільстві, історичний тип державності, історична та національна традиція політичного життя.

8.2. Структура політичної системи

Політична система, як складний соціальний механізм, є інтегрованою сукупністю елементів, що забезпечують функціонування політичної влади в суспільстві. Її структура характеризується ієрархічною організацією та взаємозалежністю компонентів, кожен з яких відіграє вирішальну роль у підтримці стабільності та розвитку політичного процесу.

До структури політичної системи входять не лише державні інститути (державна, партії, лідери), але й економічні, соціальні, культурні інститути, традиції, цінності, норми, що мають політичне значення і здійснюють опосередкований вплив на політичний процес. Призначення всіх вказаних державних і суспільних інститутів полягає в тому, щоб розподіляти ресурси (економічні, валютні, матеріальні, технологічні й т.і.) і спонукати населення до ухвалення цього розподілу як обов'язкове для всіх.

Компоненти політичної системи.

1) Інституційний компонент — охоплює сукупність політичних інститутів, до яких належать держава з її органами (парламент, уряд, суди), політичні партії, громадські організації, рухи та інші інституції, що беруть участь у політичному процесі. Держава, як центральний інститут політичної системи, забезпечує її організованість, стабільність та легітимність.

2) Функціональний компонент — відображає політичні відносини, що виникають між різними соціальними групами, класами, етносами, а також між громадянами та державою. Ці відносини можуть бути як вертикальними (влада і підпорядкування), так і горизонтальними (співпраця між інститутами).

3) Нормативно-правовий компонент — включає сукупність правових актів, моральних принципів, традицій і звичаїв, що регулюють політичну діяльність. Головною складовою цього компонента є національне право, яке встановлює формальні правила політичної поведінки.

4) Соціокультурний компонент — охоплює рівень політичної свідомості, цінності, ідеології та моделі поведінки громадян. Цей компонент визначає характер участі населення у політичному житті та формує стиль політичної комунікації.

5) Інформаційно-комунікативний компонент — включає засоби масової інформації (ЗМІ), які виконують роль каналу комунікації між владою і суспільством. ЗМІ впливають на формування громадської думки та поширення політичних ідей.

6) Громадянський компонент — відображає роль громадян як активних суб'єктів політичного процесу. Громадяни беруть участь у політичному житті через вибори, участь у партіях чи громадських рухах, а також шляхом здійснення громадського контролю за діяльністю влади.

Отже, у політичній системі суспільства розрізняють п'ять основних груп компонентів: політичні інститути, політичні відносини, політичні норми, політичну свідомість і політичну культуру. Окрім компонентів, структура політичної системи також поділяється на кілька підсистем, кожна з яких виконує специфічні функції. Відповідно до цих компонентів виділяють інституціональну (організаційно-інституціональну), нормативну (регулятивну), функціональну, комунікативну та духовно-ідеологічну (культурну) підсистеми політичної системи, що і є складовими її структури.

Підсистеми політичної системи:

- **інституціональна підсистема** — включає формальні інститути (держава, партії) та механізми їх функціонування;

- **нормативна підсистема** — охоплює норми й правила, що регулюють політичну діяльність, через які політична система здійснює регулятивний вплив на діяльність інститутів, поведінку громадян;

- **комунікативна підсистема** — забезпечує взаємодію між елементами системи через обмін інформацією. Форми впливу влади, суспільства й індивіда як усередині системи, так і з політичними системами інших держав;

- **духовно-ідеологічна підсистема** — відображає ідеї, цінності й переконання, що формують основу політики;

- **функціональна підсистема** — засоби й способи реалізації влади, до яких належать злагода, примус, насильство, авторитет тощо). Вона складає основу політичного режиму, діяльність якого спрямована на забезпечення функціонування, перетворення і захист механізму здійснення влади в суспільстві.

Основний елемент політичної системи – **інституціональна підсистема**, в якій найважливішим інструментом реалізації загальнозначущих інтересів є держава. Максимально концентруючи у своїх руках владу і ресурси, вона розподіляє цінності й спонукає населення до обов'язкового виконання своїх рішень. Особливе значення мають церква і засоби масової інформації, що володіють здатністю істотно впливати на процес формування громадської думки.

Інституціональна підсистема політичної системи включає **політичні інститути** — формалізовані явища та процеси політичного життя суспільства. До них належать як політичні установи (держава та її структурні елементи, політичні партії, громадсько-політичні організації, органи місцевого самоврядування тощо), так і процеси їх впорядкованого функціонування.

Інституціональна підсистема є основоположною для політичної системи суспільства в цілому та її окремих складових. Саме вона є джерелом усіх найважливіших зв'язків, що виникають в межах політичної системи, визначає характер норм, які регулюють ці зв'язки. Саме щодо неї політичні ідеї, погляди, уявлення, теорії виконують службові функції.

Структура політичної системи є багатокомпонентною, динамічною та характеризується складними взаємозв'язками між її елементами. Вона забезпечує стабільність суспільства через взаємодію інститутів влади, норм права та громадянської активності. Кожен з елементів політичної системи виконує свою роль у підтриманні цілісності й ефективності системи, забезпечуючи її функціонування як єдиного цілого.

Функції політичної системи — основні напрями впливу політичної системи на політичне життя суспільства. Функції політичної системи спрямовані на забезпечення стабільності та розвитку суспільства. У науковій літературі є різні погляди щодо функцій політичної системи, але є певні спільні наукові підходи. Вони збігаються в тому, що кожна функція повинна відбивати певну системну якість.

Отже, серед основних **функцій політичної системи** можна виділити:

- *цілепокладання* — визначення стратегічних цілей та завдань розвитку суспільства, формування програми його життєдіяльності;
- *організація* — мобілізація людських, матеріальних та духовних ресурсів для досягнення поставлених цілей;
- *інтеграція* — об'єднання громадян та їх колективів навколо спільних соціально-політичних цілей та цінностей, забезпечення злагоди та співпраці в суспільстві;
- *регулювання* — встановлення норм, на основі яких функціонує політична система та її окремі суб'єкти;
- *дистрибуція* — розподіл матеріальних та духовних цінностей у суспільстві відповідно до інтересів збереження існуючої системи власності та влади;
- *ідеологічна* — формування політичної свідомості, залучення членів суспільства до політичної участі та діяльності.

Основною функцією політичної системи є визначення цілей і завдань суспільства, а також мобілізація всіх ресурсів для досягнення цих цілей і регулювання режиму політичної діяльності. Це пов'язано з неминучим розривом між постійно зростаючими потребами різних соціальних груп та обмеженими ресурсами для їх повного або справедливого задоволення. Завдання політичної системи – запобігати конфліктам, згладжувати їх та використовувати потенціал різних політичних вимог для сприяння динамічному розвитку суспільства.

Виконуючи свої функції, політична система забезпечує цілісний керівний вплив на суспільство як єдиний організм, що ефективно управляється політичною владою.

Політична система, як і будь-яка інша система, підпорядковується загальним закономірностям, серед яких можна виділити наступні **закономірності функціонування політичної системи**:

1) *закономірність динамічної рівноваги* — політична система перебуває в постійному русі, зумовленому змінами внутрішніх і зовнішніх факторів. Для її нормального функціонування необхідна певна збалансованість усіх підсистем. Під впливом динаміч-

них чинників система прагне досягти стану оптимальної рівноваги, який забезпечує ефективне виконання її функцій;

2) *закономірність маятника* — будь-яка система, виведена зі стану оптимальної рівноваги, неминуче переходить у свою протилежність. Причому, чим більшим буде відхилення в один бік, тим більшим буде відхилення в протилежний бік;

3) *закономірність самозбереження* — політична система прагне до стабільного функціонування та збалансованості;

4) *закономірність кореляційного зв'язку* — зміни в одних компонентах системи призводять до змін в інших;

5) *закономірність активного впливу* — політична система активно впливає на свої компоненти та прагне трансформувати їх відповідно до власної природи.

Окрім загальних закономірностей, політичній системі притаманні й власне **політичні закономірності**, що відображають об'єктивні зв'язки, які складаються в процесі функціонування політичної влади. Ці закономірності опосередковуються людською діяльністю, але водночас існують об'єктивно, незалежно від їх визнання чи заперечення. До них належать:

– *закономірність боротьби за владу* — змістом і метою діяльності будь-якого політичного лідера є здобуття та утримання політичної влади;

– *закономірність визначальної ролі владних відносин* — відносини в системі політичної влади визначають інші відносини в політичній системі суспільства;

– *закономірність експансії влади* — будь-яка політична влада, незалежно від її соціальної природи та мотивів, має тенденцію до розширення своїх повноважень і встановлення тотального контролю над суспільством;

– *закономірність опозиції* — політична влада практично завжди й всюди має політичну опозицію (відкриту або нелегальну).

Ці закономірності є важливими для розуміння функціонування політичної системи та її еволюції.

8.3. Типологія політичних систем

Сучасний світ характеризується розмаїттям політичних систем, що є результатом впливу багатьох факторів на їх формування та функціонування. Серед них можна виділити історичні традиції, культуру, рівень економічного розвитку, зрілість громадянського суспільства, геополітичні умови тощо.

Перевага тих чи інших факторів зумовлює особливості та неповторність кожної окремої політичної системи. Проте, попри відмінності, існує теоретичний та практичний інтерес до виявлення спільних рис, універсальних механізмів та закономірностей їх функціонування.

У **типології політичних систем** існує багато класифікацій, які ґрунтуються на **різних критеріях**. Розглянемо деякі з них.

1. *За типом культурної диференціації та секуляризації суспільства (Габріель Алмонд, Бінгем Пауелл):*

❖ **примітивні** — характеризуються мінімальною структурною диференціацією, відсутністю поділу влади, розмежування суспільства та держави, відокремлення церкви від держави, наявності партій. Переважає «парафіяльна» політична культура, де інтереси людей обмежуються місцем проживання (деякі африканські країни на ранніх етапах розвитку);

❖ **традиційні** — мають розвинену диференційовану політичну структуру та характеризуються «культурою підпорядкування». Люди усвідомлюють існування політичної системи, але не беруть участі в ній. Традиційні системи поділяються на:

❖ патримоніальні (політичні еліти, королівська сім'я),

❖ централізовані бюрократичні (Імперія Інків, Англія за Тюдорів тощо),

❖ феодальні (середньовічна Європа);

❖ **сучасні** — мають розвинені політичні структури та інфраструктуру, зокрема засоби масової комунікації. Функціонує «культура участі», де громадяни можуть впливати на політичну систему через вибори, демонстрації, мітинги тощо. Сучасні політичні системи також класифікуються *за типом політичної культури (Габріель Алмонд):*

– **англо-американський тип** — характеризується однорідністю культури, де політичні цілі та засоби їх досягнення є спільними для всіх громадян. Більшість населення надає перевагу свободі особистості, масовому добробуту та безпеці (США, Велика Британія, Канада, Австралія);

– **континентально-європейський тип** — властива змішана політична культура, співіснування нових і старих культур; наявність багатьох політичних партій із різною ідеологією та традиціями, що мають значний вплив на суспільство (Франція, Німеччина, Італія);

– **доіндустріальний тип** — також властива змішана політична культура, може поєднувати західні цінності з етнічними та релігійними традиціями. Характерними є особистий авторита-

ризм та високий рівень насильства (багато країн Азії, Африки та Латинської Америки);

– **тоталітарний тип** — характеризується надмірною централізацією влади, високим ступенем насильства (СРСР, нацистська Німеччина, фашистська Італія).

2. *За характером взаємодії із середовищем (Норберт Вінер, Карл Поппер):*

❖ **відкриті** — активно взаємодіють із зовнішнім середовищем, трансформуючи його та зберігаючи свою відносну стійкість (сучасні демократичні країни);

❖ **закриті** — не мають зворотного зв'язку із зовнішнім середовищем та не сприймають жодних впливів ззовні (тоталітарні режими).

3. *За типом легітимності політичної влади (Макс Вебер, Лев Саністебан):*

❖ **традиційні** — ґрунтуються на вірі у священний характер вікових норм (деякі монархії);

❖ **легальні** — ґрунтуються на принципі законності (більшість сучасних держав);

❖ **харизматичні** — ґрунтуються на особистості лідера, якому приписуються виняткові риси (диктатури).

4. *За змістом і формами управління (Жан Блондель):*

❖ **ліберально-демократичні** — ґрунтуються на ліберальних цінностях (свобода, конкуренція) в ухваленні державних рішень (країни Західної Європи, Північної Америки);

❖ **комуністичні** — характеризуються пріоритетом рівності соціальних благ та ігноруванням ліберальних засобів її досягнення (країни колишнього соціалістичного табору);

❖ **традиційні** — управляються олігархіями з нерівномірним розподілом соціальних та економічних благ (деякі країни Африки та Азії);

❖ **такі, що переживають становлення** — характерні для країн, що розвиваються, з авторитарними засобами управління (країни Латинської Америки);

❖ **авторитарно-консервативні** — мають на меті збереження соціальної та економічної нерівності, але більш дієвими засобами (деякі країни Близького Сходу).

5. *За способами здійснення функцій політичної системи:*

❖ **адміністративно-командні** — характеризуються бюрократичним централізмом, єдиним центром ухвалення рішень та відсутністю зворотного зв'язку між владою та суспільством (СРСР, Китай);

❖ **змагальні** — властиве протиборство різних політичних сил, наявність різних центрів ухвалення рішень та тиск на владу знизу (країни Західного світу);

❖ **соціо–примирні** — характеризуються пошуком компромісу між владою та опозицією, ухваленням рішень на основі взаємних поступок і консенсусу (сучасні розвинені країни).

Різноманітність типологій і класифікацій політичних систем свідчить про багатомірність політичного світу.

8.4. Місце держави в політичній системі суспільства

Держава як політичний інститут сформувалася на ранніх етапах розвитку суспільства, в період занепаду родового ладу. Безпосередньо термін «держава» набув поширення лише в Новий час у європейських країнах. Починаючи з XVII століття, поняття «держава» стало асоціюватися з державною установою. Походження держави є складним і тривалим історичним процесом, що в окремих випадках охоплює тисячоліття. У науковій думці існує низка теорій, які пропонують різні концептуальні підходи до пояснення виникнення держави. Розглянемо найбільш популярні **теорії походження держави**.

Прихильники **теологічної теорії** стверджують, що держава є результатом божественної волі. Найяскравіше ця концепція представлена в працях католицького богослова *Томи Аквінського* (XIII ст.). Його доктрина була прийнята як офіційна позиція католицької церкви. Водночас у більшості європейських та американських країн цей підхід втратив свою домінуючу роль, тоді як у низці ісламських держав він залишається ключовим поясненням походження держави. Коран у таких суспільствах досі відіграє центральну роль як основне джерело права та легітимації державної влади.

Патріархальна теорія проводить аналогію між владою в сім'ї та державним управлінням, розглядаючи їх як природні й невід'ємні елементи соціального життя. Її найсистематизованіший виклад належить англійському філософу *Роберту Фільмеру* (XVII ст.). Він обґрунтовував, що державний правитель є аналогом батька в сім'ї, а його влада ґрунтується на патріархальних традиціях. Відповідно, така влада не підлягає вибору чи зміні, оскільки батьківська влада не є предметом суспільної домовленості.

На межі Нового часу значного поширення набула **теорія суспільного договору**, представлена в працях *Гуго Гроція, Бенедикта Спінози, Томаса Гоббса, Джона Локка та Жан-Жака Руссо*. В її основі лежить уявлення про існування природних прав людини, що випливають із її сутності. Відповідно до цієї концепції, держава виникла внаслідок свідомої домовленості людей, які передали частину своїх прав правителям задля забезпечення безпеки та суспільного порядку. Надалі, на думку представників цієї теорії, правителі почали узурпувати владу, що спричинило втрату або викривлення первинного змісту суспільного договору. З цієї позиції порушення природних прав індивідів може слугувати підставою для усунення правителя.

Концепція суспільного договору активно використовувалася в боротьбі проти феодальних порядків, хоча з часом втратила вплив. Водночас її окремі положення залишаються актуальними: зокрема, ідея рівноправних взаємовідносин між державою та індивідом відповідає сучасним уявленням про правову державу.

Основоположником **теорії географічного детермінізму** вважається *Шарль Луї Монтеск'є*. Він одним із перших звернув увагу на значення природно-кліматичних умов у формуванні суспільства, заперечуючи при цьому концепцію суспільного договору. Відповідно до його поглядів, державні інститути та правові системи є не наслідком домовленості між людьми, а результатом їхнього розвитку в конкретному географічному середовищі. У ХХ ст. цю теорію розвивав американський географ Елсуорт Хантінгтон.

Достатньо поширеною є **теорія насильства**, представлена в працях *Шан Яна, Людвіга Гумпловича, Євгена Дюрінга та Карла Каутського* (ХІХ ст.). Вона пояснює виникнення держави через механізми зовнішнього та внутрішнього насильства. Зовнішнє насильство передбачає підкорення одного племені іншим.

Органічна теорія запропонована *Гербертом Спенсером* (ХІХ ст.), трактує державу як організм, де кожен елемент виконує особливу функцію, аналогічну функцію органів у живих істотах. Сучасна юриспруденція частково використовує цю концепцію, визначаючи державу як систему взаємопов'язаних органів.

Класова (економічна) теорія сформульована *Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом*, пояснює виникнення держави через появу приватної власності та поділ суспільства на класи. Відповідно до цієї теорії держава служить інструментом збереження влади панівного класу.

Олігархічна теорія розроблена *Бернаром Шантебу* (XX ст.), пов'язує походження держави з природною соціальною нерівністю. Вона підкреслює, що влада в суспільстві концентрується через військове, аристократичне чи економічне домінування.

Кожна з розглянутих теорій має свої переваги та недоліки. Жодна з них не може повністю пояснити складний та багатогранний процес виникнення держави. Проте, кожна з них робить внесок у розуміння цього явища та допомагає з'ясувати різні аспекти цього процесу.

Проблематика визначення поняття «держава» є складною та багатовимірною. Це пояснюється як багатогранністю самої держави як суспільного феномена, так і різноманітністю наукових підходів до осмислення державно-правових явищ. Залежно від концептуальних підходів у філософських, правових, соціологічних та політологічних теоріях варіюється зміст поняття «держави».

Таблиця 1

ТЕРМІН «ДЕРЖАВА»

поняття	Визначення	автор
ДЕРЖАВА – це	об'єднання вільних громадян, найвища спільність, дії якої спрямовані на найбагородніше благо	<i>Арістотель</i>
	спільнота індивідів, підпорядкованих правовим законам, підпорядкованість державному устрою принципам права	<i>Іммануїл Кант</i>
	втілення ідеї розуму, свободи та права, вважаючи державу субстанцією, що проявляється як абсолютна влада цілого над окремими індивідами, їхнім життям, власністю та правами	<i>Георг Ф. Гегель</i>
	інструмент панування буржуазії та засіб управління загальними справами цього класу	<i>Карл Маркс</i>

Держава є ключовим інститутом політичної системи, що забезпечує її організацію та формалізацію, саме вона є об'єктом конституційного регулювання. Держава має потужний інструментарій для впливу на суспільні відносини, забезпечуючи не тільки прийняття, а й реалізацію правових актів. Інші суб'єкти політичної системи можуть мати юридичні важелі впливу лише завдяки делегуванню їм відповідних прав державою.

Характер взаємодії держави й політичної системи – це важливий показник стану суспільства в цілому, а також виконання завдань та перспективних планів розвитку, які стосуються сучасного суспільства. Протилежність політичних поглядів приводить до конфліктного стану соціальних суб'єктів, дисбалансу у задоволенні життєво важливих потреб, що знаходять свій прояв у таких негативних формах як громадянська війна, революція, обмеження правового статусу людини, узурпація влади певною політичною силою тощо. Для запобігати таким ситуаціям потрібен певний механізм узгодження взаємодії діяльності соціальних суб'єктів, який би упорядкував певним чином їх діяльність, використовуючи певні правові засоби впливу. Таким механізмом, здатним поєднати зусилля різних соціальних груп є держава зі всіма характеристиками її ознаками.

При різноманітності підходів до визначення держави, у науковій літературі закріпилося визначення її як суспільного феномену, структура якого включає як основні, так і додаткові компоненти.

До **ключових компонентів держави** традиційно відносять — територію, населення, суверенітет. Саме ці компоненти відрізняють державу від державних утворень, а також від інших суспільних організацій, що співіснують з нею.

Територія є матеріальною основою державності та невіддільною умовою її створення. Держава не може функціонувати без певного географічного простору, в межах якого вона владних повноважень. Однак територія не обмежується лише суходолом: вона також охоплює надра, повітряний простір і територіальні води. У межах зазначених сфер державна влада реалізується суверенно, що забезпечує як законодавче регулювання, так і можливість захисту цих просторів від зовнішнього втручання з боку інших державних або приватних осіб.

Населення як компонент держави охоплює сукупність осіб, які проживають на її території та перебувають під юрисдикцією державної влади. Важливо зауважити, що у західних державах поняття «народ» і «нація» часто розглядаються як синонімічні. Термін «нація» (від лат. natio – плем'я, народ) у цьому контексті асоціюється з державою та використовується для позначення всього населення країни, незалежного від його етнічної приналежності, об'єднаного спільного права та політичного простору. Водночас у складі єдиного народу можуть співіснувати різні етнічні спільноти (народності), які іноді також ототожнюють себе з націями.

Суверенітет держави означає, що найвищу та необмежену владу стосовно внутрішніх суб'єктів має держава. Цей суверенітет мусять поважати інші держави. Він є формально-правовою конструкцією, оскільки слід урахувувати міжнародні та внутрішні зв'язки, що можуть обмежувати державну владу. Суверенітет будь-якої держави обмежують міжнародні, економічні, політичні, військові та інші види залежності, і на це треба зважати, аналізуючи проблеми державотворення та співіснування держав.

Влада є елементом держави, який забезпечує її функціонування як неупорядкованої соціальної системи. Держава на власне рішення обов'язковою силою для всього населення, створюючи систему юридичних норм (законів), що ухвалені відповідними державними органами. Через законодавчу діяльність правляча політична еліта формує нормативно-правові засади суспільного життя. Контроль за виконанням правових норм здійснюється через мережу виконавчих і судових установ, а також за допомогою спеціальних органів примусу, що гарантує їхнє дотримання.

Державна влада є центральним елементом політичного життя, ареною та метою політичної боротьби. Державна діяльність у політичній системі є багатовекторною та проявляється у різних формах, особливо у взаємодії з іншими політичними акторами, такими як нації, рухи, партії, громадські об'єднання та народні ініціативи. Держава виступає політичним організатором суспільства, тоді як партії та громадські організації представляють інтереси окремих соціальних груп. Політичні партії чи об'єднання громадян можуть підтримувати реалізацію державної функції, створювати належні ідеологічні та інші умови в соціальному середовищі, формувати відношення лояльності до влади серед населення, або гальмувати роботу державних інституцій у формі протестів, мітингів, страйків тощо.

Держава забезпечує узгодження інтересів різних груп шляхом встановлення загальнообов'язкових правил поведінки. Державний апарат управління, на відміну від апаратів партій та громадських організацій, має повноваження легального примусу. Держава відіграє важливу роль у формуванні нормативного блоку політичної системи суспільства. Сучасна держава надає політичним об'єднанням можливість створювати власну нормативну основу на рівні корпоративних норм, що має значення для їхніх внутрішньоорганізаційної діяльності, розробки власних програм та перспектив розвитку.

Поряд з інституційними нормами функціонує значний обсяг юридичних норм, які за критерієм змісту набувають характеру

політичних. Як правило, це конституційні стандарти, що стосуються основ державного та суспільного ладу, правового статусу особи, організації сфери правосуддя, формування влади тощо. У своїй повсякденній діяльності всі учасники політичних відносин мають керуватися не тільки власно розробленими корпоративними правилами, а й загальнообов'язковими, формально визначеними нормами держави, які регламентують сферу політичної діяльності.

Держава виступає як інституційна форма організації суспільних інтересів, проте вона не охоплює всі аспекти життя громадян. Поряд із загальносуспільними інтересами населення є також групові та індивідуальні потреби, реалізація та захист яких реалізується організаціями, спільнотами або самими особами. Самостійність соціальних організацій і громадян, а також наявність гарантованої державною сферою незалежної діяльності є ключовими ознаками розвиненого демократичного суспільства та правової держави.

Держава не тільки впливає на політичну систему, але й зазнає її впливу, зокрема у формуванні ідеологічних, нормативних та процесуальних засад суспільства. Поширенню та формалізації політичної ідеології сприяє державна підтримка, що забезпечує її визнання та офіційний статус. Взаємодіючи з іншими суб'єктами політичної системи, держава забезпечує їх нормальне функціонування, створюючи умови для представництва інтересів різних соціальних груп в органах влади.

Роль держави в політичній системі може змінюватися залежно від типу політичного режиму. У демократичних суспільствах держава є інструментом реалізації волі народу, тоді як в авторитарних та тоталітарних режимах держава може використовуватися для утримання влади панівною елітою.

Держава представляє інтереси всього суспільства, забезпечуючи баланс між інтересами різних соціальних груп. Держава є суб'єктом міжнародного права, представляє країну на міжнародній арені, бере участь у розв'язанні глобальних проблем.

Резюме за змістом теми

Політична система — це комплексна сукупність взаємопов'язаних елементів (інститути, організації, норми, цінності, відносини), що забезпечують функціонування політичної влади та регулювання суспільних відносин. Існують різні теоретичні

підходи до визначення політичної системи. Вагомий внесок Д. Істона, Г. Алмонда, К. Дойча та інших дослідників. Політична система виконує ряд важливих функцій, таких як інтеграція суспільства, забезпечення соціального порядку, артикуляція та агрегація інтересів, прийняття політичних рішень.

Держава є ключовим елементом політичної системи, забезпечуючи її організацію та функціонування. Держава створює та підтримує систему політичних інститутів. Держава встановлює правові норми, які є обов'язковими для всіх членів суспільства.

Існує багато теорій походження держави (теологічна, патріархальна, суспільного договору, географічного детермінізму, насильства, органічна, класова, олігархічна). Кожна теорія має свої переваги та недоліки, жодна з них не може повністю пояснити складний процес виникнення держави.

Терміни та поняття до теми

Політична система, держава, політична влада, політичні інститути, політичні організації, політичні норми, політичні цінності, політичні відносини, громадянське суспільство, територія, населення, суверенітет.

Запитання. Завдання

1. Які є основні компоненти політичної системи, та як вони взаємодіють між собою?
2. Чим відрізняються різні типи політичних систем (наприклад, демократичні та авторитарні)?
3. Яка роль держави в політичній системі, та які функції вона виконує?
4. Як співвідносяться поняття «держава» та «громадянське суспільство»?
5. Які існують теорії походження держави, та яка з них, на вашу думку, є найобґрунтованішою?
6. Які існують форми державного правління, та які їх переваги та недоліки?
7. Які існують політичні режими, та як вони впливають на життя суспільства?
8. Які існують моделі взаємодії держави з іншими політичними акторами (партії, організації, громадяни)?

9. Які існують сучасні тенденції розвитку політичних систем та держав?

10. Які глобальні виклики стоять перед сучасними державами?

11. Порівняйте різні теорії походження держави та визначте їх сильні та слабкі сторони.

12. Проаналізуйте конкретну політичну ситуацію, використовуючи поняття та категорії політичної системи та держави.

13. Оцініть діяльність держави та інших політичних акторів з погляду їх відповідності принципам демократії та правової держави.

14. Спрогнозуйте можливі наслідки політичних рішень та дій (приклади з сьогодення).

15. Роль держави в сучасному світі.

Темати есе, рефератів

1. Системний підхід до аналізу політичних процесів: переваги та обмеження.

2. Порівняльний аналіз політичних систем різних типів (на прикладі двох-трьох країн).

3. Роль держави у забезпеченні політичної стабільності та соціального розвитку.

4. Взаємодія держави та громадянського суспільства в умовах демократії.

5. Еволюція теорій походження держави: від теологічних до сучасних.

6. Сучасні тенденції розвитку політичних систем та держав в умовах глобалізації.

7. Вплив інформаційних технологій на функціонування політичних систем.

8. Роль політичних партій у функціонуванні демократичної політичної системи.

9. Громадські організації як актори політичного процесу: роль та значення.

10. Концепція правової держави: історія розвитку та сучасне значення.

11. Глобальні виклики сучасних держав та шляхи їх подолання.

12. Трансформація ролі держави в умовах глобалізації: виклики та перспективи.

13. Роль громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи.
14. Концепція правової держави: теоретичні основи та практика реалізації.
15. Порівняльний аналіз політичних систем постіндустріальних суспільств.

Література

1. Бабарикіна Н.А. Внутрішній суверенітет як принцип організації влади в державі. Державний суверенітет в умовах глобалізації: теорія та практика: монографія / Н. А. Бабарикіна, Н. В. Горло, М. Ф. Заболотна, О. М. Кіндратець, Т. І. Сергієнко; за заг. ред. О.М. Кіндратець. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2022. 226 с.
2. Бабарикіна Н.А., Сергієнко Т.І. Сталий розвиток громадянського суспільства в період гібридних війн Role of science and education for sustainable development. Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts, University of Technology, Katowice Monograph 44 The authors bear full responsible for the text, data, quotations and illustrations Copyright by University of Technology, Katowice, 2021. – 978 с. ISBN 978 – 83 – 960717. (Розділ у монографії) 204–215.
3. Бекешкіна, І. Е. Політичні системи сучасності: тенденції розвитку / І. Е. Бекешкіна. Київ: Видавництво «ПолітЕксперт», 2020. 256 с.
4. Бойко, О. Держава і суспільство: історія, теорія, сучасність / О. Бойко. Харків: Видавництво Харківського національного університету, 2016. 312 с.
5. Головатий, М. Ф. Політична система України: виклики та перспективи / М. Ф. Головатий. Київ: Наукова думка, 2021. 288 с.
6. Дементій, Л. М. Основи політології: навч. посіб. / Л. М. Дементій. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2017. 340 с.
7. Кремень, В. Г. Політична система: структура, функції, динаміка / В. Г. Кремень, О. В. Турчинов. Київ: Видавництво КНУ, 2019. 276 с.
8. Лопушинський І., Філіппова В., Плющ Р. Держава і політична система: потреба формування нової суспільної моделі в контексті децентралізації влади. *Наукові перспективи*. №1 (19). 2022. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/1003/1002>
9. Макаренко, О. В. Держава та її інститути в умовах глобалізації / О. В. Макаренко. Одеса: Астропринт, 2020. 198 с.
10. Пархоменко, Н. М. Політичні інститути та процеси: навч. посіб. / Н. М. Пархоменко. Київ: КНЕУ, 2018. 360 с.
11. Політологія: підручник / За ред. О. І. Семківа. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 420 с.

12. Політологія: Підручник / За ред. М.М. Вегеша. – К.: П 50 Знання, 2008. 556 с.
13. Політична система України: конституційна модель та політичні практики: монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ: ПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 536 с
14. Романенко, Ю. В. Політологія: теоретичні та прикладні аспекти / Ю. В. Романенко. Харків: Видавництво ХНУ, 2017. 280 с.
15. Савченко, А. Г. Вступ до політології / А. Г. Савченко. Дніпро: Видавництво ДНУ, 2016. 310 с.
16. Скирда, І. В. Держава та політична влада: історія та сучасність / І. В. Скирда. Київ: Видавництво КНТ, 2021. 250 с.
17. Stepan, A. Arguing Comparative Politics / A. Stepan. Oxford: Oxford University Press, 2001. 350 p.
18. Watts, R. L. Comparing Federal Systems / R. L. Watts. Montreal: McGill–Queen’s University Press, 2008. 320 p.

Тема 9

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПОЛІТИКА

Вивчення матеріалів теми, дозволить здобувачу знати: основні етапи поступу громадянського суспільства; головні внутрішні і зовнішні чинники формування громадської ініціативи; інституційні, функціональні і організаційні характеристики громадянського суспільства; політичний вплив на громадську діяльність і участь суспільства захисті власних інтересів.

Після опанування матеріалів теми здобувач умітиме: аналізувати взаємний вплив етапу розвитку суспільно–політичних відносин і громадянського суспільства; розрізняти основні тенденції в розвитку громадянського суспільства в світі та Україні; визначати основні функції, ознаки та інституційні форми громадянського суспільства; встановлювати зв'язок між рівнем демократії та трансформацією неурядового сектору; критично осмислювати значення громадської ініціативи для розбудови рівноправного суспільства; розуміти рівень глобалізації та регіоналізації громадянського суспільства.

Навчальні питання

1. Еволюція розуміння і зміст поняття громадянське суспільство.
2. Ознаки та функції громадянського суспільства .
3. Актори громадянського суспільства і політика.
4. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні.

9.1. Еволюція розуміння і зміст поняття громадянське суспільство

Розвиток людства характеризується накопиченням знань і осмисленням досвіду. Кожен з етапів становлення людської цивілізації наповнений значним поступом у всіх сферах життя: сім'ї, релігії, суспільстві, культурі, політиці та економіці. Споглядаючи

на пройдений шлях, від первісного суспільства до високорозвинутого суспільства з використанням штучного інтелекту, стає зрозумілим, що основою всього розвитку є комунікація між індивідуумами, групами, об'єднаннями, народами і державами, що сформувалися навколо різних спільнот людей. XX ст. стало періодом переосмислення ролі і місця людини в структурі суспільства і політики. Світові війни, економічні зміни, демографічні переходи, формування і падіння режимів, порушення прав людей, емансипація та глобалізація сприяли формуванню нового устрою суспільних відносин де свобода людини і взаємодія стали найбільшим важелем еволюції.

Сучасний політичний ландшафт світу заснований на співіснуванні різних режимів, серед яких можна виділити демократичні, авторитарні, тоталітарні і тоталітарні. Головною відмінністю означених режимів є джерела формування публічної влади, розподіл владних повноважень серед інститутів і роль громадянина у прийнятті рішень. Суттєвою ознакою демократичних режимів є наявність громадянського суспільства і його інституційна інтеграція в усі суспільно-політичні, культурні і економічні процеси держави. Серед держав, які слугують прикладом розвинутого громадянського суспільства виступають країни Європейського Союзу, Японія, Ізраїль, Канада, США, Австралія, Нова Зеландія. Активно формуються інститути громадянського суспільства в країнах Латинської Америки, Південної і Південно-Східної Азії тощо. Але як зрозуміти, що розуміється під поняттям громадянського суспільства і як відрізнити це від активізму і соціальної активності. Відповідь на це питання лежить в площині теоретико-дослідницьких пошуків мислителів людства.

Розвиток концепції громадянського суспільства відбувався в кілька основних етапів

Античність: виникнення перших демократичних форм управління і представництва, накопичується досвід взаємодії різних груп населення в захисті спільних інтересів. Розуміння різного рівня повноважень, прав і свобод побудованих на системі «право сильного» створює колізію навколо співвідношення «свобода-обов'язок-право». Одним з перших концептуальні основи сучасного розуміння «громадянського суспільства» закладає *Платон*, який виробляє теорію походження структури суспільства (страти: виробники, воїни, правителі) від потреб індивідуума. Саме індивід з його природньою структурою і принципами стає носієм тієї чи іншої ролі і самостійно визначає, яке місце йому буде належати в суспільстві і державі. В подальшому *Аристотель* та *Цицерон*

розглядали громадянське суспільство як об'єднання рівноправних громадян, що діють в межах політичної держави. Вони не розмежовували державу та суспільство, вважаючи, що політичне життя є невід'ємною частиною громадянського існування. Саме принцип рівноправ'я, свободи і досі є ознаками громадянського суспільства.

Середньовіччя: Завдяки християнському віровченню сформувався уявлення про поділ між державною та приватною сферами. Формула «кесарю – кесарево, а Богові – Боже» заклала основи для розуміння автономії громадянського суспільства від державної влади. Розвиток міст і гільдій сприяв зародженню громадських об'єднань, незалежних від феодалної системи. Саме у середньовічних теологічних спорах народжується ідея поваги думки, яка має суспільний характер і оформлено письмово. Одним з проявів узаконення прав окремих груп і станів стають нормативні акти надані монархами і землевласниками. В подальшому вони ляжуть в основу підтвердження тих чи інших унікальних прав і свобод, які формуватимуть політичний ландшафт ранньомодерної епохи. Вперше виникає ідея даності від багатьох чи інших ознак групам, що посилюється в протестантизмі і пізніше трансформується в невід'ємності прав людини від народження. Найсміливішим у своїх роздумах щодо громадянина, суспільства і держави був *Марсилій Падуанський*. Теолог висловлює ідею права народу на непокору несправедливим діям держави і формулює теорію «розведення світської та духовної сфер», що визначають відокремленість політичної влади і життя простих людей.

Ніколо Макіавеллі запропонував покласти в основу здійснюваного будь-якою державою політичного курсу інтереси людини, а також ввів в обіг поняття держави в їх сучасному розумінні. Вбачаючи різницю між громадянським та політичним, Н. Макіавеллі фактично вперше наголосив, що держава постійно прагне підірвати будь-яку діяльність суспільства, щоб самій піднятися над ним, і цим відділив від держави те явище, яке згодом дістало назву “громадянського суспільства”.

Ранній Новий час (XVII–XVIII ст.): З'являються філософські школи, які виокремлюють вже громадянина і людини в окремі інституційні стани. Саме свобода, рівноправ'я, спорідненість і взаємна відповідальність формують вже не просто підданого, а саме громадянина, який у свою чергу має право на гідність і законність свого представництва в системі інститутів станової влади. Просвітництво, як звернення до античних авторів знову піднімає тему ролі людини і груп людей в управлінні. Видатні фі-

лософи, як *Жан–Жак Руссо*, *Джон Локк* і *Томас Гоббс* розробили основи сучасного розуміння громадянського суспільства.

Шарль–Луї де Монтеск'є розглядає громадянське суспільство як важливий запобіжник сваволі й диктатури, громадянські і державні закони називає, тим часом, взаємозалежними. Ця думка є перехідною між середньовічною ідеєю і новим баченням ролі громадянина в процесах держави.

Жан Жак Руссо акцентував увагу на суспільному договорі, згідно з яким держава має базуватися на загальній волі громадян. Громадянське суспільство асоціюється з державою, яка будується на республіканському устрою і розподілу влади.

Томас Гоббс концептуально оформив ідею громадянського суспільства, одним із перших почав протиставляти природне й суспільно–політичне в людині. Вважав, що природне в людині є некеруваним і тому неполітичним, тоді як суспільне підпорядковується законам суспільства, а політичне – владі, державі. Природному суспільству (*societas naturalis*) було протиставлене громадянське суспільство (*societas civilis*) як сукупність членів суспільства, співгромадян, підпорядкованих владі держави. За Т. Гоббсом, громадянське суспільство – це одержавлене суспільство, яке є результатом переходу від природного до суспільно–політичного стану. Держава творить громадянське суспільство, встановлюючи порядок, цивілізуючи його членів

Джон Локк вважав громадянське суспільство носієм природних прав людини, які держава повинна захищати.

Імануїл Кант висловив думку, що громадянське суспільство стає єдиним шляхом узгодження свобод одного зі свободою іншого. Кожен громадянин є самостійним членом суспільства, що ґрунтується на самоврядності людського розуму та на незалежності сумління кожної людини.

Класична філософія (XIX ст.) продовжила розвивати ідеї просвітництва і розширила розуміння громадянського суспільства на основі перегляду співвідношення держави і громадянина на основі нових соціально–економічних реалій.

Вільгельм фон Гумбольдт вперше висловлює припущення, що у співвідношенні держави і суспільства важливішими є процеси в середині суспільства, яке об'єднує вільних за природою і культурою індивідів, а їх спільна діяльність є джерелом розвитку. Централізація держави та прагнення до всеосяжного контролю є неприродним стримуванням розвитку людської свободи.

Томас Пейн розробив радикальну концепцію громадянського суспільства, відповідно до якої влада держави має бути обмеже-

на діяльність учасників громадянського суспільства. Взаємодія людей всередині громадянського суспільства на основі здорової конкуренції, солідарності, взаємоповаги та взаємодопомоги створює ефективну громадянську взаємодію, що призводить до зникнення потреби в централізованій державі і політиці. Чим ефективніше громадянське суспільство, тим менше втручання держави у життя людини.

Георг Гегель вперше чітко відокремив громадянське суспільство від держави. Він розглядав його як сферу економічної та соціальної активності, що існує паралельно державі. Громадянське суспільство виступає системою індивідів, які своєю економічною діяльністю задовольняють як свої, так і інші потреби. Держава – спільна воля громадян, яка має розділитися на державну сферу (уряд, оборона, політика), і громадянську (поліцейська і судова). Інструментом участі людини в громадянському суспільстві і впливі на державу є сплата податків і участь у виборах.

Карл Маркс розглядав громадянське суспільство як арену класової боротьби, вважаючи, що економічні відносини визначають його функціонування та роль у політичному житті. Громадянське суспільство виступає як механізм супротиву несправедливій державі і засобом взаємодії класів і верств у боротьбі за своє подальше існування в новому суспільному устрої – комунізмі.

Класична теорія громадянського суспільства як частини держави, що постійно стримує розвиток народів своєю насильницькою природою, і за умов зникнення держави теж зникне громадянське суспільство, домінувала у філософії і політології до початку становлення національних держав у світі в середині ХХ ст. Такий підхід був зумовлений тим, що досвід суспільства і розвиток демократичних інститутів не набув високого рівня. Приклади успішних практики діяльності громадянського суспільства призвели до перегляду класичної концепції і формування сучасного розуміння:

Сучасні концепції (XX–XXI ст.)

Вацлав Гавел, в умовах несприйняття комуністичного режиму, виділив громадянське суспільство як «антиполітику» офіційним структурам. Саме відокремленість і незалежність громадян у своїх діях від правлячих режимів і дотримання принципу «політики правди», створює умову покращення життя, що автоматично проєкцією змінювало політичні процеси і демократизувало інститути.

Роберт Патнем акцентує увагу на соціальному капіталі, що формується через довіру та взаємодію громадян. Саме активна

участь учасників громадянського суспільства в житті держави створює той соціальний капітал, який і є рушієм розвитку суспільства в цілому.

Юрген Габермас вважає громадянське суспільство ключовим елементом демократичної комунікації, яка забезпечує відкритість та участь громадян у політиці, що попереджує відродження авторитарних і тоталітарних режимів.

Френсіс Фукуяма підкреслює роль громадянського суспільства у формуванні стійких демократичних інституцій та верховенства права.

Серед представників української політичної думки XX – XXI ст. можна виділити наступних авторів:

В'ячеслав Липинський розглядав громадянське суспільство як органічну спільноту людей, які не залежать від державної влади та прагнуть самостійно реалізовувати свої політичні та економічні інтереси.

Михайло Драгоманов підкреслював важливість децентралізації влади та громадської участі у політичних процесах, розглядаючи громадянське суспільство як основу демократичного устрою.

Сучасні українські науковці акцентують увагу на громадянському суспільстві як факторі демократичного розвитку, наголошуючи на його ролі у подоланні корупції та розбудові правової держави.

Отже, сучасне розуміння громадянського суспільства базується на його самостійності від державних інститутів і самодостатності в своїй діяльності. Саме взаємодія громадянського суспільства і державних інститутів у рамках суспільного розвитку і визначає ступінь і рівень демократичності того чи іншого суспільно-політичного формування. Також сучасними вченими визначено, що громадянське суспільство здійснює свою діяльність як на рівні окремих державних утворень як продовження історичних традицій, так і формує в рамках світової інтеграції глобальне громадянське суспільство, що з часом набуває більшого значення.

Громадянське суспільство, як невід'ємна частина суспільно-політичного життя, у відповідь на різні погляди на його природу, принципи і цілі має розмаїту палітру визначень і трактувань. Одними з найбільш визнаними в світі спроб розтлумачити «громадянське суспільство» мали наступні автори:

Алексіс де Токвіль: підкреслює роль громадянського суспільства як простору самоорганізації громадян, який забезпечує баланс між державою та індивідуальною свободою;

Антоніо Грамші: робить акцент на ідеологічній ролі громадянського суспільства у формуванні суспільного консенсусу щодо легітимності політичної влади;

Юрген Габермас: розглядає громадянське суспільство як сферу вільного обговорення суспільних питань, що забезпечує формування громадської думки;

Роберт Патнем: зосереджується на понятті соціального капіталу та ролі горизонтальних зв'язків між громадянами у зміцненні демократичних процесів.

З цих визначень можемо зробити висновок про те, що громадянське суспільство за своїм змістом не збігається із суспільством у цілому: останнє включає в себе державу. Держава є складовою суспільства, громадянське ж суспільство – це сфера відносин, які не зазнають прямого втручання з боку держави. У політологічній літературі вчені відносять до громадянського суспільства систему недержавних відносин, інші – всі суспільні зв'язки, які виникають поза сферою політики та розглядають його як сукупність неполітичних відносин, галузь спонтанного самовиявлення інтересів та волі вільних індивідів та їх асоціацій. З цього ми маємо конкретизувати визначення «громадянське суспільство» і звернемося до «Політологічного словника». Автори пропонують наступне тлумачення «громадянське суспільство – це сукупність неполітичних відносин (економічних, національних, духовно–моральних, релігійних тощо), галузь спонтанного самовиявлення інтересів і волі вільних індивідів та їх асоціації».

Громадянське суспільство – відкрите соціальне утворення. У ньому забезпечується свобода слова, включаючи свободу критики, гласність, доступ до різного роду інформації, право вільного в'їзду в країну і виїзду з неї, культурне і наукове співробітництво із закордонними державними і громадськими організаціями. Світовий банк, як одна з провідних світових інституцій визначає громадянське суспільство через його функціональну роль у сприянні добробуту громадян і взаємодії з державними та ринковими структурами. Це означає, що громадянське суспільство тісно пов'язане як з державою, суспільством, політикою, правом та економікою.

Держава покликана створювати найоптимальніші умови для розвитку громадянського суспільства, не втручатись у сферу реалізації приватних інтересів, а розвинене громадянське суспільство, у свою чергу, є соціальною базою демократичної, правової соціальної держави. Право формується всередині громадянського суспільства як потреба у нормативній регламентації найважливі-

ших суспільних відносин. Саме у громадянському суспільстві відчуваються ті зміни, які мають бути певним чином упорядковані відповідно до економічного і соціального рівня. Держава повинна цю потребу задовольнити, прийнявши відповідний нормативно-правовий акт, покликаний як найоптимальніше вирішити проблему, що назріла.

Отже, **громадянське суспільство** – самоорганізована й саморегульована, автономна сфера громадського життя, у якій функціонують добровільні громадські об'єднання, виникають суспільно значущі ініціативи, формується соціальний капітал (довіра, норми, мережі і навички соціальної взаємодії та солідарності) і, в разі потреби, «виставляються» вимоги політичним суб'єктам та структурам державної влади.

9.2. Ознаки та функції громадянського суспільства

Щоб визначити ознаки і функції громадянського суспільства потрібно простежити його зародження, становлення і перші форми самоорганізації населення, що сформували сучасну архітектуру і ландшафт демократичного устрою. На основі описів істориків, матеріальної і культурної спадщини можемо визначити основні етапи зародження громадянського суспільства:

Античність (V до н.е. – V н.е.)

У давній Греції, особливо в Афінах, сформувалися перші елементи громадянського суспільства. Серед найвідоміших форм – Асамблея (Еклесія), участь в якій надавала громадянину мати змогу брати участь у прийнятті рішень, обговоренні законів та контролі за діями керівних осіб. У той же час в судовій системі існувало відкрите обговорення правових питань, що сприяло формуванню культури діалогу та відповідальності громадян.

Середньовіччя (V – XV ст.)

У середньовічній Європі, попри домінування феодальної системи, виникали окремі форми самоорганізації та взаємодії громадян. Серед найбільш ефективних були гільдії – ремісничі та торговельні об'єднання, які виступали як саморегулюючі структури, встановлювали правила торгівлі та захищали інтереси своїх членів. Не меншою само організованістю були наповнені релігійні ордени та міські спільноти, які сприяли формуванню соціального капіталу та розвитку освіти, культури та допомоги нужденним.

Ренесанс та Реформація (XVI – XVII ст.)

Епоха Відродження відкрила нові можливості для інтелектуального та культурного розвитку, що сприяло підйому самосвідомості громадян. Відроджується практика публічної дискусії завдяки розповсюдженню друкарства, що дозволило поширювати ідеї та забезпечити відкритий обмін думками (полемічна література), що стимулювало формування громадської думки. Релігійна Реформація сприяла розвитку критичного мислення та створенню нових релігійних спільнот, які підкреслювали важливість особистої відповідальності та свободи.

Просвітництво (XVIII ст.)

Епоха Просвітництва стала періодом активного обговорення ідей свободи, рівності та братерства, що заклало фундамент під формування публічного простору. Публічні салони, клуби та кав'ярні стали місцями інтелектуального обміну, де зібралися мислителі, політичні діячі та громадяни для обговорення суспільних проблем. Це призводило до розвитку інституту публічного обговорення, що пізніше трансформується в громадські слухання. Видання газет, журналів і памфлетів сприяли формуванню громадської думки та поширенню ідей демократії.

Становлення індустріального суспільства (XIX – пер. пол. XX ст.)

Розвиток промисловості та урбанізація призвели до нових соціальних процесів, виникнення робітничих рухів і сталих громадських об'єднань. Формуються профспілкові і трудові об'єднання, які боролися за кращі умови праці та соціальну справедливість. Розвиток політичних організацій дозволив громадянам впливати на державну політику, закладаючи основи для сучасних демократичних процесів. Виникає система неурядових організацій та ініціативних груп, які є самостійними у своїй діяльності і чітко визначають результатом своєї діяльності

Сучасний етап глобалізації та цифровізації (др.пол. XX – XXI ст.)

Громадянське суспільство набуває нових форм завдяки глобалізації, розвитку інформаційних технологій та Інтернету. Неурядові організації та мережеві організації як-от Amnesty International чи Greenpeace, діють на глобальному рівні, захищаючи права людини та навколишнє середовище. Соціальні мережі та онлайн-платформи дозволяють громадянам організовувати кампанії, миттєво обмінюватися інформацією та брати участь у вирішенні соціальних проблем (наприклад, під час Арабської весни чи численних петиційних кампаній).

Громадянське суспільство пройшло шлях складного розвитку від ситуативних форм захисту групових інтересів до структурованої системи інститутів, чітких механізмів взаємодії, які присутні в усіх сферах суспільно-політичного життя і виконують важливі, невід’ємні функції діалогу і взаємодії в демократичному суспільстві.

Попри відмінності в теоретичних підходах, більшість дослідників (*Антоніо Грамші, Юрген Габермас, Роберт Патнем*) виокремлюють такі ключові ознаки громадянського суспільства:

– *автономність від держави*. Громадянське суспільство діє незалежно від державних структур, хоч і може взаємодіяти з ними. Його організації мають власні цілі та функціонують за логікою самоорганізації, а не державного контролю. У демократичних країнах громадські організації самостійно ініціюють законодавчі зміни, проводять моніторинг виборів, тоді як в авторитарних режимах їхня автономія часто обмежується;

– *добровільність участі*; членство в громадянському суспільстві є добровільним, а не примусовим. Це відрізняє його від державних структур і політичних партій, які можуть діяти на основі обов’язкового членства або владного примусу. Волонтерський рух в Україні, який виник після Революції Гідності 2014 р. є втіленням добровільної громадянської активності;

– *правова забезпеченість та верховенство права*; Для існування громадянського суспільства необхідна правова система, яка гарантує свободу слова, зібрань, організацій, а також незалежність судової влади. У країнах з розвиненим громадянським суспільством діють чіткі механізми правового захисту громадян, зокрема можливість звертатися до суду проти державних органів;

– *плюралізм і структурна різноманітність*. Громадянське суспільство складається з широкого спектра організацій та ініціатив, які репрезентують інтереси різних соціальних груп. В Україні функціонують правозахисні організації, студентські рухи, профспілки, аналітичні центри, благодійні фонди;

– *активна громадянська позиція*. Громадянське суспільство формується лише там, де громадяни готові відстоювати свої права, брати участь у суспільному житті та взаємодіяти з владою. У 2014 році українські громадські ініціативи сприяли реформуванню поліції та судової системи через публічний контроль, здійснюють вплив та контроль над діяльністю державних монополій, зокрема Укроборонпром, Укрзалізниця тощо;

– *соціальна солідарність та співпраця*. Організації громадянського суспільства об'єднують людей заради вирішення спільних проблем, сприяючи розвитку культури взаємодопомоги. Волонтерські та благодійні ініціативи, які підтримують соціально вразливі групи (боротьба з невиліковними хворобами, подоланням бідності, захисту прав вразливих груп);

– *взаємодія з державою на принципах партнерства*. Громадянське суспільство не є антагоністом держави, а виступає її партнером у виробленні політик, реалізації реформ та захисті прав людини. Після Революції Гідності Україна впровадила механізм громадських рад при органах влади, що дозволяє експертам та активістам брати участь у формуванні державної політики.

Широка палітра ознак відображає складність явища громадянського суспільства в житті людства. Через значний розвиток і проникнення у всі сфери життя держави і суспільства інститутів громадського життя, то виникає проблема оцінки того чи іншого рівня розвитку самоорганізації людей в досягненні своїх завдань.

Попри існування цих загальних характеристик, визначення рівня розвитку і ефективності громадянського суспільства залишається проблемним через кілька причин:

– розмитість меж – громадянське суспільство часто перетинається з державою, бізнесом та політичними партіями, що ускладнює його чітке відмежування;

– різниця в політичних режимах – у демократичних суспільствах громадянське суспільство функціонує вільно, тоді як в авторитарних державах воно може бути обмежене або навіть контролюване державою;

– глобалізація та цифрова епоха – розвиток Інтернету змінює традиційні форми громадянської активності, породивши нові виклики, такі як маніпуляції громадською думкою через соціальні мережі;

– культурні особливості – у різних країнах поняття громадянського суспільства може мати різні значення. Наприклад, у західних демократіях воно базується на традиціях індивідуалізму, а в країнах Східної Азії – на принципах колективізму;

– вплив держави на громадянське суспільство – в деяких країнах уряди активно фінансують або навіть створюють підконтрольні громадські організації (так звані GONGO – Government–Organized Non–Governmental Organizations), що підриває реальну автономію громадянського суспільства.

Визначення ознак громадянського суспільства є складним завданням через його різноманітність та мінливість. Водночас, воно є критично важливим для розуміння демократичного розвитку держави.

Основними ознаками громадянського суспільства є автономність, добровільність, правова захищеність, плюралізм, соціальна активність та партнерська взаємодія з державою. В Україні громадянське суспільство відіграє важливу роль у демократичних процесах, контролі за владою та розвитку соціальної відповідальності. Однак виклики глобалізації, цифрових технологій та авторитарних тенденцій вимагають подальшого переосмислення його меж та функцій у сучасному світі.

Проблема розуміння функцій громадянського суспільства є надзвичайно складною. Витоки дослідження цього питання лежать ще у працях визначних теоретиків демократії і лібералізму в першій половині 19 ст. Серед одних з перших став *Алексіс де Токвіль*, який у своїх працях наголошував на важливості самоорганізації громадян та участі в громадському житті як запоруки здорової демократії. Продовжили розвиток думки про призначення громадянського суспільства вже філософи політики в ХХ – ХХІ ст., зокрема *Роберт Патнем*, який підкреслює роль взаємодії громадян та організацій у формуванні довіри та стабільності суспільства, що є основою розвитку соціального капіталу нації. Натомість *Юрген Хабермас*, розробив цілу концепцію публічного простору та наголосив, що важливість комунікації між громадянами для функціонування демократичного суспільства є першочерговою. З цього виходить, що чим тісніше взаємодіють держава і громадянське суспільство, тим ефективніше здійснюється забезпечення прав і свобод людини.

Функції громадянського суспільства можна розглядати як однорідні напрями діяльності його інститутів, спрямовані на задоволення потреб суспільства або окремих індивідів. Вони пов'язані з цілями та задачами політики. Наприклад, у кризових ситуаціях громадянське суспільство відіграє стабілізуючу роль, а у випадку конфліктів – сприяє збереженню миру.

Функції громадянського суспільства можна розглядати як гнучкі, менш формалізовані, ніж функції держави, проте надзвичайно важливі для підтримки демократичного устрою. Здійснимо оцінку функцій громадянського суспільства за такими критеріями.

Мета та завдання	Основні механізми	Очікуваний вплив
<p>Сприяння діалогу</p> <p>Створення платформ для конструктивного обговорення між протестувальниками та владними структурами дозволяє чітко формулювати позиції обох сторін, сприяє пошуку компромісів та зниженню ескалації конфліктів.</p> <p>Легітимізація вимог</p> <p>Громадські організації аналізують та перевіряють обґрунтованість заявлених вимог, роблячи їх більш аргументованими та прийнятними для широкої аудиторії.</p>	<p>Створення діалогових майданчиків</p> <p>Організація круглих столів, публічних форумів та консультацій дозволяє забезпечити відкритий обмін думками. Формати зустрічей можуть бути як офіційними, так і неформальними.</p> <p>Підготовка та освіта учасників: проведення тренінгів з технік мирного протесту, переговорних навичок та правових аспектів організації мітингів сприяє формуванню конструктивної позиції.</p> <p>Встановлення правових рамок</p> <p>Розробка нормативних документів, які регулюють порядок проведення публічних акцій, допомагає зберегти протест у межах закону, знижуючи ризики хаотичних або насильницьких дій.</p> <p>Медіація та експертне консультування</p> <p>Залучення незалежних експертів та посередників для аналізу ситуації допомагає структурувати вимоги протестувальників та сприяти пошуку компромісних рішень.</p>	<p>Зниження соціальної напруги: конструктивний діалог зменшує агресію та емоційний фон, сприяючи стабільності суспільства.</p> <p>Покращення прийняття рішень: аргументовані та легітимізовані вимоги сприяють прийняттю ефективних рішень державними органами.</p> <p>Зміцнення довіри між суспільством і владою</p> <p>Прозорий процес взаємодії створює атмосферу довіри, що є критично важливим для демократичних процесів.</p>

Мета та завдання	Основні механізми	Очікуваний вплив
Представництво групових інтересів перед державою		
<p>Відстоювання колективних прав та інтересів: забезпечення врахування інтересів різних соціальних груп (робітників, підприємців, етнічних меншин, професійних спілок) у прийнятті державних рішень.</p> <p>Посилення впливу громадян на політичні процеси: громадянське суспільство виступає посередником між населенням та владою, сприяючи підзвітності та відкритості у прийнятті рішень.</p>	<p>Лобювання та консультації: громадські організації ведуть переговори з державними структурами, готують аналітичні звіти та пропозиції щодо змін у законодавстві, адаптуючи політичну систему до потреб суспільства.</p> <p>Збір і аналіз даних: проведення соціологічних досліджень, опитувань та аналіз статистичних даних допомагає обґрунтувати позиції конкретних груп та аргументувати вимоги.</p> <p>Формування громадської думки: Організація публічних обговорень, конференцій та медійних кампаній сприяє висвітленню проблем різних груп та створенню тиску на державні інституції для прийняття необхідних рішень.</p> <p>Захист прав вразливих груп: активна робота з групами, які можуть бути маргіналізовані, забезпечує їх представництво у політичному процесі та сприяє побудові інклюзивної системи управління.</p>	<p>Посилення демократичних процесів: Представлення інтересів громадян підвищує підзвітність влади, знижує рівень корупції та покращує якість прийняття рішень.</p> <p>Розширення діалогу між владою та суспільством</p> <p>Організовані групи забезпечують постійний та системний діалог, що сприяє гармонізації суспільних інтересів.</p> <p>Створення умов для соціальної справедливості</p> <p>Активне представництво різних груп сприяє врахуванню потреб усіх верств населення, знижуючи соціальну нерівність та підвищуючи довіру до системи.</p>

Мета та завдання	Основні механізми	Очікуваний вплив
<p>Самоорганізація громадянської</p> <p>Активізація громадянської участі</p> <p>Створення умов, за яких кожен громадянин може об'єднуватись за спільними інтересами та формувати колективну позицію.</p> <p>Формування колективної сили впливу</p> <p>Об'єднання індивідів підслух їх голос у суспільно-політичних процесах на всіх рівнях управління.</p>	<p>Створення платформ для комунікації</p> <p>Організація громадських форумів, клубів, онлайн-платформ та соціальних мереж сприяє обміну інформацією та мобілізації.</p> <p>Підтримка ініціатив громадян</p> <p>Громадські організації виступають каталізаторами для реалізації ініціатив через акції, петиції та інші форми вираження позиції.</p> <p>Навчання та розвиток лідерських навичок</p> <p>Проведення тренінгів, семінарів та майстер-класів підвищує компетенції та сприяє ефективній самоорганізації.</p>	<p>Зростання рівня громадянської активності</p> <p>Організовані громадяни впливають на прийняття рішень на всіх рівнях управління.</p> <p>Посилення впливу на державну політику</p> <p>Колективна діяльність дозволяє формувати та захищати вимоги через діалог із владою.</p> <p>Розвиток культури співпраці</p> <p>Мережі взаємопідтримки сприяють формуванню стійкого суспільства.</p>

Мета та завдання	Основні механізми	Очікуваний вплив
<p>Захист прав і свобод</p> <p>Захист прав і свобод</p>	<p>Захист прав і свобод особистості, формування соціального капіталу</p> <p>Юридична підтримка та правова освіта</p>	<p>Підвищення правової свідомості</p>
<p>Забезпечення захисту прав і свобод</p>	<p>Надання правової допомоги, консультацій і проведень освітніх заходів ознайомлює громадян із їхніми правами.</p>	<p>Громадяни, ознайомлені зі своїми правами, стають більш активними у політичному житті.</p>
<p>Громадянське суспільство підтримує та захищає фундаментальні права людини, забезпечуючи свободу слова, зібрань та інші конституційні гарантії.</p>	<p>Моніторинг за дотриманням прав людини</p> <p>Спеціалізовані організації здійснюють моніторинг, публікують звіти і звертаються до державних чи міжнародних організацій для виправлення порушень.</p>	<p>Зміцнення довіри до суспільства</p> <p>Розвиток соціального капіталу</p> <p>сприяє створенню довірчих відносин між громадянами та інституціями.</p>
<p>Формування соціального капіталу</p>	<p>Підтримка соціальних ініціатив та волонтерських проєктів</p>	<p>Зменшення соціальних конфліктів</p>
<p>Розвиток мереж довіри, взаємної підтримки та співпраці між громадянами є важливим чинником стабільності демократичних систем.</p>	<p>Розвиток мереж волонтерів зміцнює соціальні зв'язки та сприяє культурі взаємодопомоги.</p>	<p>Гарантія захисту прав сприяє зменшенню соціальної напруги та розвитку конструктивного діалогу.</p>
<p>Формування платформ для діалогу</p>	<p>Організація публічних дискусій, конференцій і круглих столів сприяє колективному пошуку рішень та підвищує рівень обізнаності громадян.</p>	<p></p>

Реалізація функцій громадянського суспільства є важливою складовою для прогресу і розвитку соціального капіталу і виступає запорукою розбудови демократично моделі взаємодії держави і суспільства. У країнах Західної Європи та Північної Америки активна участь громадян сприяє високому рівню довіри до державних інститутів. Регулярні консультації між владою та громадськими організаціями допомагають уникати ескалації соціальних конфліктів і забезпечують стабільність. Поєднання експертної оцінки з активною громадянською участю сприяє модернізації законодавства та підвищенню рівня правової культури.

Організація діалогових майданчиків в демократичних суспільствах дозволяє опозиції, протестувальникам або не згодним з чинною ситуацією конструктивно висловлювати свої вимоги, що не лише сприяє вирішенню конкретних соціальних проблем, а й допомагає інтегрувати різні верстви суспільства у загальний процес прийняття рішень, а це у свою чергу сприяє формуванню соціального капіталу. Через волонтерські проекти та громадські ініціативи створюються міцні суспільні зв'язки, що допомагають суспільству долати кризи.

Функції громадянського суспільства є динамічними та гнучкими, що дозволяє їм адаптуватися до сучасних викликів. Взаємодія між державою та суспільством, заснована на принципах діалогу, правової підтримки, самоорганізації та представництва групових інтересів, створює синергію, необхідну для забезпечення прав і свобод людини. Саме через реалізацію описаних нами функцій громадянського суспільства формується стійкий соціальний капітал, який є основою для розвитку ефективних демократичних процесів.

Функціональна характеристика вказує на роль громадянського суспільства у суспільній системі, на те, чому його розглядають як опору демократії і як вияв свободи. Але громадянське суспільство не зможе повноцінно виконувати названі функції, якщо в відсутній бодай один з найголовніших його атрибутів.

До атрибутів громадянського суспільства відносять:

- організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чії права захищені конституцією та законами;
- наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування сфери громадського (цивільного) життя і громадської думки;
- незалежні від держави, добровільні асоціації, автономність яких усвідомлена на індивідуальному і колективному рівні;

– зорієнтована на громадські інтереси та публічну політику діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва.

Громадянське суспільство виконує критично важливу роль у становленні демократії, гармонізації інтересів громадян і держави, а також у забезпеченні сталого соціального розвитку. Його функції є динамічними, гнучкими і здатними адаптуватися до сучасних викликів, що робить громадянське суспільство незамінним елементом суспільного устрою.

9.3. Актори громадянського суспільства і політика

Громадянське суспільство – це складний комплекс взаємодій між громадянами, об'єднаннями, інституціями та неформальними групами, які діють незалежно від держави з метою вираження і захисту інтересів суспільства. Однією з ключових характеристик громадянського суспільства є його багато-суб'єктність: участь у ньому беруть як окремі індивіди, так і організовані структури. Визначення основних груп учасників громадянського суспільства варіюється залежно від дослідницького підходу, але в загальному можна виокремити такі групи акторів: неурядові організації, професійні об'єднання, релігійні організації, засоби масової інформації, соціальні рухи, громадянські ініціативи та окремі активні громадяни.

Неурядові організації (НУО) Неурядові організації є одним із найбільш інституціолізованих суб'єктів громадянського суспільства. Вони діють на місцевому, національному або міжнародному рівнях та займаються різними сферами суспільного життя: правовим захистом, екологією, соціальним забезпеченням, боротьбою з корупцією, розвитком освіти та культури. Amnesty International – міжнародна організація, яка займається захистом прав людини та викриває порушення прав у різних країнах. В Україні подібну роль відіграють БФ «Право на захист», асоціація правозахисних організацій «Українська гельсінська спілка з прав людини».

Професійні об'єднання та профспілки. Ці структури захищають права працівників, представляють їхні інтереси перед державою та роботодавцями, ведуть переговори про умови праці та заробітну плату. Міжнародна конфедерація профспілок (ITUC) – найбільше у світі об'єднання профспілок, що представляє понад

200 млн працівників. В Україні діють Федерація профспілок України та Конфедерація вільних профспілок України.

Релігійні організації. Ці структури мають значний вплив на громадянське суспільство, займаючись соціальною роботою, благодійністю, освітою та підтримкою вразливих верств населення. Католицька церква через свою благодійну мережу Caritas допомагає мільйонам людей по всьому світу. В Україні функціонують такі організації, як «Карітас Україна» та «Елеос-Україна».

Засоби масової комунікації (ЗМК). Вільна преса є одним з основних механізмів громадянського суспільства, оскільки вона забезпечує контроль за владою, сприяє поширенню об'єктивної інформації та формує суспільний дискурс. Міжнародні ЗМІ, такі як BBC, The New York Times або Al Jazeera, відіграють критично важливу роль у висвітленні політичних подій. В Україні вільні медіа, такі як «Громадське телебачення» або «Радіо Свобода», виконують аналогічну функцію.

Соціальні рухи та громадянські ініціативи. Це динамічні форми громадської активності, які можуть виникати спонтанно у відповідь на соціальні або політичні виклики. Вони мобілізують громадян навколо певних проблем і часто здійснюють тиск на владу з метою змін. Рух Black Lives Matter у США, що спрямований на боротьбу з расовою дискримінацією та насильством з боку поліції. В Україні схожим чином діяв Євромайдан як протестний рух проти корупції та авторитаризму.

Громадські активісти та окремі громадяни. Громадянське суспільство існує завдяки активним людям, які відстоюють суспільні інтереси та формують суспільний порядок денний. Малала Юсафзай, яка виступає за право дівчат на освіту, Грета Тунберг, яка є захисницею збереження екологічної рівноваги в світі стали символами глобального громадського активізму. В Україні громадські активісти, такі як Сергій Стерненко, Дар'я Каленюк активно займаються антикорупційною та правозахисною діяльністю. Сергій Притула – підтримкою збройних сил, Марія Єфросініна у протидії гендерно зумовленого насилля тощо.

Додатковими акторами громадянського суспільства виступають групи інтересів, групи тиску, лобістські організації. Ці актори є активними гравцями громадського життя які безпосередньо взаємодіють з органами публічної влади.

Групи інтересів. Це добровільні об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувають вимоги до інших груп суспільства чи суспільства в цілому, з метою підтримати або поліпшити свої позиції, досягти певних цілей.

Лобістські організації. Формально зареєстровані або тіньові об'єднання, спілки та контори (бюро), які допомагають певним групам інтересів розв'язувати їхні проблеми, використовуючи свої зв'язки, минулий чи набутий авторитет у «коридорах влади». Специфіка полягає в їхньому посередництві (а не захисті своїх власних інтересів), зорієнтованості на політичну владу та відсутності неполітичних форм діяльності. Як правило, активність лобістських організацій зосереджена в законодавчих органах влади.

Групи тиску. Рух за громадянські права, який має багато спільного з лобістськими організаціями за характером впливів та спрямованістю дій. Існує два основних підходи до поняття «групи тиску». Прихильники одного відносять до них будь-які об'єднання, котрі використовують метод тиску, підтримки чи зриву певних політичних рішень. У такому разі, групи тиску – це просто групи інтересів у дії. Прихильники іншого підходу ототожнюють групи тиску лише з певними видами груп інтересів, а саме з тими, які уникають ініціативних пропозицій щодо нових законів, а лише впливають на прийняття чи неприйняття того чи іншого рішення, підтримку чи зрив тої чи іншої акції. Ці групи, досить обмежені у виборі форм та методів діяльності. Вони також не мають своїх засобів масової інформації, обмежені у політичних ресурсах впливу на публічну владу.

До груп інтересів також зараховують різноманітні види спонтанно утворених, слабо організованих спільнот, які попри свою структурну розмитість виявляють значну міру активності у захисті своїх інтересів або у приверненні уваги до тих чи інших суспільних проблем.

В Україні законодавство визначає широкий спектр учасників громадянського суспільства. Відповідно до Закону України "Про громадські об'єднання" (2012), громадське об'єднання – це добровільне формування фізичних або юридичних осіб, що створене для реалізації спільних інтересів. Закон визначає такі **форми громадських об'єднань**:

- громадські організації (створені фізичними особами для захисту власних прав та інтересів);
- громадські спілки (створені юридичними особами для захисту їхніх професійних чи соціальних інтересів);
- благодійні організації (фонд "Повернись живим" – один з найвідоміших прикладів в Україні);
- профспілки (захищають трудові права працівників);
- місцеві ініціативи та органи самоорганізації населення (ОСН);

– релігійні громади (визначаються Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації»).

Законодавство України також визнає важливу роль волонтерських рухів і незалежних ЗМІ, що функціонують у межах громадянського суспільства. Конституція України (ст. 36–37) гарантує свободу об'єднань і право громадян на мирні зібрання, що є фундаментальним принципом існування громадянського суспільства.

Громадянське суспільство є складною і багатовимірною системою, що включає різноманітні організації, рухи, групи та індивідуальних активістів. Його учасники можуть виконувати різні функції: від захисту прав людини до організації суспільних змін. Міжнародний досвід показує, що саме активне громадянське суспільство є основою демократії та правової держави. В Україні його розвиток і формалізація відбувається згідно з законодавством, що надає можливості для активної участі громадян у суспільному житті та політиці.

9.4. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні

Громадянське суспільство в Україні має складну історію становлення, яке розпочалося ще в ХХ столітті, коли країна перебувала у складі Радянського Союзу, і набуло повноцінного розвитку вже після здобуття незалежності. Аналіз його еволюції включає три ключові етапи: становлення в ХХ столітті, формування нормативно-правової бази в період незалежності та сучасні досягнення, виклики і перспективи розвитку.

У першій половині ХХ століття громадянське суспільство в Україні фактично не могло розвиватися через домінування тоталітарної радянської системи. Будь-які незалежні об'єднання, що виходили за рамки комуністичної партійної ієрархії, придушувалися, а громадянська активність регламентувалася партійною ідеологією.

Проте навіть у таких умовах продовжували існувати форми неформальної громадської самоорганізації. Важливими осередками суспільної активності були релігійні громади, наукові та культурні товариства, кооперативні рухи, а також дисидентський рух. У 1960–1980-х роках українські правозахисники, такі як *Василь Стус, Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, Алла Горська та Іван Дзюба*, активно виступали за права людини, свободу слова, культурну автономію та національне відродження. Саме

дисидентський рух допоміг сформувати когорту лідерів суспільної думки, які в подальшому очолять процес формування громадянського і політичного ландшафту України.

Наприкінці 1980–х років, у часи перебудови, відбувся сплеск громадської активності. Виникали перші незалежні організації, такі як екологічний рух «Зелений світ», правозахисні групи та незалежні профспілки. Народний Рух України (1989) став найпотужнішим прикладом громадського руху, що об'єднав інтелігенцію, студентів і робітників у боротьбі за демократичні зміни. У цей період громадянське суспільство поступово виходило з-під контролю держави і набувало автономності, закладаючи основи для подальшого розвитку після здобуття незалежності.

З проголошенням незалежності України розпочався процес формування громадянського суспільства, що вимагали розробки правової основи для його діяльності. Основу нормативно-правового регулювання становлять такі ключові документи:

- Конституція України (1996) – закріпила свободу слова, свободу об'єднань та право громадян на мирні зібрання (ст. 34, 36, 37, 39).

- Закон України «Про об'єднання громадян» (1992) – перший законодавчий акт, що визначав механізми створення та діяльності громадських організацій. Закон України «Про громадські об'єднання» (2012) – замінив застарілий закон 1992 року, розширив права громадських організацій та спростив процедуру їхньої реєстрації.

- Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (2012) – закріпив принципи роботи благодійних фондів та їхню взаємодію з державою.

- Закон України «Про волонтерську діяльність» (2011) – визначив правові основи волонтерства та його взаємодію з державними структурами.

- Закон України «Про доступ до публічної інформації» (2011) – забезпечив громадськості механізми контролю за діяльністю влади.

Завдяки цим нормативним актам громадянське суспільство в Україні отримало юридичні інструменти для функціонування, що сприяло його активному розвитку.

Станом на 1 січня 2021 року в Україні було зареєстровано приблизно 160 тисяч організацій громадянського суспільства (ОГС). З них 92 470 – громадські організації, 1 875 – громадські спілки, 26 651 – релігійні організації, 28 713 – профспілки, 317 – творчі спілки, 19 812 – благодійні організації та 1 649 – органи самоорганізації населення.

У 2022 р., на тлі повномасштабного вторгнення Росії, спостерігалися зміни в реєстрації організацій громадського сектору. Кількість нових благодійних організацій зросла майже вісім разів (6 367 нових благодійних організацій і фондів), тоді як реєстрація нових громадських організацій зменшилася майже вдвічі (2 760 нових громадських організацій). Ці дані свідчать про активний розвиток громадянського суспільства в Україні, що забезпечує різноманітність форм об'єднань для задоволення потреб та інтересів громадян.

Аналізуючи поступ громадянського суспільства в Україні треба розуміти, що умови розвитку були неоднакові протягом 30 років розбудови незалежності. Поштовхом до активного розвитку стало збереження тенденцій до демократизації суспільного життя навіть в умовах суттєвих суспільно–політичних криз. Саме події Помаранчевої революції 2004 р, Революції Гідності (2013–2014 рр.), військових дій з 2014 р. сприяли активізації населення і посилювало участь активних громадян у захисті власних інтересів, представництво інтересів спільноти, адвокації тощо. Серед **основних досягнень громадянського суспільства** відзначаємо:

- *активна роль у політичних процесах* – громадянське суспільство відіграло ключову роль у демократичних трансформаціях України. Зокрема, Помаранчева революція (2004) та Революція Гідності (2013–2014) стали символами громадянської мобілізації;
- *розвиток волонтерського руху* – особливо після початку війни на Донбасі у 2014 році та повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році. Волонтери активно підтримують армію, допомагають переселенцям та займаються гуманітарною діяльністю⁴
- *антикорупційні ініціативи* – створення незалежних органів, таких як Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), стало можливим завдяки тиску громадських організацій;
- *розвиток незалежних медіа* – завдяки діяльності таких організацій, як «Громадське телебачення», «Радіо Свобода», в Україні сформувалася потужна незалежна журналістика.

Громадський неурядовий сектор зіграв ключову роль у протидії формуванню в Україні авторитарного режиму, в протидії наслідкам фінансової кризи і коронакризи, в забезпеченні можливості здійснити відсіч агресії. Українське суспільство виявилось мобільним, проактивним, креативним у вирішенні актуальних суспільно–політичних завдань і навіть в багатьох питаннях випереджає державу. Саме громадський сектор став ініціатором впровадження важливих змін в освіті (НУШ, ЗНО), охороні здоров'я (гарантовані медичні послуги, запровадження медичного

канабісу, зміна протоколів лікування), охороні культури (збереження культурних пам'яток, розвиток туризму), підтримці економічної активності (інвестиції і гранти у малий і середній бізнес, інноваційні проекти з енергозбереження), забезпечення гендерної рівності (зміна норм розслідування фактів сімейного насилля, збільшення рівня участі жінок в прийнятті рішень, лібералізація приватного життя), підтримки оборони країни (волонтерство, психологічна і матеріальна підтримка військових) тощо.

Україна, за індексом демократії 2023 р., складеним The Economist Intelligence Unit посіла 92 місце з 167 країн в індексі демократії і вважається країною з гібридним режимом демократії. Щодо свободи слова, у 2024 р. Україна піднялася на 18 позицій у рейтингу свободи преси, посівши 61-ше місце зі 180 країн. Ці показники свідчать про те, що, попри виклики, Україна демонструє позитивну динаміку у сфері свободи слова, хоча залишається в категорії гібридних режимів щодо рівня демократії. Це впливає на розвиток громадянського суспільства і формує тло для ризиків та викликів, серед яких:

- законодавчий тиск – періодично виникають спроби обмежити діяльність громадянського суспільства через законодавчі ініціативи, які ускладнюють реєстрацію або фінансування організацій;

- фінансова нестабільність – велика залежність від міжнародних донорів, що ставить під загрозу довготривалий розвиток сектору;

- дезінформація та інформаційні атаки – активні кампанії з дискредитації громадських активістів і медіа, що ускладнює їхню роботу;

- безпекові виклики – у зв'язку з війною на сході України та агресією РФ, багато громадських організацій змушені адаптувати свою діяльність до умов кризових ситуацій.

Виходячи з наявних викликів і загроз виникають зони потенційного зростання громадського сектору України. Посилення взаємодії з державою громадських організацій сприятиме ефективнішому впливу на політику через участь у консультативних органах та робочих групах при центральних органах виконавчої влади, органах місцевого самоврядування, державних монополіях тощо. Одним з прикладів є ради внутрішньо переміщених осіб при місцевих радах, які покликані інтегрувати переселенців до умов життя на новому місці. Розширення локальних ініціатив і залучення місцевих громад до прийняття рішень і реалізації проектів сприятиме децентралізації. Цифровізація громадянського суспільства сприяє використанню цифрових технологій, зокрема електронної демократії та онлайн-

платформ для активізму, відкриває нові можливості для громадських ініціатив. Зміцнення фінансової стійкості через диверсифікації механізмів внутрішнього фінансування, краудфандингу, корпоративної соціальної відповідальності може зменшити залежність від міжнародних грантів.

Резюме за змістом теми

Громадянське суспільство в Україні пройшло складний шлях від обмеженого простору в радянські часи до активного рушія суспільних змін у незалежній Україні. Завдяки розвитку нормативної бази, зміцненню громадських інституцій та зростанню рівня громадянської активності воно стало потужним фактором демократичного розвитку. Попри виклики, що стоять перед ним, Україна має значний потенціал для подальшого розширення громадянського суспільства як основи демократичного управління, правової держави та соціальної справедливості.

Терміни та поняття до теми

Волонтерство – це форма громадянської активності, яка базується на безкорисливості та бажанні допомагати оточуючим.

Громадянське суспільство – відкрите соціальне утворення. У ньому забезпечується свобода слова, включаючи свободу критики, гласність, доступ до різного роду інформації, право вільного в'їзду в країну і виїзду з неї, культурне і наукове співробітництво із закордонними державними і громадськими організаціями.

Громадські організації – об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно–культурних, спортивних та інших спільних інтересів.

Демократія – позначають державний лад, що ґрунтується на принципі народовладдя, забезпеченого формуванням уряду шляхом виборів і відповідальності уряду перед народом.

Ініціативна група – група представників територіальної громади, спільноти сформована для підготовки, оформлення й представлення в органи влади проекту рішення.

Неурядові організації – добровільні об'єднання громадян за інтересами, що не мають на меті боротьбу за державну владу та отримання прибутку.

Професійні об'єднання – це організація, що поєднує людей за їх професією чи галуззю діяльності.

Запитання. Завдання

1. Як еволюціонувало поняття громадянського суспільства від античності до сучасності?
2. Які основні етапи розвитку громадянського суспільства виділяють дослідники?
3. Чим відрізняється громадянське суспільство від держави?
4. Яка роль громадянського суспільства у демократичних режимах?
5. Які держави можна вважати прикладами розвинутого громадянського суспільства?
6. Як Аристотель і Цицерон визначали громадянське суспільство?
7. Яку роль у розвитку концепції громадянського суспільства відіграв Ніколо Макіавеллі?
8. Як ідеї Просвітництва вплинули на формування сучасного розуміння громадянського суспільства?
9. Яку роль відіграли Жан-Жак Руссо та Томас Гоббс у формуванні концепції громадянського суспільства?
11. Які основні ознаки громадянського суспільства виокремлюють дослідники?
12. Які функції виконує громадянське суспільство?
13. Як громадянське суспільство регулює соціальні протести?
14. Чому важливе представництво групових інтересів перед державою?
15. Як громадянське суспільство сприяє захисту прав і свобод людини?
16. Які основні групи учасників громадянського суспільства можна виділити?
17. Яку роль відіграють неурядові організації у громадянському суспільстві?
18. Як профспілки захищають інтереси працівників?
19. Яким чином соціальні рухи впливають на суспільно-політичні процеси?
20. Чому медіа вважаються важливим актором громадянського суспільства?
21. Як розвивалося громадянське суспільство в Україні у ХХ столітті?
22. Які основні нормативно-правові акти регулюють діяльність громадянського суспільства в Україні?

23. Скільки громадських організацій зареєстровано в Україні на 2025 рік?

24. Які досягнення українського громадянського суспільства можна виділити?

25. Які основні виклики та перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні?

Темати есе, рефератів

1. Яким чином громадянське суспільство впливає на політичні процеси в демократичних та авторитарних державах?

2. Чи є громадянське суспільство альтернативою політичним партіям у формуванні політичного порядку денного?

3. Які механізми взаємодії громадянського суспільства та держави є найбільш ефективними?

4. Як протестні рухи впливають на політичні рішення та державну політику?

5. Чи може громадянське суспільство бути повністю незалежним від держави?

6. Які загрози існують для громадянського суспільства у політичному просторі?

7. Як громадянське суспільство може сприяти подоланню корупції в політичних інституціях?

8. Яку роль відіграють громадські організації та незалежні медіа у забезпеченні політичної відповідальності?

9. Як цифровізація змінює форми взаємодії громадянського суспільства з політичними структурами?

10. Чи є активне громадянське суспільство гарантією стабільності або, навпаки, джерелом політичної турбулентності?

Література

1. Адам Б. Селігман. Ідея громадянського суспільства / Пер. з англ. О. Камінського. – К., 2000, – 248 с.

2. Андрійчук Т. Концепт громадянського суспільства в сучасних теоріях демократії // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. – 2015. – Вип. 1. – С. 5–17

3. Аристотель. Політика / Пер. з давньогрец. В. Лук'яненка. – Київ: Основи, 2000. – 428 с.

4. Бекешкіна І. Е. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку / І. Е. Бекешкіна, В. М. Яблонський, Т. В. Андриченко та ін.; за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. – Київ: НІСД, 2018. – 128 с.
5. Бульбенюк С. Взаємодія державної влади та громадянського суспільства в Україні в умовах системних викликів сучасності (кратологічно–управлінський і антропологічний дискурси) / Світлана Бульбенюк // *Studia politologica Ucraino-Polona*. – Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2017. – Вип. 7. – С. 163–171.
6. Габермас Ю. Структурні зміни у сфері публічності / Пер. з нім. О. Синиці. – Київ: Дух і літера, 2020. – 384 с.
7. Гантінгтон С. Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ століття / Пер. з англ. О. Белова. – Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. – 396 с.
8. Гапоненко В. Громадянська активність як чинник демократизації сучасної політичної системи в Україні / Віра Гапоненко // *Evropský politický a právní diskurz*. – 2019. – Sv. 6, v. 1. – S. 82–86.
9. Даль Р. Поліархія: участь і опозиція / Пер. з англ. В. Лях. – Київ: Основи, 2000. – 292 с.
10. Декларація прав людини і громадянина 1789 р. // Конституційне право зарубіжних країн: Хрестоматія. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 55–57.
11. Діамонд Л. Розвиток демократії: Чому демократія виживає і занепадає / Пер. з англ. О. Сидоренко. – Київ: Дух і літера, 2014. – 512 с.
12. Закон України «Про громадські об'єднання» № 4572–VI від 22.03.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
13. Закон України «Про волонтерську діяльність» № 3236–VI від 19.04.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>
14. Закон України «Про доступ до публічної інформації» № 2939–VI від 13.01.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
15. Колодій А. Громадянське суспільство в Україні: становлення та перспективи розвитку. – 2002. – № 21.
16. Кожухар О. І. Громадянське суспільство і демократія: проблема взаємовідносин // Громадянське суспільство та проблеми становлення особистості: зб. наук. праць. – Кривий Ріг; Забже, 2008. – Вип. 3. – С. 79–85.
17. Лисенко Ю. В. Громадянське суспільство в Україні: тенденції функціонування в умовах воєнної загрози [Електронний ресурс] / Лисенко Ю. В. // Трансформація світового порядку крізь призму війни та миру: матеріали Міжнар. наук. конф., 24 квіт. 2024 р. – Київ : КНЕУ, 2024. – С. 136–139.
18. Липсет С. Соціальні передумови демократії / Пер. з англ. І. Трач. – Київ: Дух і Літера, 2019. – 452 с.

19. Локк Д. Два трактати про врядування / Пер. з англ. В. Лях. – Київ: Основи, 2001. – 387 с.
20. Манелюк Ю. М. Захист свободи та демократії в епоху дезінформації [Електронний ресурс] / Манелюк Ю. М. // Трансформація світового порядку крізь призму війни та миру : матеріали Міжнар. наук. конф., 24 квіт. 2024 р. – К.: КНЕУ, 2024. – С. 139–145.
21. Марценюк Т. О. Гендер для всіх: виклик стереотипам. – Київ: Основи, 2017. – 208 с.
22. Науменко О. М. Розбудова українською політичною елітою демократії під час війни // Трансформація світового порядку крізь призму війни та миру : матеріали Міжнар. наук. конф., 24 квіт. 2024 р. – К.: КНЕУ, 2024. – С. 151–154.
23. Патнем Р. Демократія в дії: Громадянські традиції в сучасній Італії / Пер. з англ. А. Олійник. – Київ: Наукова думка, 2001. – 356 с.
24. Піддубний С. Роль громадського сектору у покращенні гуманітарної ситуації на деокупованих територіях України у 2023–2024 рр.// Трансформація світового порядку крізь призму війни та миру : матеріали Міжнар. наук. конф., 24 квіт. 2024 р. – К.: КНЕУ, 2024. – С. 155–160.
25. Руссо Ж.–Ж. Суспільний договір / Пер. з франц. В. Шовкуна. – Київ: Дух і літера, 2019. – 284 с.
26. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і "розбудова держави". – Київ: Критика, 2000. – 256 с.
27. Сацький П. В. Роль громадських рухів в процесі розкладу радянської системи в Україні наприкінці 1980–х – 1990–х рр. / П. В. Сацький // *Наукові записки [Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова]. Серія: Педагогічні та історичні науки* : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун–т ім. М. П. Драгоманова ; редкол.: М. І. Шкіль (голов. ред.) [та ін.]. – Київ : НПУ, 2002. – Вип. 47. – С. 229–236.
28. Скрипнюк О. В. Громадянське суспільство і демократія: проблема взаємозалежності розвитку // *Наукові записки НАУКМА*. – 2006. – Т. 52. – С. 3–9.
29. Токвіль А. Демократія в Америці / Пер. з франц. В. Шовкуна. – Київ: Дух і літера, 2008. – 912 с.
30. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад / Пер. з англ. О. Коваленко. – Київ: Дух і літера, 2018. – 672 с.
31. Шульман С. Динаміка громадянського суспільства в пострадянській Україні // *Український соціум*. – 2021. – № 1 (76). – С. 56–73.
32. Яблонський В. М. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку / В. М. Яблонський, Т. В. Андріученко, І. Е. Бекешкіна та ін.; за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. – Київ: НІСД, 2018. – 128 с.
33. The Economist Intelligence Unit. Democracy Index 2022 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022>

Тема 10

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ

Вивчивши матеріали теми здобувач знатиме: сутність поняття політичний режим та основні його характеристики; підходи до класифікації політичних режимів й критерії їх типологізації; особливості й специфіку основних типів політичних режимів; основні тенденції та виклики для сучасних політичних режимів.

Після опанування матеріалів теми здобувач умітиме: визначати тип політичного режим країни за певними критеріями; аналізувати чинники становлення або трансформації політичного режиму; порівнювати різні типи політичних режимів; з'ясовувати переваги і недоліки конкретного політичного режиму.

Навчальні питання

1. Поняття та основні характеристики політичного режиму.
2. Класифікація політичних режимів та їх особливості.
3. Політичні режими у сучасному світі: тенденції та виклики.

10.1. Поняття та основні характеристики політичного режиму

Політичний режим є одним із ключових понять політичної науки. Він відображає особливості функціонування влади та політичної системи держави у певний історичний період, визначаючи характер відносин між владою і суспільством. Політичні режими змінюються та розвиваються під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Зміни можуть відбуватися як унаслідок революційних рухів, переворотів так і внаслідок реформ, ініційованих національними елітами. Вивчення політичних режимів є актуальним, вони впливають на суспільно-політичний розвиток, права і свободи громадян, ефективність державного управління. У сучасному світі, де тривають політичні трансформації, зокрема спостерігається явище «демократичних відкатів», розуміння при-

роди та механізмів функціонування політичних режимів дає змогу аналізувати політичні процеси, прогнозувати їх наслідки та протидіяти маніпуляціям. Для аналізу політичних режимів важливо розуміти основні критерії відмінностей між їх різними типами. Це дозволяє оцінити переваги й недоліки кожного з них.

Політичний режим (від лат. *regimen* – управління) – це поняття, що сформувалося в європейській науці на межі XIX–XX століть і відтоді зазнало значного розвитку.

У сучасній науковій та навчальній літературі існує багато визначень політичного режиму. Попри різні підходи, дослідники сходяться у тому, що цей термін відображає не лише юридично закріплені норми, а насамперед реальну діяльність політичних інститутів. Адже конституційно встановлені порядки не завжди втілюються у політичне життя, тому важливо аналізувати саме фактичне функціонування влади.

У загальному розумінні **політичний режим охоплює:**

- спосіб організації державної влади та методи її здійснення;
- ступінь реалізації демократичних прав і свобод громадян;
- ставлення державних інститутів до правових основ своєї діяльності;
- рівень відповідності офіційних норм реаліям політичного життя.

Серед поширених визначень політичного режиму можна виділити такі підходи:

1. *політичний режим, як система методів і засобів здійснення політичної влади* – підхід акцентує увагу на механізмах управління, зокрема роботі правоохоронних органів, контролі над суспільством, законодавчій базі;

2. *як поєднання партійної системи, виборчих процедур та інших політичних елементів*, у цьому контексті політичний режим розглядається через структуру влади, виборчі механізми, ідеологічні та соціальні фактори;

3. *як модель взаємодії владних структур* – цей підхід фокусується на відносинах між органами влади, їх співробітництві та взаємодії з суспільством.

У *«Політичній енциклопедії»* політичний режим визначається як сукупність характерних для певної держави політичних відносин, методів реалізації влади, відносин між державою і суспільством, домінуючих ідеологій і рівня політичної культури. Він визначається насамперед процедурами прийняття рішень, способом організації владних установ та характером взаємодії між державою і громадянами.

З огляду на дане визначення, складовими політичного режиму є: політичні відносини, що включають взаємодію між владою, громадянами, партіями, громадськими організаціями іншими політичними інститутами; методи й способи реалізації влади; взаємовідносини держави і суспільства – рівень участі громадян у політичному житті, свобода слова, можливість опозиції впливати на владу, дотримання політичних прав і свобод; домінуючі ідеології; політична культура й рівень політичної свідомості населення, традиції участі у виборах, ставлення громадян до влади.

У науковій літературі виділяють два основних підходи до трактування політичного режиму:

- **юридичний (інституціональний)** – зосереджується на формальних правилах та правових нормах, які регулюють діяльність влади;
- **соціологічний** – аналізує реальні механізми здійснення влади, способи її функціонування та практичні методи управління.

Отже, політичний режим є складною та багатогранною категорією, що охоплює різні аспекти політичного життя. Втім, незважаючи на різні підходи до його визначення, основний зміст поняття полягає у тому, що це сукупність способів і механізмів реалізації влади у державі.

Ознаки (згідно «*Політичної енциклопедії*») за якими можна **ідентифікувати і оцінити** політичний режим:

- спосіб формування органів влади;
- співвідношення законодавчої, виконавчої і судової влади, центрального уряду та місцевого самоврядування;
- становище і роль громадських організацій та політичних партій;
- правовий статус особи;
- встановлена законодавча система;
- зміст і співвідношення дозволеної і забороненої політичної діяльності;
- рівень економічного та господарського розвитку;
- політична стабільність суспільства;
- порядок функціонування правоохоронних та каральних органів;
- історичні, культурні традиції, моральні звичаї народу.

Дослідники пропонують різні підходи до визначення компонентів політичних режимів.

Одним із підходів до визначення **складових політичного режиму** є **юридично-правовий підхід**. Він зосереджується на струк-

турі влади та дотриманні законності, а основними компонентами режиму у такому разі є:

- права і свободи громадян;
- принцип верховенства права;
- співвідношення між гілками влади;
- наявність політичної опозиції та багатопартійності;
- механізми забезпечення законності та захисту прав людини.

Інший підхід – **соціально-економічний** акцентує увагу на матеріальних і соціальних чинниках, що визначають стабільність режиму. Його ключові компоненти:

- рівень економічного розвитку;
- соціальна стратифікація та мобільність;
- роль держави у регулюванні економіки;
- доступність соціальних благ і послуг;
- рівень добробуту населення.

Інституціональний підхід розглядає режим як систему політичних інститутів та їх взаємодію. Він передбачає аналіз таких компонентів:

- спосіб формування органів влади;
- статус партійної системи та рівень політичного плюралізму;
- роль силових структур (армії, поліції, спецслужб);
- рівень політичної культури та ідеологічна спрямованість суспільства;
- становище ЗМІ та рівень політичної гласності.

Функціональний підхід робить акцент на механізмах здійснення влади та взаємодії між державою й суспільством. У цьому контексті до компонентів політичного режиму можна віднести:

- методи реалізації влади (переконавання, примус, репресії);
- ступінь громадської участі у політичному процесі;
- механізми ухвалення та впровадження політичних рішень;
- співвідношення дозволеної та забороненої політичної діяльності;
- реальні механізми політичної відповідальності посадових осіб.

Окрім зазначених підходів, існують і інші трактування. Так, дослідники виділяють такі **три ключові групи елементів**, які охоплюють основні аспекти функціонування політичного режиму:

1. **права і свободи особистості, політична культура та участь громадян** – ступінь гарантування прав і свобод людини та їх співвідношення з правами держави; тип політичної культури та політична активність громадян; форми політичної участі населення в управлінні державою (вибори, референдуми, громадян-

ські ініціативи); ступінь й рівень реальної участі народу в механізмах формування політичної влади та її реалізації; роль громадянського суспільства і недержавних політичних організацій;

2. **політичні та державні інститути** – поділ влади, баланс між законодавчою, виконавчою та судовою гілками, їх реальне співвідношення; способи формування органів державної влади (вибори, призначення); статус і роль політичних партій, опозиції, ЗМІ; взаємодія держави із силовими структурами (армія, поліція, спецслужби) та їх вплив на суспільство; юридичне і політичне становище та роль у суспільстві силових структур; рівень прозорості влади, наявність механізмів підзвітності та контролю за владою;

3. **методи здійснення влади та способи врегулювання конфліктів** – домінування певних методів управління (переконання, примус, насильство); рівень реалізації верховенства права і правової відповідальності посадовців; політичний плюралізм, ідеологічна багатоманітність, свобода слова; способи вирішення соціальних і політичних конфліктів (консенсус, репресії); врахування інтересів меншості при прийнятті політичних рішень.

Політичний режим є результатом взаємодії численних **чинників**, які впливають на його формування та функціонування.

Основні фактори/чинники:

- **історичний контекст** – традиції, попередній політичний досвід. Наприклад, країни з традицією монархії можуть зберігати авторитарні тенденції й після переходу до демократичних форм правління;

- **економічний розвиток** – добробут населення, наявність середнього класу; співвідношення соціально-політичних сил у країні. Високий рівень економічного розвитку може сприяти стабільності демократичного режиму, в той час як економічна криза або нерівність можуть спричиняти соціальні напруження, що веде до змін у політичному режимі (наприклад, до встановлення авторитарної влади);

- **міжнародні відносини** – санкції, дипломатичний тиск, збройні конфлікти. Тиск зовнішніх сил може змусити країну перейти до демократичного режиму або, навпаки, утвердити більш жорстку владу;

- **рівень політичної культури** – активність громадян, їх участь у виборах. Висока політична активність громадян, наявність вільних медіа та інституцій громадянського суспільства сприяють розвитку демократичних режимів; апатія або страх можуть посилити авторитарні тенденції;

- **роль лідерів та еліт** – персоналії, які впливають на курс держави. Їх рішення, лідерські якості та здатність до компромісу можуть визначати чи буде країна рухатись до демократичних змін або до авторитаризму;

- **характер законодавства.** Політичний режим залежить від того, наскільки ефективно і справедливо працює законодавча система. Якщо закони відповідають потребам і правам громадян, це сприяє розвитку демократичного режиму. Якщо ж законодавство обмежує права і свободи, це свідчить про недемократичний режим.

Функціонування політичного режиму залежить й від розвитку інститутів влади та ефективності політичних структур; співвідношення політичних сил у суспільстві та їх взаємодії; міжцентралізацією і автономізацією влади; соціальної структури та рівня політичної мобільності; політичної стабільності та здатності інституцій адаптуватися до змін; ролі громадських організацій, партій, а також правового статусу особи.

Ці всі чинники працюють не ізольовано, а діють у сукупності, взаємно впливаючи один на одного, й створюють динаміку політичного режиму, що здатний змінюватися залежно від внутрішніх і зовнішніх викликів.

Політичний режим відображає **реальне функціонування влади** у суспільстві, визначаючи, хто контролює політичні процеси, якими методами здійснюється управління, чи є політичні свободи і як працює опозиція. Це не просто правові норми, закріплені у конституціях або законах, а саме те, як ці норми реалізуються на практиці. Політичний режим може бути авторитарним, навіть якщо формально існують демократичні інститути, парламент і вибори. Тому при аналізі режиму не слід обмежуватися лише офіційними державними інститутами та правовими нормами, оскільки вони можуть суттєво відрізнятись від реальної політичної практики. Нерідко між формальною політичною системою та фактичним режимом спостерігається невідповідність або навіть пряма протилежність, що особливо характерно для диктатур і тоталітарних держав.

Політичний режим може еволюціонувати й адаптуватися до різних форм правління. Наприклад, республіка не завжди є демократичною (Іран), а монархія не означає авторитаризм (Великобританія). Отже, форма правління не визначає політичний режим автоматично.

Класифікація політичних режимів за різними критеріями дозволяє виділити основні типи та їх варіації. Типологія допо-

магає зрозуміти ключові характеристики кожного з політичних режимів.

Класичні типи політичних режимів:

- демократичний;
- авторитарний;
- тоталітарний.

Різновидами політичних режимів є: *фашистський; теократичний; ліберально-демократичний; анархістський.*

Окрім базових типів, існують **змішані або специфічні варіанти.**

Поділяють політичні режими й за іншими критеріями:

1. **за стабільністю:** постійні та тимчасові, залежно від їх тривалості та стабільності;
2. **за умовами функціонування:** нормальні та надзвичайні, в залежності від умов, у яких функціонує держава;
3. **за дотриманням законності:** конституційні та неконституційні, з огляду на дотримання або ігнорування конституційних норм;
4. **за відносинами держави та церкви:** світські; теократичні; атеїстичні;
5. **за роллю армії:** цивільні та військові;
6. **за партійною системою:** безпартійні; однопартійні; двопартійні; багатопартійні;
7. **за залежністю від зовнішніх сил:** автономні; підтримувані ззовні;
8. **за типом менталітету, соціокультурного комплексу** – західний і східний.

Змішаний тип і перехідні (проміжні) політичні режими поєднують ознаки різних політичних режимів. В цілому, у реальності жоден режим не існує у «чистому» вигляді.

Політологи виділяють й такі різновиди політичних режимів:

- **посттоталітарний режим** – перехід від тоталітаризму до демократії, що супроводжується формуванням багатопартійності й поступовою лібералізацією (наприклад, країни колишнього СРСР);

- **посткомуністичний режим** – перехід від авторитарного до демократичного правління (колишні соціалістичні країни Східної та Центральної Європи);

- **гібридні режими** (*Т. Карл*) – поєднання демократичних та авторитарних елементів у державі;

- **виборчий авторитаризм** (*Л. Даймонд*) – режим, у якому вибори існують, але не є чесними та конкурентними;

- **дефектна демократія** (*В. Меркель*) – демократія, що має значні недоліки, такі як слабкий захист прав людини або контроль влади над медіа.

Отже, політичний режим визначає спосіб функціонування влади у державі та її взаємодію з суспільством. Він включає правові норми, реальні політичні відносини та методи управління. Політичні режими можуть змінюватися під впливом історичних, економічних, соціальних і міжнародних чинників. Аналіз політичного режиму допомагає зрозуміти, як розподіляється влада, наскільки забезпечуються права громадян і як приймаються політичні рішення.

10.2. Класифікація політичних режимів та їх особливості

Основними типами політичних режимів є: демократичний; авторитарний; тоталітарний. Кожен із цих режимів має свої особливості та історичні приклади, які варто розглянути докладніше.

Демократичний режим. Термін «демократія» є одним з найпоширенішим у світі. Саме поняття означає «**влада народу**» (від грецьк. *demos* — народ, *kratos* — влада) й зустрічається уперше у працях античних філософів.

У сучасній науковій літературі демократія найчастіше вживається у двох значеннях. У широкому — демократія розглядається не лише як форма державного правління, а як принцип організації будь-якої спільноти, де рішення ухвалюються колективно й більшістю голосів, на основі рівноправності всіх учасників. Це може відноситися як державного рівня, так і різних громадських, корпоративних, освітніх організацій. У вузькому значенні, що застосовується у політичній науці, демократія — це форма правління, що базується на народному суверенітеті, виборності органів влади, захисті прав і свобод громадян та верховенстві права.

Отже, **демократичний режим** — це форма правління, за якої влада належить народу, а основні рішення ухвалюються відповідно до принципів народовладдя, верховенства права та прав людини. **Демократичний режим** – режим, за якого реально як проголошуються, так і забезпечуються права і свободи людини, реалізуються принципи правосуддя.

Згідно з *«Політичною енциклопедією»* характерною особливістю демократичного політичного режиму є: децентралізація, розосередження влади між громадянами держави з метою надання

їм можливості рівномірного впливу на функціонування владних органів. Це форма організації суспільно-політичного життя, заснованого на принципах рівноправності його членів, виборності органів управління і прийняття рішень відповідно до волі більшості.

Основні ознаки демократичного режиму:

– *народовладдя* – визнання народу джерелом влади; реалізується за допомогою виборів, референдумів, інших форм прямої або представницької демократії;

– *політичний плюралізм* – існування різних політичних партій, рухів і груп, що вільно конкурують за владу;

– *виборність органів влади* – керівні посади у державі займаються внаслідок виборів, які проводяться на основі загального, рівного виборчого права;

– *поділ влади* – функціонування трьох незалежних гілок влади (законодавчої, виконавчої та судової), що забезпечує стримування та противаги;

– *гарантії прав і свобод людини* – кожен громадянин має рівні права, які захищаються державою та міжнародними нормами;

– *правова держава* – верховенство права означає, що всі, включаючи державні органи, підпорядковуються законам;

– *громадянське суспільство* – розвинена система незалежних громадських об'єднань, ЗМІ, профспілок, що сприяє суспільному контролю над владою;

– *підпорядкування меншості більшості* у прийнятті рішень та їх виконанні; але існує повага більшості до права меншості мати власну точку зору і відстоювати її цивілізованими методами;

– *пріоритет прав людини над правами держави*;

– *переважання методів компромісу та консенсусу* в результаті переговорів;

– *силові структури виконують функції під контролем закону*;

– *свідома політична активність громадян*.

Демократія поділяється залежно від характеру рівності на політичну та соціальну.

1. **Політична демократія** передбачає рівність прав, що є основою для забезпечення формального рівноправ'я громадян перед законом і можливості брати участь у політичному житті на рівних умовах.

2. **Соціальна демократія** орієнтована на досягнення рівності не лише формальних прав, а й фактичних можливостей громадян, їх реальної участі в управлінні державою та доступу до ресурсів, які дозволяють активно долучатися до політичного процесу.

Демократичний лідер відіграє важливу роль у розвитку демократичного суспільства. Він не концентрує всю владу у своїх руках; сприймає відкриту критику, створює атмосферу співробітництва, спільних інтересів і взаємоповаги.

Втім демократія не є ідеальною системою і не завжди забезпечує абсолютну рівність для всіх громадян. Історія показує, що на певних етапах розвитку демократичних держав групи людей, наприклад, жінки або меншини, могли бути позбавлені виборчих прав. Це свідчить про те, що демократичні процеси можуть бути неповними або обмеженими. Візьмемо для прикладу античну Грецію, де політична участь була обмежена лише невеликою частиною населення: громадянами чоловічої статі старше 20 років, що виключало жінок, рабів і чужоземців. Такі обмеження існували й у багатьох західних країнах до початку XX століття, де виборче право обмежувалося майновим цензом або дискримінацією жінок. Так, у Великобританії виборче право стало загальним лише в 1928 році, коли були допущені до виборів жінки. У США це стало можливим на початку 1960-х років, коли у багатьох південних штатах вперше було дозволено голосувати афроамериканцям. У сучасних демократичних країнах зберігаються певні обмеження щодо виборчого права: визначення мінімального віку для участі у виборах варіюється від 15 до 21 року, також є обмеження для осіб, визнаних психічнохворими або ув'язненими. Це є свідченням того, що демократія, хоча й забезпечує певну рівність прав, але все ж має практичні обмеження та специфічні умови.

Демократія нерідко далека від ідеалу, проте вона дає громадянам можливість впливати на владу за допомогою виборів та інших політичних процесів. Є відома цитата, про те, що демократія найгірша форма правління, за винятком усіх інших форм, які час від часу випробовувалися. Це підкреслює, хоч демократія має недоліки, вона є найкращою формою правління, яку людство змогло знайти для забезпечення свободи, рівноправ'я і можливості для кожного брати участь у політичному житті.

Розглянемо **теорії демократичного режиму**.

1. **Ліберальна теорія демократії** – базується на поєднанні демократичних принципів (народовладдя, виборність органів влади) з ліберальними цінностями (права людини, верховенство права, поділ влади).

2. **Теорія прямої демократії** – передбачає безпосередню участь громадян в ухваленні політичних рішень без посередників (референдуми, народні зібрання).

3. **Теорія плюралістичної демократії** – акцентує увагу на представництві різних соціальних груп через систему виборних органів.

4. **Елітарна теорія демократії** – вважає, що реальна влада належить невеликій групі еліт, а демократичні процедури лише формально забезпечують народовладдя.

5. **Теорія соціальної демократії** – спрямована на поєднання демократичного управління з економічною рівністю, підтримкою соціальної справедливості.

Форми демократичного режиму, як способи організації, які реалізуються на практиці:

пряма демократія – форма народовладдя, за якої політичні рішення ухвалюються всіма громадянами безпосередньо (референдум). Перевагами прямої демократії є: максимальна реалізація народного суверенітету, пряма воля народу; повна легітимність ухвалених рішень. Недоліки — складність реалізації у великих суспільствах, необхідність належного рівня політичної обізнаності громадян. До прямої демократії відносять *імперативний мандат*, що припускає обов'язок виборних представників голосувати відповідно до волі виборців. Характер імперативного мандата має колегія вибірників президента США, зобов'язаних віддати свій голос за кандидата, який переміг у відповідних штатах;

плебіцитна демократія – форма народовладдя, що має авторитарні риси, де лідер використовує схвалення мас для легітимації власних рішень;

представницька демократія – форма демократії, за якої громадяни беруть участь у політичному процесі за допомогою своїх представників, обраних ними і відповідальних перед ними (парламентські, президентські, міські вибори тощо). Переваги: ефективне управління у державах, представлення інтересів різних соціальних груп; практична реалізованість, оскільки пряма участь суспільства у владі можлива у невеликих співтовариствах; знімає з пересічних громадян «тягар» ухвалення рішень, своєрідний розподіл праці у політиці й компетентне управління, адже наділяє важелями влади більш освічених, інформованих і досвідчених людей. Сучасні держави не можуть застосовувати тільки пряме народовладдя, щоб кожен громадянин брав участь у прийнятті рішень. Тому, створюються представницькі органи, які мають повноваження від імені народу вирішувати важливі питання. Представницька демократія необхідна й тоді, коли регулярна особиста участь громадян у голосуваннях є надскладною; коли приймаються рішення, важкодоступні для розуміння нефакхівців.

Недоліки: ризик віддаленості влади від народу, маніпуляція громадською думкою через ЗМІ;

цензова демократія – форма демократії, де виборче право надається лише певним категоріям громадян (за майновим, освітнім або іншим цензом). Наприклад, може бути елітарною або класовою (пролетарською, буржуазною);

військова демократія – історична форма влади, заснована на поєднанні родоплемінного управління та громадського самоврядування.

Окреслимо **сучасні концепції демократії** – це різні підходи до розуміння та реалізації демократичного устрою у сучасному світі. Вони пояснюють, як демократія функціонує, її ключові принципи та якими можуть бути її моделі.

1. **Ліберальна демократія** – поєднання демократії з ліберальними цінностями.

2. **Елітарна демократія** – визнання ключової ролі політичних еліт у прийнятті рішень.

3. **Марксистська демократія** – акцент на класовій боротьбі та ролі держави у забезпеченні соціальної рівності.

4. **Поліархія** (концепція Р. Даля) – розвинена плюралістична демократія з конкуренцією політичних груп.

5. **Корпоративна демократія** – важливу роль у прийнятті політичних рішень відіграють організовані групи інтересів (корпорації, профспілки, бізнес-асоціації, професійні спільноти).

6. **Партисипативна (учасницька) демократія**, що спрямована на активну участь громадян у політичному житті, а не лише за допомогою виборів.

Основні **моделі демократії** включають:

– *соціалістична (колективістська) та ліберальна демократія* – орієнтація на колективні або індивідуальні права;

– *мажоритарна та консенсусна демократія* – акцент на волі більшості або узгодженні інтересів різних груп. Так, консенсусна демократія, це коли влада поділена між різними політичними та соціальними групами, що забезпечує врахування інтересів усіх;

– *президентська та парламентська демократія*. Парламентська демократія – основна роль у керуванні державою належить парламенту, а уряд формується на основі парламентської більшості (Великобританія, Італія); президентська демократія – президент є главою держави та уряду, має значні повноваження (США). *Парламентсько-президентська, президентсько-парламентська демократія*, що поєднує елементи парламентської та президентської систем, де влада поділена між президентом і парламентом;

– *змішана демократія* – може йтися про комбінацію представницьких і безпосередніх форм народовладдя.

Серед демократичних режимів виділяють кілька підвидів, зокрема **ліберально–демократичний та ліберальний**.

Ліберально–демократичний режим — це вища форма демократичного політичного режиму, яка поєднує демократичні принципи народовладдя з ліберальними цінностями, такими як захист прав людини, верховенство права, поділ влади. Ліберально–демократичний режим забезпечує реальну політичну свободу громадян, гарантує їх права та свободи через механізми виборів, правосуддя і незалежних інститутів. Це режим, у якому влада обмежена, а уряд відповідає перед народом. Головним механізмом реалізації цих принципів виступає система участі громадян у державних справах за допомогою виборів та референдумів.

Основні ознаки ліберально–демократичного режиму:

– високий рівень свідомості та активної громадянської позиції населення;

– незалежність судової влади;

– гарантування прав і свобод людини та відповідальність представників влади за їх порушення;

– децентралізація влади, держава контролює лише стратегічно важливі сфери (оборона, військово–промисловий комплекс, видобуток корисних копалин тощо);

– економічна незалежність суспільства від держави, високий рівень матеріальної забезпеченості населення.

Ліберальний режим є більш широким поняттям; де ключовою є **індивідуальна свобода**. Ліберальний режим фокусується на гарантуванні особистих прав і свобод, таких як право на власність, свободу економічної діяльності й недоторканність особистого життя. Однак, на відміну від ліберально–демократичного, ліберальний режим не завжди передбачає повноцінну демократичну участь населення у політичному процесі. Більш того, ліберальний режим може бути застосований у різних політичних системах, включаючи авторитарні або змішані режими, де є економічна свобода та права індивіда, але політичні права обмежені.

Окремо зазначимо, **охлократію** – як деградуючу форму демократії, коли влада переходить до натовпу і рішення ухвалюються під впливом емоцій, популізму або демагогії. Спалахи охлократії в історії спостерігаються, як правило, за кризових часів, на переломних етапах суспільного поступу, за умови загострення соціальних суперечностей.

Історія кінця ХХ – початку ХХІ століття дозволяє доповнити класифікацію політичних режимів ще одним типом – **змішаним режимом**, який поєднує елементи демократичного та авторитарного правління. В цілому, розвиток демократій триває, адаптуючись до нових викликів сучасності.

Антидемократичний (недемократичний) режим – це система правління, за якої влада зосереджена в руках одного або кількох носіїв влади (особи, групи, політичного об'єднання) та спрямована на захист їх інтересів. Права і свободи людини при цьому не забезпечуються.

Авторитаризм є різновидом антидемократичного політичного режиму. Термін (від лат. *auctoritas* – влада, вплив) і використовується для позначення систем правління, що характеризуються концентрацією влади в руках однієї особи, групи, партії або інституту при мінімальній участі народу.

У свою чергу, за **авторитарного режиму** влада здійснюється особою або групою без реального механізму забезпечення прав і свобод громадян; це сукупність форм і методів здійснення державної влади в умовах проголошення демократичних цінностей із фактичним їх обмеженням.

Згідно з «*Політичною енциклопедією*», авторитарний режим характеризується концентрацією влади в руках однієї особи або обмеженої групи, звуженням політичних прав і свобод громадян, їх суспільно-політичних організацій, строгою регламентацією їх активності, різким скороченням прерогатив та повноважень демократичних інституцій. Це режим жорсткого примушування до дотримання законів, виконання непопулярних, але формально легальних вимог. Хоча режим може допускати певні елементи **політичного плюралізму** (парламентські вибори або багатопартійність), його ключовими рисами залишаються загроза репресій, свавільне застосування сили, використання армії та каральних органів, посилення патерналістських тенденцій у державному управлінні.

Основні риси авторитаризму:

– *монополія на владу* – влада зосереджена в руках однієї особи, групи або інституту, що має абсолютний контроль над політичним життям;

– *централізація управління* – ключові рішення приймаються без консультацій з іншими політичними силами; контролюються бюрократичний апарат, силові структури, релігійні інституції ін.;

– *обмеження політичних прав і свобод* – діяльність опозиції та незалежних громадських організацій контролюється, а політи-

чні партії та ЗМІ можуть існувати за умови лояльності до влади; обмежені громадянські, політичні та особисті права й свободи, а також юридичні гарантії їх забезпечення;

- *формальний плюралізм* – допускається багатопартійність та обмежена критика режиму, проте влада залишається незмінною, а демократичні інститути функціонують формально;

- *домінування виконавчої влади*, законодавчі органи мають обмежений вплив, судова система перебуває під контролем правлячої верхівки; принцип поділу влади ігнорований;

- *легітимність за допомогою ідеології та культу лідера* – виправдання влади ґрунтується на ідеях національної єдності, досягнення цілей, традиційних цінностей або харизмі правителя;

- *командний стиль керівництва* – політичні рішення ухвалюються централізовано, без врахування альтернативних думок, компроміс практично відсутній;

- *дискреційні повноваження влади* – правлячі органи діють на власний розсуд, нерідко нехтуючи правовими нормами, використовуючи закон у власних інтересах;

- *обмежена свобода слова та цензура* – існує контроль за ЗМІ, цензура, відкритість у політичній діяльності відсутня;

- *вибіркові репресії* – можливі переслідування опонентів режиму, проте масовий терор не є обов'язковим;

- *опора на силові структури* – державний апарат підтримується військовими, спецслужбами та бюрократією;

- *контрольована й лояльна еліта* – правляча верхівка поповнюється за допомогою внутрішнього відбору, а не за допомогою демократичних виборів.

Особливості авторитаризму. Маси відчужені від реального впливу на владу. Авторитарний режим характеризується зосередженням влади у руках правлячої верхівки, обмеженням демократичних інститутів та використанням силових структур для контролю над суспільством. Закони ухвалюються на розсуд влади, а судова система є її продовженням. Існування обмеженого ідеологічного і політичного плюралізму, що є, на думку багатьох політологів, однією з характерних рис авторитаризму.

На відміну від тоталітаризму, авторитаризм не прагне до повного контролю над усіма сферами життя, а зосереджується здебільшого на політичній сфері, підтримці порядку, обороні, зовнішній політиці та власній безпеці. Декларовані права і свободи громадян не мають реального механізму захисту. Попри обмеження, авторитарні режими можуть користуватися популярністю серед населення, а політична опозиція може існувати у напівле-

гальному форматі. Водночас справжня загроза для влади придушується за допомогою репресій, жорсткого правового регулювання та маніпуляцію законом.

Авторитаризм має як деякі *переваги*, так і суттєві недоліки, що робить його неоднозначним політичним режимом. З одного боку, він забезпечує політичну стабільність і громадський порядок, оскільки влада контролює суспільство, підтримуючи порядок і передбачуваність у державі. Концентрація влади дозволяє швидко ухвалювати стратегічні рішення, спрямовані на модернізацію економіки та мобілізацію ресурсів для досягнення цілей. Приклади Сінгапуру, Республіки Корея свідчать, що авторитарні режими можуть сприяти економічному зростанню завдяки централізованому управлінню. Особливо ефективним такий режим є у кризових ситуаціях, коли необхідно швидко мобілізувати суспільство для подолання загроз та викликів. Окрім того, авторитаризм може виконувати перехідну роль між тоталітаризмом і демократією й закласти основу для подальших демократичних перетворень.

Втім цей режим має значні *недоліки*. Відсутність контролю з боку суспільства створює ризики зловживань, корупції та свавілля, оскільки влада діє на власний розсуд. Політична опозиція зазнає переслідувань, громадянські права обмежуються, а судова система втрачає незалежність, що унеможливорює правовий захист громадян. Довгострокова стабільність авторитарних режимів є відносною, адже їх розвиток значною мірою залежить від особистості лідера або правлячої групи, що може призводити до різких змін політичного курсу у зовнішній або внутрішній політиці. Крім того, жорсткий контроль над політичним життям сприяє зростанню аполітичності громадян, які втрачають інтерес до участі в управлінні країною. У певних випадках авторитаризм може еволюціонувати у тоталітаризм, якщо влада розширює свій контроль на всі сфери життя суспільства, застосовуючи репресії та цензуру. Таким чином, хоч авторитарні режими можуть мати короткострокові переваги, їх довгострокові наслідки є негативними для розвитку демократичних інститутів і прав людини.

Авторитаризм як політичний феномен часто виникає у країнах, які проходять етап модернізації. Вони з'являються й у періоди руйнування традиційних інститутів і слабкості демократичних механізмів – коли традиційні інститути руйнуються, а нові тільки починають формуватися.

Авторитаризм може бути перехідним режимом від тоталітаризму до демократії і навпаки. Втім, не всі авторитарні режими є «перехідними», деякі можуть існувати десятиліттями без

наміру демократизуватися (наприклад, Китай, Білорусь). Історія ХХ століття надає багато прикладів авторитарних режимів: Іспанія – диктатура Франко; Чилі – режим А. Піночета; Польща – влада Ю. Пілсудського; Угорщина – правління адмірала Хорті. Республіка Корея, Індонезія, Тайланд – авторитарні режими, що сприяли економічному зростанню країн. У сучасному світі авторитарні режими поширені в Азії, Африці, Латинській Америці та деяких пострадянських державах.

Авторитаризм часто виправдовується необхідністю стабільності, боротьби з внутрішніми та зовнішніми загрозами і ворогами, наведенням порядку. Він може як сприяти розвитку, так і перешкоджати демократичним перетворенням, залежно від намірів правлячої еліти та рівня громадянської свідомості.

Залежно від політичних цілей авторитарних диктатур та особливостей правлячої еліти можна виділити кілька різновидів режимів.

Типи авторитаризму за різними критеріями.

1) *За структурою правління* авторитарні режими діляться на військові, бюрократичні та олігархічні:

– **військові** (преторіанські) диктатури спираються на армію верхівку і утворюються у результаті військового перевороту. Влада належить військовим або військовому лідеру. Для військової диктатури властива конфліктність щодо перерозподілу влади та ресурсів між основними політичними силами, висока ступінь персоніфікації; мінімально збережені елементи парламентаризму, використовують терористичні методи;

– **за бюрократичних режимів** головне місце у державно-політичній ієрархії займають представники вищого чиновництва, переважають корпоративні, групові інтереси та зв'язки. Сильними можуть бути технократичні настрої, а також вплив армійських кіл;

– **олігархічні** (олігополітичні, корпоративні) диктатури – влада зосереджена в руках еліт, корпоративних груп, олігархів. Відповідно належить невеликому колу заможних і впливових людей й має соціальну опору з заможних кіл. Уразливість олігархічних режимів визначається тим, що цим елітарним групам складно розраховувати на підтримку мас. Часто результатом політики олігархічних режимів стає подальша поляризація населення та активізація антиурядових дій під керівництвом військово-політичних і повстанських організацій.

2) *За політичною стратегією* авторитарні режими можуть бути:

– **консервативними** (орієнтованими на збереження традиційних суспільних відносин, блокування новацій);

– **прогресистськими** (ціль стимулювання соціальної й економічної модернізації);

– **популістські** (лат. «populus» — народ) лідери спираються на народну підтримку, обіцяючи масштабні реформи і покращення, але часто це лише спосіб утримання влади за допомогою звертання до національних і етнічних цінностей.

3) *За характером розвитку:* **реформаційний; стабілізаційний, деструктивний.**

4) *За формою управління:* **однопартійні й багатопартійні, президентські і парламентські, традиційні і мобілізаційні.**

5) *За особливостями влади* – **традиційні монархії, теократії, неавторитарні режими:**

– **теократія** (грец. бог і влада) – форма державного правління, за якої безпосереднім носієм влади вважається Бог, а її реалізація здійснюється переважно духовенством, главою церкви, релігійним лідерам (Ватикан);

– **традиційні режими**, які поширені в державах з абсолютистською формою монархії відносяться до авторитарних. Для них властива необмежена влада монарха, легітимність якої носить традиційний характер. Монарх наділений необмеженою владою у законодавчій, виконавчій та судовій сферах, призначає уряд, який виконує його волю і підзвітний йому, а представницькі органи можуть бути відсутні або підпорядковані монарху. Такі режими функціонують у країнах арабського Сходу – Саудівській Аравії, Омані, Катарі, Брунеї, Об'єднаних Арабських Еміратах:

– дослідники виділяють **неавторитарні режими**. Вони характеризуються концентрацією влади в руках правлячої еліти при формальному функціонуванні багатьох партій, опозиції, періодичних і конкурентних виборів. Проте влада, зберігається в руках однієї партії/лідера. Рисом сучасного авторитаризму є прагнення державної еліти знайти опору у широких народних масах, представити свій режим як виразника народу, як захисника загальнонародних і національних інтересів.

Авторитарний режим може бути у формі **реакційної диктатури** або бути **ліберальнішим** (симбіоз авторитарних і демократичних тенденцій). Важливе значення у авторитарних режимах має **особистість вождя** — його харизматичність, а не формальні права на владу є визначальним фактором легітимації режиму. Реальною основою цих режимів є висока централізація влади у руках вождя/лідера та його соратників. **Авторитарний політичний лідер** орієнтується на недемократичні, монопольні методи управління; жорсткий контроль; не допускає критики, інакомис-

лення, віддає перевагу одноособовому напрямку впливу, заснованому на загрозі застосування сили.

Тоталітарний режим. Саме поняття «тоталітаризм» (від лат. *totalis* – весь, цілий, повний) було використано в 1920–х роках для характеристики диктатури Б. Муссоліні. Термін тоталітаризм є похідним від поняття тотальна держава. Так, міністр освіти Італії Д.Джентіле назвав фашизм «тотальною концепцією життя», а у програму італійської фашистської партії увійшло поняття «тотальна держава». У 1929 році газета «Таймс» вжила цей термін щодо режимів, протилежних демократії (як то СРСР), а у 1934 р. автори американської «Енциклопедії суспільних наук» інтерпретували тоталітаризм як «спільну ознаку фашизму і комунізму». Згодом тоталітаризм почали визначати як форму державності, характерну фашистським режимам в Італії, Іспанії, націонал-соціалістичному в Німеччині, комуністичному в СРСР та інших соціалістичних країнах. Теорія тоталітаризму представлена такими фундаментальними працями, як роботи *Ф. Хайека* «Дорога до рабства», *Х. Арендт* "Витоки тоталітаризму", *К. Фрідріха і З. Бжезінського* «Тоталітарна диктатура і автократія» ін.

Згідно «Політичної енциклопедії» **тоталітаризм** — режим всеохопного репресивного примусу громадян до виконання владної волі, цілковитого державного контролю за діяльністю окремих громадян, їх об'єднань, соціальних груп та інституцій. За цього режиму поширена практика надмірного одержавлення суспільного життя, яка ґрунтується на адмініструванні, примушуванні й заборонах, на бюрократизмі суспільного управління.

Отже, тоталітаризм відрізняється граничною концентрацією влади і повним одержавленням всіх сфер життя: економіки, культури, науки, державної ідеології, суспільні рухи також є ідеєю влади і втіленням всіх принципів диктатури.

Тоталітарні політичні режими мають низку спільних ознак.

Рисами тоталітарного режиму є:

- цілковита відчуженість громадян від власності;
- надмірний розвиток органів ідеологічного й фізичного контролю особи;
- штучне моделювання і примусове впровадження державними інститутами суспільної свідомості та зразків поведінки людей;
- відсутність відкритих, легальних механізмів формування й ротатії органів влади, що призводить до утворення режиму особистої влади;
- ліквідація або вихолощення конституційних прав і свобод особи;

- репресії як засіб державної політики;
- тотальна політизація всіх сфер суспільного життя.

Окрім цих, дослідники виділяють й інші **ознаки тоталітарного режиму**:

- *обов'язкова для всіх офіційна ідеологія*, яка заперечує попередній порядок і покликана згуртувати громадян для побудови нового суспільства. Існує одна ідеологія, яка обґрунтовує владу і спосіб життя; інші ідеї та світогляди вважаються ворожими і підлягають репресіям. Існує нетерпимість до інакомислення. У нацистській Німеччині, наприклад, була ідея реваншу за поразку у Першій світовій війні, відродження “великого рейху”, розширення “життєвого простору нації” ін.;

- *Монополія на владу*. Зазвичай існує єдина масова партія, що має повний контроль над державою. Влада зосереджується у руках одного лідера, який контролює всі гілки влади; очолює не тільки партію, а й державний апарат, армію, всі ключові інституції. Керує безроздільно, часто довічно, без звітності перед суспільством. Опозиція заборонена, як і інші партії та рухи;

- *система терору та репресій*, що здійснюється не лише над “ворогами”, але й над усім суспільством. Масштабні репресії є основним інструментом утримання влади. Силкові структури використовуються не лише для придушення спротиву, а й для залякування населення. Для фізичного знищення опонентів не потрібні навіть формальні юридичні процедури;

- *контроль інформації та ЗМІ*. Держава повністю контролює медіа, щоб маніпулювати інформацією, формувати необхідну громадську думку й контролювати сприйняття реальності. Існує жорстка цензура;

- *всеохоплюючий контроль над збройними силами*, які влада використовує для забезпечення своєї волі;

- *централізоване регулювання економіки*, яка перебуває під контролем держави, з обмеженою або відсутньою приватною власністю;

- *жорсткий контроль влади над усіма сферами життя суспільства та кожної особи*. Єдиний владний центр знає, передбачає, планує та наказує. Особисті інтереси повністю підпорядковуються «вищим» інтересам нації або суспільства. Громадянам нав'язується єдиний спосіб мислення й життя: думай так, як наказано та дій за вказівками влади;

- *примітивізація політичної культури та гуманітарних знань*;

– населення відсторонене від участі в управлінні державою, хоч існує «масова політична активність», що повністю підконтрольна владі.

Дослідники зазначають, що централізована структура влади має пірамідальну форму, вершина – вождь /лідер або вузьке коло осіб. Державна влада формується закритими від суспільства каналами, залишаючись поза контролем народу. Поліція й спецслужби, окрім функцій забезпечення правопорядку, виконують каральні завдання. Ресурсами тоталітарного управління є страх і «сліпа віра» владі. Парадокс тоталітаризму полягає у тому, що його «творцем» стають широкі народні маси, проти яких він згодом і обертається.

Зазвичай у своєму становленні тоталітаризм проходить три етапи: революцію; консолідацію влади, що означає усунення опозиції з політичної арени; ліквідацію «ворогів» всередині правлячої партії та країни.

Основними **причинами виникнення тоталітаризму** вважають:

– *соціальні та економічні зміни*. Тоталітаризм часто виникає в умовах швидких змін, модернізації. Люди, що відчують безпорадність і розгубленість, шукають стабільності у системі, яка обіцяє порядок і безпеку через сильну централізовану владу;

– *підтримка маргіналізованих верств населення*. Тоталітарні режими отримують підтримку від тих, хто відчуває ізоляцію або неготовий до змін, шукаючи колективну ідентичність в ідеях, що пропагує держава;

– *нестабільність і криза*. Тоталітаризм часто виникає у періоди глибоких політичних і економічних криз;

– *розпад традиційних соціальних структур*, а саме - деморалізація суспільства; індивіди позбавлені власності, автономії та незалежності, що створює умови для становлення тоталітарної держави.

Прийнято виділяти **два основні різновиди** тоталітаризму:

• **фашистські режими** — базуються на ідеях націоналізму, расової або етнічної винятковості, культі вождя та мілітаризмі;

• **комуністичні режими** (СРСР, Китай) — прагнення побудувати суспільство без класових відмінностей через централізоване управління економікою, політикою та всіма сферами життя.

Основні різновиди тоталітаризму у ХХ столітті:

– *комуністичний тоталітаризм* – СРСР у період правління Й.Сталіна, Китай за Мао Цзедуна, Північна Корея;

– *фашистський тоталітаризм* – Італія часів Б. Муссоліні;

– *націонал-соціалістичний тоталітаризм* – Німеччина у період Третього рейху;

– *теократичний тоталітаризм* – Іран часів А. Хомейні.

Тоталітаризм також розділяють на «**лівий**» і «**правий**». Так, «лівий» тоталітаризм опирається на ідеологію марксизму-ленінізму (ідея рівності, побудови комуністичного суспільства в якому задовольнятимуться потреби індивідів, за допомогою скасування приватної власності й створення планової, регульованої економіки; провідна роль пролетаріату). «Лівий» тоталітаризм у комуністичних країнах: у Радянському Союзі, Східній Європі, Азії (Китай, КНДР, Північний В'єтнам), на Кубі. «Правий» тоталітаризм сформувався у фашистській Італії та Німеччині.

Фашизм, нацизм і комунізм мали багато спільних рис, втім кожен із них мав свої особливості:

- **фашизм** (Італія, режим Б. Муссоліні) – головний акцент на державному контролі та національній єдності, без яскраво вираженого расизму;

- **націонал-соціалізм** (нацизм, Німеччина, режим А. Гітлера) – основний акцент на расовій ієрархії та домінуванні арійської раси;

- **комунізм** (СРСР, режим Й. Сталіна) – акцент на класовій боротьбі та ліквідації приватної власності.

Фашизм – це ідеологія, політичний рух і форма правління, що базується на принципах національної зверхності, авторитарного управління та жорсткого державного контролю. Влада у фашистській державі концентрується у руках однієї партії та її лідера, який має абсолютний авторитет.

Основні ознаки фашизму:

- діє єдина партія, яка забезпечує реалізацію ідеології національної або державної зверхності;

- віра у необхідність сильної держави, керованої єдиним вождем;

- закони та правові норми формуються відповідно до ідеології, обмежуючи права і свободи громадян, особливо представників інших національностей;

- влада формується за допомогою військово-політичного централізму, що забезпечує єдність партії та військово-промислового комплексу;

- держава має систему каральних органів, які можуть діяти без суду та слідства;

- формується так зване «фашистське право», що легітимізує насильство проти опонентів режиму.

Фашистська держава є етакратією (від фр. "état" — держава), тобто політичною системою, де держава має абсолютний контроль над суспільством. Проте, фашистська ідеологія не лише підкорює особистість державним інтересам, а й спонукає громадян до активної участі у політичному житті відповідно до національної ідеї. Фашистська модель влади базується на вождизмі. Крім армії, бюрократії та церкви, важливу роль у підтримці режиму відіграє партія, яка є єдиною дозволеною політичною організацією. Важливим механізмом контролю є система терору – поліція, слідчі органи, концентраційні табори, що спрямовані на «очищення суспільства від нелояльних елементів».

У фашизмі головним об'єктом влади є держава, тоді як у нацизмі – раса, а в комунізмі – клас. У нацизмі та комунізмі в центрі уваги було формування нової людини через ідеологічну трансформацію суспільства. У нацистських і комуністичних режимах партія стала основним суб'єктом влади. Вона контролювала всі сфери життя, а їх лідери були не просто главами держави, а й лідерами партій, мали необмежену владу. Режими використовували масовий терор і централізовану партійну систему, однак їх ідеологія визначала різні пріоритети. Нацистські і комуністичні режими фокусувалися на створенні нового соціального і світового порядку. Зазначимо, що деякі дослідники не погоджуються з тим, що італійський фашизм був класичною тоталітарною системою, оскільки він не досяг такої тотальної мобілізації суспільства, як нацизм або сталінізм.

Класичними тоталітарними державами були гітлерівська Німеччина та СРСР. Так, СРСР на різних етапах мав як тоталітарні риси (особливо у період з 1929 по 1953 роки), так і авторитарні. У СРСР ліквідували приватну власність, що означало абсолютну владу держави та ліквідацію автономії особистості.

Німеччина (1933–1945): жорстка форма расистського тоталітаризму, спрямована на знищення цілих етнічних груп. Націонал-соціалізм був спрямований на створення "великої арійської нації". Головні положення: відтворення німецького рейху; боротьба за чистоту німецької раси; винищування усіх чужорідних елементів (передусім, євреїв); антикомунізм; обмеження капіталізму.

Фашизм в Італії (1922–1943) був менш жорстким за своїм характером, орієнтуючись на відродження величі Римської імперії, звертаючись до національного і культурного спадку, що мало зміцнити національну єдність і створити ідеологічну основу для стабільності та порядку в країні. Італійський фашизм не мав маштабних масових репресій і прагнув встановити жорстку держа-

вну владу, не будуючи нове суспільство, а відновлюючи "народний дух", зокрема через боротьбу з організованою злочинністю та антиурядовими або антисистемними рухами.

До режимів, близьких до тоталітарної моделі, слід віднести військові диктатури у низці країн Латинської Америки в 50–80-ті роки (Гаїті, Гватемала, Парагвай, Чилі ін.), режим у Камбоджі (середина 70-х років), "тоталітарний соціалізм" в Албанії (до 1988 року), режим в ПАР (до 1989 року), режим в Ірані, встановлений у 1979 році після ісламської революції. Цей перелік режимів показує, що тоталітаризм може виникати у різних соціально-економічних і культурних контекстах: після військової поразки, державних переворотів, внаслідок внутрішніх протиріч суспільства або нав'язуватися ззовні тощо.

Отже, тоталітарні режими ХХ століття мали свою специфіку, але всі вони характеризувалися відсутністю демократичних свобод, домінуванням держави над особистістю, культом вождя; використовували централізовану владу, єдину партію, пропаганду і терор для підтримки своєї влади. Основні відмінності між ними полягали в ідеологічних пріоритетах: комунізм у СРСР, відродження імперії в Італії, расова ідеологія в Німеччині.

Виділяють й такі варіанти прояву тоталітарних політичних режимів, як **деспотизм і диктатура**. Крім того, є **неототалітаризм**, де тотальний контроль, систематичний примус і насильство здійснюються не в жорстких формах, як у класичних тоталітарних режимах, а більш м'якими і завуальованими методами. Це досягається за допомогою створення стійких залежностей у правовій, економічній та інших сферах життя. Неототалітаризм використовує латентні форми контролю та примусу для забезпечення стабільності і влади.

Окремо відзначимо поняття **деспотія** — це форма політичного режиму, де правитель має необмежену владу. **Ознаки деспотії**: відсутні моральні та правові основи управління або вони активно ігноруються на користь особистих інтересів правителя; населення перебуває у стані покори, проти опозиції та інакомислячих застосовуються репресії; існують тяжкі умови праці та соціальний розрив між елітами і простими громадянами, характерний несправедливий розподіл результатів праці; податки мають необмежений характер, часто використовуються для особистих інтересів правителя; закони існують, але вони служать волі носія влади і його «команди», захищаючи їх інтереси; влада деспота перш за все поширюється на чиновників, з використанням їх як інструментів для здійснення контролю; вид і міра покарання час-

то не відповідають реальній оцінці вчинків і можуть застосовуватися як інструмент терору.

Отже, політичні режими класифікуються за різними критеріями, основними з яких є рівень їх демократичності. Виділяють демократичний, авторитарний і тоталітарний режими. Демократичний режим передбачає народовладдя, політичний плюралізм, верховенство права. Авторитарний режим характеризується концентрацією влади в руках правлячої еліти, обмеженням політичних прав і свобод. Тоталітарний режим має абсолютний контроль держави над усіма сферами життя, панування ідеології та застосування масових репресій.

10.3. Політичні режими сучасності: тенденції та виклики

Трансформації недемократичних суспільств і перехід до демократії — була однією з найістотніших складових світового процесу з другої половини ХХ ст. Відомий науковець С. Гантінгтон характеризував світову тенденцію демократизації як циклічний процес, якому властиве чергування "припливів" та "відпливів" або хвилі демократії та контрхвилі. Так, він виділяє три хвилі.

I тривала хвиля демократизації (1828–1926 рр.) – США, Франція, Італія, Німеччина, Великобританія ін.; **I хвиля зворотного руху** (відкат від демократії та встановлення авторитарних режимів) (1922–1942 рр.) – Італія, Німеччина, Іспанія, інші.

II короточасна хвиля демократизації (1943–1962 рр.) – відновлення демократії після Другої світової війни: Австрія, ФРН, Італія, Японія, Ізраїль, Аргентина, Перу, Індія, Південна Корея; **II хвиля зворотного руху** (1958–1975 рр.) – Бразилія, Аргентина, Чилі інші.

III хвиля демократизації тривала з 1974 року – Португалія, Іспанія, Греція; низка країн Латинської Америки, Азії та Африки; країни Центральної та Східної Європи і колишнього СРСР. У 80–х роках ХХ ст. зазнали краху диктаторські режими в Чилі, Аргентині, Парагваї, Бразилії, Республіці Корея, на Філіппінах тощо. Особливе значення мав 1989 рік — рік оксамитових і не лише оксамитових (Румунія) революційних переходів у країнах Центральної та Східної Європи. На початку 90–х років ХХ ст. з тоталітарними режимами покінчили країни СРСР і так званого соціалістичного табору.

Сучасний світ демонструє різноманіття політичних режимів, від стабільних демократій до жорстких автократій. Втім, сучасний світ переживає боротьбу між демократією та авторитаризмом. Більш того, спостерігається тенденція повернення авторитаризму, навіть у тих країнах, які раніше демонстрували демократичний розвиток. Це відбувається через політичні, економічні та соціальні кризи, зростання популізму, посилення ролі державного контролю та маніпуляції виборами. Демократії стикаються з кризою довіри.

Можемо спостерігати **тенденції**, що характерні для політичних режимів:

- посилення до централізації влади у деяких країнах (Росія, Китай, Туреччина, Угорщина);

- обмеження громадянських свобод, придушення політичної опозиції, контроль над ЗМІ;

- використання цифрових технологій для контролю над суспільством;

- популярність ідеології "сильної руки", особливо у кризові періоди.

- зміцнення націоналізму та ізоляціонізму: деякі країни звертаються до націоналістичних ідеологій, що сприяє зростанню ізоляціоністських тенденцій. Наприклад, прихильність до «America First» у США.

Відомий американський дипломат *З. Бжезінський* визначав поновлення імперської політики Росії як основну загрозу для майбутнього світового порядку. Він не вірив у незворотність демократичних перетворень у Російській Федерації, передбачаючи її неминуче повернення до спроб відродження імперської моделі. Справді, історичний досвід підтвердив схильність російського політичного режиму до встановлення регіональної гегемонії. Росія застосовує гібридні війни, військову агресію, силові методи для досягнення своїх цілей. Так, події з 2014 року, особливо з 24 лютого 2022 року стали руйнівним ударом по світовому порядку. РФ відмовилася діяти відповідно до міжнародного права, вдавшись до спроби насильницького переділу державних кордонів, знищення української нації. Це порушення принципів міжнародного права, закріплених у Статуті ООН, Гельсінкському Акті та інших міжнародних угодах. Інститути багатостороннього співробітництва, міжнародне право та дипломатичні механізми врегулювання конфліктів виявилися нефективними для забезпечення миру і стабільності.

У науковій літературі з'явився термін «рашизм» (поєднання «Russia», «Раша» і «фашизм»), який використовується для опису

політичної ідеології та практики сучасного російського режиму. Ця ідеологія поєднує риси фашизму, імперіалізму, радянської спадщини, відображаючи агресивну зовнішню політику Кремля та внутрішній авторитаризм. Основні риси «рашизму». Ідея особливої цивілізаційної місії росіян – що Росія є унікальною цивілізацією, яка має право впливати на інші народи; несуть «вищу духовність» у протистоянні з «деградуючим Заходом». Концепція «старшого брата» РФ для народів колишнього СРСР; патерналістське ставлення до сусідніх народів, нав'язування «правильного» шляху розвитку. Нетерпимість до культурної ідентичності інших народів, зокрема заперечення самостійності української держави та культури. Використання радянських символів і ностальгії за СРСР для виправдання експансії; бажання контролювати території колишнього Радянського Союзу. Використання православ'я як ідеологічного інструменту, як способу легітимізації агресії РФ – «захист традиційних цінностей». Використання газу та нафти як засобу тиску на Європу. Використання військової сили для контролю над сусідніми країнами (війни проти Грузії, України). Гібридні війни, дезінформація, підтримка маріонеткових режимів.

До основних **викликів** для сучасних політичних режимів можна віднести:

– **кризу ліберальної демократії** (популізм і радикалізація політики, низький рівень довіри до традиційних партій та еліт; втручання зовнішніх сил у виборчі процеси (фейкові новини, кібератаки); зростання радикальних політичних рухів. У світі спостерігається зростання популістських рухів і партій, які використовують риторику, спрямовану на залучення широких мас, обіцяючи вирішення «всіх їх проблем»;

– **порушення демократичних прав**, так незважаючи на прогрес у боротьбі за права людини, вони продовжують порушуватися. Порушення свободи слова, права на свободу мирних зібрань, дискримінація за ознакою раси, статі залишаються серйозними проблемами у XXI ст. Наприклад, за "Звітом про глобальний стан демократії за 2022" від International IDEA більше двох третин населення світу живе в умовах відступу від демократичних норм або в авторитарних і гібридних режимах, упродовж останніх років спостерігається сповільнення демократичного прогресу, зростання корупції, популізму, радикальних правих рухів, що створюють нові ризики для міжнародної стабільності;

– **використання військових конфліктів** для посилення авторитарних тенденцій у державах. Окрім того, застосовуються сучасні технології як інструмент впливу та зміцнення авторитар-

них режимів (використання соціальних мереж для маніпуляції громадською думкою; цензура, контроль за поведінкою громадян; поширення фейкових новин і маніпуляцій). Втім нові технології можуть як зміцнювати демократію (шляхом кращого контролю за владою), так і сприяти погіршенню ситуації за допомогою використання технологій для маніпуляції населенням;

– **поширення гібридних режимів**, які поєднують ознаки демократії та авторитаризму; вони мають вибори та певні демократичні інститути, але без їх реального функціонування, влада залишається централізованою та контролює ключові аспекти політичного життя, зокрема опозицію, ЗМІ. Наприклад, проводяться вибори, але вони контролюються владою; що їх використовує для своєї легітимації; переслідується опозиція та існує контроль над громадянським суспільством; використовується державні ресурси для збереження влади.

Окреслимо деякі типи гібридних режимів.

Диктабланда використовується для опису авторитарного режиму, який формувався шляхом лібералізації економічної сфери без демократизації політичного життя. Зазвичай це пов'язано з утриманням монополії на владу колишнім політичним класом, що зберігає контроль над владою, не вдаючись до виборів.

Демократура, де правлячий клас проводить обмежену демократизацію, але без лібералізації економіки. Вибори можуть проводитися, але гарантовано буде перемога правлячої партії, зокрема й через обмеження участі опозиції.

Неконсолідована демократія, режим, у якому існують елементи демократії (вибори, права людини), але стабільне і ефективне правління не було досягнуто. Відповідно існує небезпека повернення до авторитаризму через відсутність консенсусу між основними політичними силами.

Делегативна демократія, як окремий тип, що передбачає делегування значної частини політичної влади виконавчій владі, але зберігається формальна демократична структура, хоча фактично існує відсутність ефективного демократичного контролю і участі громадян у прийнятті рішень.

Отже, сучасний світ демонструє динаміку політичних режимів, зокрема посилення гібридних форм правління, зростання авторитарних тенденцій у номінально демократичних країнах та збільшуються виклики для стабільних демократій. Процеси демократизації стикаються з проблемами популізму, маніпуляції виборчими процесами, контролю над ЗМІ та громадянським суспільством.

Резюме за змістом теми

Політичний режим є ключовою категорією політичної науки, що визначає особливості функціонування влади, взаємовідносини між державою та суспільством, рівень демократичних свобод і механізми управління. Вивчення політичних режимів дозволяє зрозуміти природу політичних процесів, оцінити ефективність державного управління та спрогнозувати можливі трансформації влади.

Аналізуючи політичні режими, важливо враховувати не лише їх юридично–правові аспекти, а й реальні механізми функціонування політичних інститутів. Офіційні закони та інституції не завжди відповідають фактичній політичній ситуації, що може призводити до значних розбіжностей між формальним і реальним політичним режимом.

Політичний режим формується під впливом різних факторів – історичних, соціально–економічних, культурних, міжнародних і внутрішньополітичних. Його розвиток залежить від рівня громадянської активності, політичної культури, стану економіки та ролі політичних еліт ін.

Основна класифікація політичних режимів включає демократичні, авторитарні та тоталітарні моделі, які мають свої особливості, переваги й недоліки. Втім у сучасному світі існує багато змішаних та гібридних форм. Гібридні режими, що поєднують елементи демократії та авторитаризму, створюють нові виклики для міжнародної стабільності та розвитку.

Сучасний світ переживає період боротьби між демократичними цінностями та авторитарними тенденціями, останні набирають популярності навіть у країнах, що раніше демонстрували демократичний розвиток. Популізм, кризові явища, маніпуляції виборами та посилення державного контролю, зовнішні втручання у виборчі процеси стали характеристиками багатьох сучасних режимів. В умовах таких змін важливо шукати шляхи зміцнення демократичних принципів та протидії зростанню авторитарних тенденцій.

Терміни та поняття до теми

Політичний режим, тоталітаризм, авторитаризм, демократія, гібридний режим, перехідний режим, трансформація.

Завдання. Запитання

1. Сформулюйте та поясніть термін політичний режим.
2. Як можна визначити політичний режим певної країни? На які показники або ознаки необхідно звернути увагу?
3. Назвіть та поясніть критерії, що використовуються для класифікації політичних режимів.
4. Складіть порівняльну таблицю типів політичних режимів.
5. Назвіть переваги та недоліки авторитарного режиму. Наведіть приклади.
6. Які переваги та недоліки має демократичний режим? Наведіть приклади.
7. Який тип політичного режиму є більш стійким і життєздатним? Обґрунтуйте.
8. Чому у XX столітті тоталітарні режими виникли у низці країн Європи? Чи існують сьогодні тоталітарні держави? Наведіть приклади.
9. Проаналізуйте основні тенденції розвитку політичних режимів у XXI столітті. Які зміни спостерігаються у демократичних, авторитарних та гібридних режимах?
10. З якими, на Ваш погляд, головними викликами стикаються сучасні демократії?
11. Порівняйте сучасні політичні режими різних країн (на вибір): які фактори впливають на їх стабільність та ефективність?
12. На Вашу думку є перспективи для поширення демократії у світі або спостерігається тенденція до посилення авторитаризму?

Література

1. Бабкіна О., Дячок С. (2024). Політичний режим в Україні до і під час дії воєнного стану: нові виклики. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методики викладання соціально-політичних дисциплін*, 22 (35), 6–13. <https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2024.35.01>
2. Березовська-Чміль О. (2023). Порівняльний аналіз демократичного та авторитарного політичних режимів // *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. Вип. 15. С. 20–30. DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-1-2>
3. Гапоненко В., Лисенко Ю. *Політологія: практикум*. Київ: КНЕУ, 2014.

4. Гапоненко В., Рихлік В. (2022). Трансформація демократичного світогляду в умовах глобальних загроз. *Вісник Львівського університету. Серія філос.–політолог. студії*. Випуск 42, с. 198–204.
5. Дзюбенко Ю. (2016). Феномен гібридних режимів в сучасному політичному просторі: дисертація. Одеса: Одеська юридична академія.
6. Добіжа В. (2023). Неототалітаризм в сучасному світі: виклики і загрози. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»*, (October 20, 2023; Sofia, Bulgaria), 37–39. <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/1259>
7. Литвин В. (2014). Політичні режими сучасності: інституційні та процесуальні виміри аналізу: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/Lytvyn.-Regimes.pdf>
8. Основи демократії: навчальний посібник / за заг. ред. А. Ф. Колодій, К., Ай–Бі, 2002. 684 с.
9. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін., К., Парламентське видавництво, 2011. https://shron1.chtyvo.org.ua/Levenets_Yurii/Politychna_entsyklopediia.pdf
10. Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз [Балабан Р. В. та ін.; за ред. Ф. М. Рудича], К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 455 с.
11. Політологія для вчителя: навч. посібн. для студ. педагогічних ВНЗ / за заг. ред.: К. О. Ващенко, В. О. Корнієнка, К.: Вид–во імені М. П. Драгоманова, 2011. 406 с.
12. Політологія: конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання / Н. Семке, І. Доля. Харків: НТУ «ХП», 2017. 156 с.
13. Політологія: лекційний курс і практикум. Навчальний посібник / За редакцією Т. Гончарук, Тернопіль, 2008.
14. Політологія: навчально–методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 540 с.
15. Рудич Ф. (2010). Політичний режим і народовладдя: спроба політологічного аналізу. *Політичний менеджмент*. № 2. С. 3–16.
16. Шабанов М. (2022). Сучасні політичні режими: концептуальні засади та практичний вимір: навч. посіб. Одеса: Одес. нац. ун–т ім. І. І. Мечникова, 143 с.

Тема 11

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА

Вивчивши матеріали теми, здобувач знатиме: основні підходи до визначення поняття «державна політика»; особливості типів і моделей державної політики; підстави і обмеження державної політики; класифікацію знарядь державної політики.

Після опанування матеріалів теми здобувач умітиме: порівнювати переваги і недоліки визначень державної політики; порівнювати типи і моделі державної політики; аналізувати підстави і обмеження державної політики; класифікувати знаряддя державної політики.

Навчальні питання:

1. Визначення державної політики: підходи, типи і моделі.
2. Підстави і обмеження державної політики.
3. Знаряддя державної політики.

11.1. Визначення державної політики: підходи, типи і моделі

У сучасній зарубіжній науковій літературі **державна політика** визначається по-різному. А саме:

- 1) те, що уряд вирішив робити, або не робити (*Томас Дай*);
- 2) довга низка більш–менш взаємопов’язаних дій, які не є лише абстрактним рішенням робити що–небудь, а мають певні наслідки для тих, кого вони стосуються (*Річард Роуз*);
- 3) обраний державними органами напрям дій, який спрямований на певне оточення і допомагає подолати перешкоди з метою досягти певних цілей або реалізувати завдання чи наміри (*Карл Фрідріх*);

4) авторитарний розподіл цінностей для всього суспільства (*Девід Істон*);

5) запланована програма цілей, цінностей та дій (*Гаролд Лассвел і Абрахам Каплан*);

6) прийняття взаємопов'язаних рішень, що стосуються вибору цілей і засобів їх досягнення (*Вільям Дженкінс*);

7) цілеспрямований курс дій уряду для розв'язання певної проблеми чи сукупності взаємопов'язаних проблем (*Джеймс Андерсон*).

Загалом, існуючу у зарубіжній науковій літературі палітру **визначень державної політики** можна умовно розділити між двома групами. До першої – потраплять визначення, у яких наголос робиться на намірах, цілях та засобах державної політики. До другої – ті визначення, що фокусують увагу на впливах і наслідках державної політики, акцентуючи при цьому роль примусу в структурі таких впливів, наслідком яких є впорядкування людської поведінки у певний спосіб. Канадський вчений *Пол Браун* вважає, що найближчим до істинного буде те визначення, яке охоплює обидва моменти державної політики – як наміри, так і впливи. Синтез цих моментів представлений у визначенні державної політики *Юджина Мігана*, на думку якого остання охоплює: 1) засоби, за допомогою яких досягаються бажані результати та 2) установи, за допомогою яких обмежуються специфічні людські дії.

Згідно з канадським вченим *Леслі Палом*, спільним для існуючих визначень державної політики є її розуміння як дороговказу як для тих, хто її втілює у життя, так і для тих, хто її дотримується. «Як державні службовці можуть знати, яких дій від них вимагатиме уряд у конкретному випадку? Вони звертаються до державної політики як до дороговказу. Як громадяни знатимуть, що уряд робить чи не робить у певній справі? Вони звертаються до його політики» [11, с. 21]. В цьому сенсі, зазначає вчений, не лише держава, а й окремі особи чи організації можуть мати свою політику. Державною ж політика, за висновком *Л. Пала* стає не тому, що чинить певний вплив на суспільство, а тому, що бере свій початок в уряді чи державних органах. Тим самим, державна політика існує як напрям дії або утримання від неї, що обрані державними органами для розв'язання певної проблеми або сукупності взаємно пов'язаних проблем.

Таке визначення державної політики, на думку *Л. Пала*, висвітлює низку парадоксів державної політика. А саме:

1) з одного боку, державна політика проголошується державними органами, які мають силу примусу та законне верховенство

над поведінкою приватних осіб, з іншого боку – не всі державні агентства мають право видавати нормативні акти і нести за це відповідальність;

2) з одного боку, державна політика означає наявність свідомого наміру, тобто передбачає, що її творці знають чи мають знати, чим є обрана ними політика, з іншого боку – творці політики можуть не усвідомлювати своєї політики й свідомо її не обирати, оскільки вона може визначатися в процесі її здійснення несподіваним для законодавців способом, може ґрунтуватися на логіці, що базується на минулих намірах, підпадати під вплив широкої системи владних стосунків, незалежно від думок та намірів творців політики;

3) державна політика включає не лише дію, а й утримання від неї: з одного боку державна політика використовує цілеспрямоване втручання для зміни перебігу подій на краще, з іншого боку, державна політика може полягати в продуманому залишенні справ у незмінному стані.

У вітчизняній літературі державна політика зазвичай визначається як відносно стабільна, організована та цілеспрямована діяльність уряду стосовно певної проблеми, яка здійснюється ним безпосередньо чи опосередковано і впливає на життя суспільства. Таке визначення конкретизується у таких характерних рисах державної політики, як: цілеспрямованість; конкретність; актуальність; легітимність; впливовість, що ґрунтується на примусі; інтерорганізаційність та багаторівневність.

Визначення державної політики конкретизується також шляхом з'ясування її різновидів та побудови її типології. Остання може базуватися на різних критеріях, зокрема, це: царина суспільного життя; галузь застосування; інститути; час.

Дж. Андерсон пропонує **типологію державної політики**, побудовану за критерієм масштабу, різноманіття та цілей. Відповідно можна розрізнити:

1) **субстантивну і процедурну** політики, які розводяться на підставі нетотожності цілей та засобів їх досягнення, так що перша – означає все, що уряд збирається робити, а друга – стосується того, як щось має бути зроблено або хто повинен це зробити;

2) **розподільчу, регулятивну, саморегулятивну та перерозподільну** політики, які розрізняються на підставі їх впливу на суспільство та відносин між учасниками формування політики, так що розподільча політика існує як розподіл послуг або вигод між певними сегментами суспільства; регулятивна – як обмеження поведінки індивідів та груп; саморегулятивна – як стримуван-

ня чи контроль певних питань або груп, які зазвичай здійснюються самими регульованими групами або ж використовуються останніми у якості засобу захисту або просування інтересів своїх членів; перерозподільна – як спеціальні урядові зусилля щодо розміщення багатства, доходу, власності або прав серед широких верств населення;

3) **матеріальну та символічну політики**, які розрізняються залежно від того, які вигоди розміщуються, так що перша розподіляє матеріальні ресурси, а друга апелює до різного роду соціальних, національних, культурних чи загальнолюдських цінностей;

4) **політику, яка містить колективні блага, і політику, яка містить приватні блага**, так що перша забезпечує так звані не-подільні блага, а друга – приватні або подільні блага.

Окрім типології конкретизація визначення державної політики досягається через виокремлення та аналіз різних її моделей. Останні представлені у книзі *Томаса Дая* «Розуміння державної політики» (1972). Зокрема, це такі **моделі**, як:

1) **інституціональна**, у межах якої державна політика розглядається як результат діяльності певних політичних інститутів, які забезпечують її легітимність, універсальність та монополію на насильство;

2) **процесуальна**, яка розглядає державну політику як ланцюг політичних дій й уникає питання щодо змісту політики;

3) **модель груп**, в основі якої лежить теорія груп й яка тлумачить державну політику як результат рівноваги груп;

4) **модель еліт**, де державна політика розглядається як уподобання та цінності правлячих еліт, що функціонують зверху вниз;

5) **раціональна модель**, де державна політика означає процес досягнення максимальної соціальної вигоди;

6) **інкрементальна модель**, яка подає державну політику як продовження попередньої урядової діяльності, але з певними додатковими модифікаціями;

7) **ігрова модель**, в основ якої лежить теорія ігор й яка розглядає державну політику як результат раціонального вибору в конкурентних ситуаціях;

8) **системна модель**, в рамках якої державна політика розглядається як відповідь політичної системи на сили, що впливають на неї зовні;

9) **модель суспільного вибору**, яка пояснює державну політику як результат колективного прийняття рішень зацікавленими індивідами.

Л. Пал посилаючись на книгу *Джеймса Марча і Йохана Олсена* «Перевідкриття інституцій» (1989), називає **особливості неінституційного розуміння державної політики**. До них відносять: 1) контекстуалізм, згідно з яким структура і політичний процес є лише функцією контексту; 2) редукціонізм, який виходить з припущення, що своїми здобутками соціальні системи завдячують мікросилам; 3) утилітаризм, який припускає, що індивіди поведуться відповідно до наперед встановлених правил; 4) інструменталізм, який ігнорує важливість ритуалів і символів у політиці; 5) функціоналізм, в основі якого лежить положення, що в суспільстві існують певні схеми взаємодії, які забезпечують його виживання.

Інституційна ж модель політики, згідно з *Л. Палом*, базується на тому, що в основі індивідуальних дій лежить не розрахунок особистої користі, а розрахунок доречності певної ролі у певній ситуації. Тому для інституційної моделі політики головним є питання не змісту даної ситуації, а її значення, оскільки останнє має певні наслідки для індивідуальної ролі, визначаючи її доречність чи недоречність.

Новий інституціоналізм або неінституціоналізм, пише *Л. Пал*, доповнює це положення висвітленням **трьох рівнів відносин між державою та громадянським суспільством**, – інституціями та політичною поведінкою людей.

Перший рівень – державна традиція, яка включає правила та домовленості стосовно всього діапазону державних інституцій і чинить вплив на існуючі у суспільстві моделі політичної поведінки. Такий вплив, зазначає *Л. Пал*, базується або ж на заявах про здатність держави завдяки власним джерелам сили, – централізація, фінансові ресурси, адміністративні кадри, – досягти своїх цілей всупереч суспільній опозиції, або ж на акцентуванні уваги на ідеї держави як на організаційному інституційному принципі.

Другий рівень – це мезорівень конкретних політичних секторів, які містять різні категорії учасників, що утворюють відповідну політичну спільноту, зокрема: 1) урядові учасники; 2) асоціаційні учасники; 3) «уважні спостерігачі» (передусім журналісти та професура), іноземні спостерігачі та інші уряди.

Третій рівень – мікрорівень політичних мереж у межах політичних спільнот або регулярність взаємодій між учасниками останніх. Цей рівень, пише *Л. Пал* визначається дією двох змінних – ступенем самостійності та концентрації влади урядових учасників або державних агентств та ступенем концентрації і координації інтересів у суспільстві.

Різні комбінації цих змінних утворюють різні **види політичних мереж**, а саме:

1) плюралізм тисків, де державне агентство має певну самостійність в той час, як зацікавлені асоціації є слабкими й домагаються уваги до себе з боку урядових учасників;

2) плюралізм клієнтів, де слабкими та розосередженими є як державні агентства, так й асоціаційні учасники;

3) корпоративні мережі, за якої державні агентства є сильними та автономними, а асоціаційні учасники представлені кількома потужними групами;

4) узгоджена мережа, в якій сильне і автономне державне агентство має справу з однією зацікавленою асоціацією;

5) керована державна мережа, у якій державне агентство є сильним та автономним, а система асоціацій є слабкою і розосередженою.

Отже, державна політика є складним багатограним явищем, що засвідчується доволі багатою палітрою її визначень, які, у свою чергу, охоплюють як наміри, цілі і засоби державної політики так й її впливи і наслідки. Обов'язковим елементом визначення державної політики можна вважати її типологію, а також виокремлення її моделей. Крім цього, розкриття змісту державної політики видається неповним без прийняття до уваги сформульованих *Лесли Палом* трьох парадоксів державної політики.

11.2. Підстави і обмеження державної політики

Питання щодо підстав державної політики найбільш повно висвітлено американськими вченими *Девідом Веймером та Ейденом Вайнінгом* у їхній спільній праці «Аналіз політики: концепції і практика» (1991). На думку цих вчених достатніми **підставами для урядового втручання** у приватний вибір та поведінку індивідів, які діють у своїх власних інтересах є певна неспроможність конкурентної моделі економіки, що загальноновизнана як неперевершена та взірцева. А саме: неспроможність цієї моделі за допомогою виключно приватної економічної діяльності та ринкових механізмів загалом забезпечити досягнення своїх власних цілей, які визначені в її межах як деякі цінності.

Перша група цінностей узагальнюється поняттям ефективності, яке базується на «інтуїтивному припущенні» про те, що немо-

жливо знайти інший розподіл виробничих факторів і благ, завдяки якому хоч одна людина поліпшила б своє становище і жодна не погіршила б свого. Така ефективність, яка виникає завдяки «невидимій руці» ринку, тобто добровільним діям індивідів, які максимізують корисність, та фірм, які максимізують прибуток, економісти називають «ефективністю за Парето» або Парето–ефективністю. Однак, як пишуть *Д. Веймер та Е. Вайнінг*, цими ж економістами визнано, що добровільні дії не завжди ведуть до «ефективності за Парето» й, тим самим, демонструють певні неспроможності ринку, ситуації, які ставлять під сумнів не лише досконалість, а й саму доцільність існування конкурентної моделі економіки.

Перша неспроможність ринку стосується суспільних благ й зумовлена такими характеристиками останніх, як: неконкурентність у споживанні, оскільки більше ніж одна особа одночасно може мати вигоду від їх споживання при даному рівні пропозиції; не виключність у користуванні, тобто неможливість встановити виключний контроль над їх споживанням з боку однієї фізичної чи юридичної особи; переобтяження попитом, за якого граничні суспільні витрати споживання стають значними. Суто ринкове забезпечення індивідів суспільними благами породжує проблему «їзди зайцем»: коли користувачів благом багато, то попит кожного окремого індивіда є надзвичайно малим, а тому надзвичайно малими є і його витрати на забезпечення суспільним благом порівняно з сукупними попитом та витратами на таке забезпечення. Навіть тоді, пишуть *Д. Веймер та Е. Вайнінг*, якби всі мали потенційну вигоду від згоди кожного індивіда робити свій внесок у фінансування суспільного блага з розрахунку власної граничної вигоди від споживання останнього, егоїстичне ставлення до своїх особистих витрат і вигод все рівно стало б на перешкоді чесній співпраці.

Друга неспроможність ринку стосується феномену зовнішніх ефектів, що виникає кожного разу, коли третя сторона незалежно від її бажання отримує вигоди чи несе збитки від ринкових операцій. Цей феномен вважається наслідком послаблення права власності – неповноти визначення прав на виключність користування, або відносно високих, порівняно з отриманими вигодами, витрат на утвердження цих прав. Тому приватні дії, спрямовані на усунення зовнішніх ефектів чи забезпечення в їх умовах «ефективності за Парето», мають сенс лише у випадках, коли права власності чітко визначені й підтримка їх не вимагає витрат. Виключно за цієї умови угода між приватними особами призведе до

економічно ефективного рівня виробництва при зовнішніх ефектах. Останнє, в свою чергу, можливо лише за умови малої кількості учасників угоди, – існування одного джерела і одного реципієнта зовнішніх ефектів, – оскільки ефективність є наслідком повного віддання права власності або джерелу зовнішніх ефектів (у цьому випадку джерело не несе відповідальності за збитки, задані своїми зовнішніми ефектами), або реципієнту зовнішніх впливів (у цьому випадку джерело відповідає за збитки, завдані своїми зовнішніми ефектами). Приватні дії, таким чином, не усувають зовнішніх ефектів, а лише у певний спосіб розподіляють вигоди та витрати від них. Велика ж кількість учасників, на думку *Д. Веймера та Е. Вайнінга*, унеможливає навіть і такий розподіл, оскільки породжує загрозу «їзди зайцем» з боку тих, хто не є реципієнтом зовнішніх ефектів, або ж перебільшення шкоди від цих ефектів з боку тих, хто вважає себе їх жертвою.

Третьою неспроможністю ринку є природна монополія, яка виникає тоді, коли фіксовані за допомогою ціни витрати на постачання суспільства певним товаром перебільшують реальні (змінні) витрати. Природна монополія, пишуть *Д. Веймер та Е. Вайнінг*, породжує «дивні наслідки», а саме: 1) тільки одна фірма починає пропонувати на ринку певний товар, і ця фірма зацікавлена в тому, щоб пропозиція цього товару не була достатньою; 2) фірма–монополіст починає сповідувати принцип так званої «Х–неефективності», який передбачає відмову від досягнення мінімальних витрат, які технологічно є досяжними. Конкуренсна модель економіки не може усунути феномен природної монополії, оскільки останній фактично означає обмеження ринкових спроможностей цієї моделі.

Четвертою ринковою неспроможністю є інформаційна асиметрія. Інформація пов'язана з неспроможностями ринку двома способами: 1) вона сама по собі має риси суспільного блага; 2) можуть існувати ситуації, коли обсяг інформації про властивості товару значно змінюється залежно від статусу особи (продавець чи покупець). Саме друга ситуація позначається вченими терміном «інформаційна асиметрія», змістом якого є розподіл інформації між продавцем і покупцем або між творцем зовнішніх ефектів і потерпілою стороною. Неспроможність ринку усунути інформаційну асиметрію існує як неспроможність виробника забезпечити споживача таким обсягом інформації, який максимізує різницю між зменшенням чистих втрат споживача і витратами на забезпечення інформацією останнього з боку виробника.

На думку *Д. Веймера та Е. Вайнінга*, це особливо стосується так званих досвідних та після досвідних товарів. Про властивості перших споживачі дізнаються тільки після їх купівлі, про якість других – споживачам важко визначитися навіть після початку їх споживання. З досвідними товарами пов'язаний ризик, з після досвідними – непевність. Приватні треті сторони, – так звані вторинні ринки, що займаються сертифікацією продукції, посередництвом тощо – не можуть вирішити проблему інформаційної асиметрії. Остання залишається за двох різних типів обставин: 1) коли якість товарів дуже неоднорідна, наявність торгової марки неефективна, а посередники або недоступні, або надто дорогі, порівнюючи з повною ціною товару; 2) коли розподіл якості товару такий нестабільний, що споживачі і посередники неспроможні роздобути точну інформацію про нього. Крім цього, вторинні ринки після досвідних товарів є менш ефективними, ніж у випадку досвідних, внаслідок труднощів здобування інформації.

Перераховані ринкові неспроможності ставлять під сумнів не лише «інтуїтивне припущення», на якому базується уявлення про ефективність конкурентної моделі економіки, й яке є головним припущенням щодо довершеності останньої. Вони змушують переглянути й додаткові припущення стосовно такої довершеності, а саме: 1) учасники ринку завжди поведуться конкурентно; 2) індивідуальні вподобання приватних осіб є сталими й екзогенними. Перше припущення спростовується феноменами природної монополії та олігополії. – дві або більше фірм забезпечують значну частину обсягу виробництва, – які породжують неконкурентну поведінку та потребу антимонопольної політики, що не може здійснюватися ринковими засобами. Друге припущення спростовується самими механізмами ринку, наприклад, дією приватної реклами, яка спроможна змінити вподобання споживачів. При цьому визначення законності таких змін є прерогативою держави, яка встановлює, який тип поведінки шкодить іншим людям, а тому є незаконним з погляду інтересів суспільства. Крім цього, ринок неспроможний вирішити проблеми невизначеності, надання належної ваги вподобанням майбутніх поколінь та витрат приватних осіб на їх пристосування до зміни кон'юнктури ринку. Скажімо, приватне страхування автоматично породжує проблеми несприятливого вибору, морального ризику та недостатнього страхування; унікальні природні ресурси породжують серйозні сумніви щодо придатності ринку для їх збереження,

оскільки розглядаються ним передусім як виробничі фактори, що можуть принести прибуток; зміна ринкової кон'юнктури породжує своєрідний суспільний ризик, усунення якого потребує державної стратегії економічної стабілізації, яка передбачає страхування від безробіття, збільшення грошової маси у швидкому темпі, оподаткування і витрати з державного бюджету тощо.

Таким чином, перелічені ринкові неспроможності, – ситуації, які ставлять під сумнів основні припущення, на яких базується уявлення про досконалість конкурентної моделі економіки, – хоч і породжені цією моделлю, але не можуть бути усунені за допомогою її власних засобів, в основі яких лежить приватна економічна діяльність. Досягнення цілей цієї моделі, передусім усталення уявлення щодо її ефективності, потребує тому позаринкових, – державних, – втручань, що базуються не на свободі вибору, на примусових заходах.

Якщо доцільність останніх, зазначають *Д. Веймер* та *Е. Вайнінг*, не можна обґрунтувати якоюсь із ринкових неспроможностей, їх слід виправдовувати іншими, ніж ефективність, цінностями, а саме: цінностями, що пов'язані з розподільчими цілями. Такі цінності, хоч й заходяться за межами економічної ефективності, але в той же час сприяють її досягненню. Це, зокрема:

1) повага до людської гідності, яка базується на рівних можливостях та забезпеченні мінімального рівня споживання;

2) інституційні цінності, які визначають права і обов'язки тих, хто живе в даному суспільстві, і процедури, якими мають керуватися ті, хто створює та запроваджує закони. Вони передбачають здійснення політики в конституційно визнаних межах, захист законних конституцій від зовнішніх загроз та вироблення політики, що відповідає загальноприйнятому розумінню справедливості. Охорона та забезпечення легітимності цих цінностей вважається прерогативою держави. В цьому сенсі політику зміцнення національної оборони можна виправдати суспільними цінностями, відмінними від збільшення ефективності;

3) інструментальні цінності або чинники, які визначають здійсненість політики – валовий і чистий національний продукт; безробіття, інфляція та платіжний баланс; різного роду неекономічні індикатори, наприклад, коефіцієнт дитячої смертності, освітні досягнення тощо.

Д. Веймер та *Е. Вайнінг*, зазначають, що цінності, які пов'язані з розподільчими цілями вивчаються у межах двох підходів,

які по-різному визначають сенс та призначення державних втручань. Перший підхід вбачає такі сенс та призначення у «функції суспільного добробуту», яка об'єднує корисності всіх членів суспільства й тому слугує критерієм у виборі між різними політичними альтернативами. Однак виконання державною політикою такої функції має певні перешкоди на практиці:

1) функція суспільного добробуту припускає, що корисності окремих осіб можна спостерігати, в той час, як корисність – це суб'єктивне уявлення, яке не піддається вимірюванню;

2) функцію суспільного добробуту не можна визначити, оскільки в суспільстві не існує одностайної згоди щодо того, якою вона має бути;

3) навіть якщо б ця функція була точно визначена, спрогнозувати її вплив на суспільство в цілому було б неможливо, а сам цей прогноз мав би сенс стосовно лише певних груп у суспільстві;

4) функція суспільного добробуту не є негайним наслідком політики, а може виявитися в далекому майбутньому.

Другий підхід вбачає покликання державних втручань у забезпеченні інституційного утилітаризму, за якого дія вважається правильною не в силу її корисності, а через її відповідність загальним правилам та принципам. Інституційний утилітаризм тим самим закладає моральну основу для створення і дотримання прав і обов'язків й тим самим обмежує безпринципну доцільність утилітаризму за критерієм корисності. Крім цього, інституційний утилітаризм передбачає врахування різних цінностей, які опосередковано сприяють забезпеченню суспільної корисності завдяки ефективним інституціям, як то: інститут сім'ї, справедливі процедури розв'язання суперечок, свобода слова тощо. Попри можливі негативні наслідки останніх, вони за певних державних втручань відіграють важливу роль у досягненні цілей конкурентної моделі економіки, а отже й можуть слугувати усталенню уявлення щодо її довершеності.

Окрім традиційних та нетрадиційних неспроможностей ринку, які становлять підстави для державного втручання, останнє, вважають *Д. Веймер* і *Е. Вайнінг*, потребує врахування обмежень державної політики. Як зазначають вчені, жадобу вдосконалити суспільство за допомогою державного втручання треба стримувати усвідомленням, що часто можуть виникнути небажані наслідки [3, с. 179]. До основних обмежень державної політики відносять проблеми, які властиві чотирьом головним аспектам сучасних політичних систем:

- прямій демократії;
- представницькій владі,;
- бюрократичному постачанню;
- місцевій владі.

Проблемами прямої демократії, згідно з Д. Веймером та Е. Вайнінгом, є:

1) парадокс голосування, сенс якого полягає у тому, що жоден спосіб голосування не є ні справедливим, ні послідовним, що пояснюється, по–перше, тим, що кожен порядок денний приводить до різного суспільного вибору; по–друге, феноменом витонченого голосування, тобто усвідомленням того, що бажаного кінцевого результату голосування людина може досягти, голосуючи в перших раундах всупереч власним уподобанням;

2) «тиранія більшості» і відсутність механізмів вияву інтенсивності своїх вподобань з боку меншості;

3) пакетування, яке перешкоджає вияву волі більшості й ставить під сумнів положення про існування «наказів виборців».

Проблемами представницької влади Д. Веймер і Е. Вайнінг називають:

1) дилему вибору між діями, які відповідають уявленню представників виборців про добре суспільство та діями, які відображають вподобання самих виборців;

2) особливості поведінки самих представників – міркування власної кар'єри та географічно визначені округи, що спонукають представників орієнтуватися на побажання своїх виборців, а не на турботу про загальний суспільний добробут; вибірковий контроль за діяльністю представників з боку виборців («...найприскіпливіше оцінюють своїх представників групи, що мають вподобання, дуже відмінні від вподобань решти виборців» [3, с. 190]);

3) виборчі цикли, які спонукають представників применшувати вигоди, яких можна досягти нескоро;

4) наявність політичного порядку денного, тобто перетворення певних проблем на проблеми державної політики шляхом їх висвітлення у ЗМІ, що тягне за собою феномен позування перед останніми з боку представників.

Проблемами, що властиві бюрократичному забезпеченню, є:

1) використання ресурсів не за їх призначенням – так званий «побічний бюджет» тобто різниця між бюджетом, що його виділив державній установі спонсор, і мінімальними витратами цієї установи на задоволення потреб спонсора;

2) умовне оцінювання продукції, що її виробляють державні установи – умовне визначення цінності таких благ, як національна оборона, здоров'я, особиста безпека тощо ускладнює визначення оптимальних розмірів державних установ;

3) обмежена конкуренція між державними установами, внаслідок якої вони можуть вижити лише тоді, коли функціонують неефективно, оскільки це збільшує розміри «побічного бюджету»;

4) негнучкість, що є результатом захисту прав державних службовців шляхом дотримання двох правил – позапартійність та неперервність кар'єри;

5) існування в самих державних установах певних правил, які породжують їх неефективність – феномен організаційних благ, який не дозволяє узгодити індивідуальні винагороди із внеском кожного індивіда в діяльність організації; організаційні зовнішні ефекти, витрати на усунення яких зазвичай перекладаються на платників податків.

Проблеми, які властиві децентралізації, – це, по-перше, розміті повноваження, які породжують феномен міжорганізаційних торгів з приводу втілення політики: «У децентралізованих політичних системах багато урядовців має можливість утриматися від участі у втіленні політики. Отже, в них є змога торгуватися, що дозволяє їм домагатися певних вигід для себе від осіб, що потребують їхньої участі» [3, с. 222]. По-друге, – нерівний розподіл місцевих благ, внаслідок якого місцеві влади мають стимули «випихати зі своєї території осіб з меншою за середню вартістю власністю» [3, с. 224].

Висновки: попри те, що державна політика інколи сприймається синонімом невпинних наполегливих дій, спрямованих на вирішення тих чи інших суспільних проблем, її аналіз неможливий без прийняття до уваги підстав, з огляду на які вона виробляється і здійснюється, а також обмежень, з якими вона неминуче стикається. Перелік підстав формулюється *Д. Веймером* і *Е. Вайнінгом* відповідно до двох неспроможностей ринкової моделі економіки – неспроможності забезпечити «ефективність за Парето» і неспроможності реалізувати цінності, які пов'язані з розподільчими цілями. Перелік обмежень відповідає проблемам чотирьох аспектів сучасних демократичних політичних систем – прямій демократії, представницькій владі, бюрократичному постачанню та місцевій владі. А отже є «нездоланим», так що *Д. Веймер* і *Е. Вайнінг* навіть піднімають питання про створення «теорії неспроможностей уряду» [3, с. 178].

11.3. Знаряддя державної політики

Під знаряддями державної політики прийнято розуміти засоби впливу з боку уряду на економіку, суспільство та громадян задля досягнення конкретних цілей політики. Близьким до цього поняття є поняття засобів політики, яке вживається у канадській традиції, та поняття загальних стратегій, що властиве американській традиції й означає альтернативні способи вирішення, які мають сенс стосовно певного класу конкретних проблем державного управління. Серед таких способів американські вчені зазвичай називають використання аукціонів, податків та субсидій, контролю за цінами, регулювання чи дерегулювання і державні закупки товарів. Вивчення знарядь політики включає проблему їх класифікації і проблему їх вибору. Перша вирішується у межах теорії (дослідження) державної політики, друга – у межах її аналізу.

Побудова класифікації знарядь державної політики має на меті представити меню тих засобів, які є у розпорядженні сучасних урядів. Окрім цього, на думку канадського вченого *П. Брауна*, класифікація знарядь політики допомагає уникнути обґрунтування ідеї примусу як основи політики, під якою розуміють розподіл цінностей органами влади. Це досягається завдяки використанню в якості критерію побудови класифікації ступеню примусу. Тобто знаряддя політики розміщуються в діапазоні між низьким і високим ступенем примусу, який тим самим визначається як деяка аксіома політики, що не потребує спеціального доведення. В цьому сенсі, *Л. Пал* зазначає, що ступінь примусу, який покладається за основу класифікації знарядь політики, дозволяє вирішити проблему їхньої легітимності через встановлення різниці між справедливим і несправедливим їх застосуванням. Більша примусовість знаряддя політики, пише вчений, зазвичай викликає більше суперечок щодо їхньої легітимності.

На підставі зазначеного критерію *Пол Браун* пропонує таку **класифікацію знарядь політики**:

1) переконування та інформування – розповсюдження переконуючої чи дорадчої інформації, що має спонукати громадян до певної лінії поведінки; соціологічні анкети та опитування з метою залучення громадян до визначення та вирішення певної проблеми;

2) видатки або розподіл – гранти, що є різновидом визнання, винагороди та стимулювання; субсидії як видатки на оплату ви-

трат на певну діяльність, що є засобом досягнення певної суспільної мети;

3) регулювання, яке складається з правил, встановлених урядом й підкріплених штрафами. Такі правила можуть дозволяти чи обмежувати певні дії. Регулювання може відбуватися у формі саморегулювання, за якого, та чи інша група на підставі власних критеріїв компетентності сама здійснює нагляд та контроль за своїми власними справами;

4) альтернативне забезпечення товарами і послугами (приватизація), яке, передбачає скорочення застосування заходів, пов'язаних із присутністю уряду.

На думку *Стівена Янга*, таке скорочення досягається шляхом 1) розширення використання ресурсів приватного сектора для розв'язання завдань і вирішення проблем державного сектора і 2) забезпечення більшого ринкового тиску на використання активів державного сектора.

Знаряддя державної політики з точки зору ступеню їх примусовості **класифіковані** й *Л. Палом*.

Знаряддя державної політики – це специфічні способи, за допомогою яких політика як деяка реакція на певну проблему впроваджується у життя. При цьому знаряддя політики не є чимось вторинним по відношенню до останньої, а становлять суттєву складову процесу її вироблення. Цим, вважає *Л. Пал*, умовність різниці між знаряддями та цілями політики, які не можна чітко протиставити одне одному.

Загалом, згідно з *Л. Палом*, уряд спирається на чотири головні **ресурси знарядь політики**, кожний з яких існує як ефектор (знаряддя розповсюдження) і детектор (знаряддя виявлення).

Перше знаряддя державної політики – центральність, тобто перебування уряду в центрі інформаційних мереж. Це дозволяє підтримувати і змінювати моделі соціальної поведінки без використання санкцій і винагород. Такий спосіб використання інформації урядом і ефектором, що базується на двох припущеннях: 1) сфера приватної поведінки має залишитися приватною, а уряд не може застосувати щодо неї ніяких примусових знарядь; реакцію на запитання; 2) мотивація щодо відтворення певної моделі поведінки є такою сильною, що після надання інформації про неї на індивідів можна покласти у справі досягнення політичних цілей, стосовно яких дана модель поведінки є засобом.

Різновидами ефекторів є: 1) реакція на запитання; 2) розповсюдження інформації як поширення інформації державним агентством серед вузької та широкої клієнтури, та цілеспрямоване

розповсюдження інформації як спрямування інформації на конкретну групу; 3) спонукання, за допомогою якого уряди намагаються підтримати чи змінити певні моделі соціальної поведінки, все ще не вдаючись при цьому до санкцій чи винагород, – підказування (нагадування про потребу якоїсь дії, що є частиною певної моделі поведінки); переконування (використання логічних або емоційних доводів, які не підкріплені винагородами чи санкціями); нормативи, які намагаються встановити норму поведінки, що її громадяни мають дотримуватися добровільно; 4) консультація – засіб, за допомогою якого творці політики намагаються вмовити певні групи погодитися з певною політикою, оприлюднити її і навіть втілити в життя.

Другим способом використання інформації, що базується на центральності, відповідно до концепції Л. Пала, є детектор, різновидами якого є добровільний і прямий запит. Добровільний запит означає, що інформація надходить без будь-якого активного пошуку чи запиту з боку державних органів, прямий – передбачає організоване і продумане добування інформації за допомогою опитувань, спеціальних комісій для розслідування та постійних комісій.

Наступне знаряддя державної політики, за Л. Палом, – це фінансові ресурси як те, що можна вільно обміняти, тобто гроші та їх замітники. Ефектори стосовно фінансових ресурсів включають гранти, субсидії та закупівлі. Гранти – це видатки на підтримку чогось вартого само по собі, майже як форма визнання, винагороди або заохочення, тісно не пов'язані з витратами на досягнення цієї цілі. Субсидії – це видатки на покриття витрат, пов'язаних з певною діяльністю, яка служить засобом досягнення певних бажаних суспільних цілей. Закупівлі стосуються спеціального урядового використання грошей як знаряддя політики з вигодами, орієнтованими на уряд, постачальника або споживача. Детектори стосовно фінансових ресурсів означають використання останніх для купівлі інформації.

Третім знаряддям державної політики є влада, повноваження, здатність держави забороняти чи дозволяти. Ці знаряддя мають більший примусовий характер, порівняно з двома попередніми, оскільки їхня дія є санкціонованою й спирається на примус. Ефекторами стосовно владних повноважень є: 1) державне регулювання – пряме регулювання за допомогою міністерств чи державних агентств та делеговане регулювання за допомогою спеціально створеного органу, що має певну незалежність від виконавчої влади. Засобами державного регулювання в обох випадках є

визнання (або в деяких випадках офіційне схвалення), уповноваження (заборона певного виду діяльності без офіційного на те дозволу держави), обмеження (вимоги та заборони, які відкрито спираються на санкції); 2) саморегулювання – делегування державою своїх регулятивних повноважень певній групі, яка виконує суспільне замовлення шляхом відстежування чи контролю своєї власної діяльності; 3) санкції – припинення чинності (тимчасове або постійне скасування офіційно наданого привілею), штрафна санкція (штраф чи конфіскація стосовно власності або доходу), фізичне покарання (затримання, ув'язнення чи смертна кара).

Детекторами стосовно владних повноважень є: 1) обов'язок показувати – вимога подавати відомості про себе чи іншу інформацію державним органам; 2) обов'язок реєструвати – вимога, щоб громадяни надавали певну інформацію при настанні певних подій; 3) обов'язок давати звіти як обов'язок повідомляти уряд про стан певної системи через певні проміжки часу; 4) допита як заклик з'явитися перед державними органами для розпитування; 5) інспектування, яке пов'язане з відвіданням представниками державної влади інформанта.

Останнім зряддям державної політики, за Л. Палом, є організація або використання власних державних організаційних засобів втілення політики у життя. До таких засобів–ефекторів відносять: пряме постачання – діяльність, що здійснюється безпосередньо існуючими державними міністерствами; державні корпорації – діяльність, що здійснюється урядом за допомогою агентств, майже незалежних від виконавчої та законодавчої влади; спільна приватно–державна корпорація або партнерство.

Детекторами стосовно державних організаційних засобів є: 1) турнікети або детектори, які збирають інформацію пасивно й яких важко уникнути; 2) сканери – постійні сканери або пункти спостереження, через які інформант мусить пройти; рухомі сканери – вимога, щоб відповідні державні силові підрозділи переміщувалися з місця на місце для мимовільного виявлення порушень закону; приховані сканери – не нав'язливі або приховані від інформанта. І турнікети, і сканери збирають інформацію без відома інформантів.

Висновок: розуміння державної політики охоплює перелік зряддів, завдяки яким вона реалізується. В основі такого переліку лежить критерій примусовості. Будь–які класифікації зряддів державної політики вибудовуються відповідно до цього критерію.

Резюме за змістом теми

Розмаїття визначень державної політики засвідчують багатомірність її поняття і необхідність виваженого її аналізу. Державна політика фактично існує як Policy, під якою *Реймон Аарон* розумів концепцію, програму дій, а то й саму дію однієї людини, групи людей чи уряду. Водночас державна політика – це не лише сукупність дій уряду, спрямованих на вирішення певної політичної проблеми, а й продумане утримання уряду від таких дій. Поняття державної політики конкретизується через виокремлення її типів та аналіз її моделей. Важливе значення також має розуміння підстав і обмежень державної політики, врахування яких дозволяє вести мову про доцільність створення «теорії неспроможностей уряду» (*Девід Веймер і Ейден Вайнінг*). Класифікація знарядь державної політики, що завжди приймає до уваги ступінь їхньої примусовості, важлива з огляду на завдання забезпечення її легітимності.

Терміни та поняття до теми

Державна політика, типи державної політики, моделі державної політики, підстави державної політики, обмеження державної політики, «теорія неспроможностей уряду» (*Девід Веймер і Ейден Вайнінг*), знаряддя державної політики, ступінь примусовості знарядь державної політики.

Запитання. Завдання

1. Визначення та типи державної політики.
2. Функції державної політики.
3. Моделі державної політики.
4. Л. Пал про парадокси державної політики.
5. Основні положення неоінституціональної моделі державної політики.
6. Д. Веймер та Е. Вайнінг про неспроможності ринкової моделі економіки як підставу державної політики.
7. Д. Веймер та Е. Вайнінг про обмеження державної політики.
8. Знаряддя державної політики та проблема їх класифікації.
9. Обмеження державної політики.
10. Класифікація знарядь політики Л. Пала.

Темі есе, рефератів

1. Особливості вітчизняного дискурсу державної політики.
2. Парадокси державної політики на прикладах.
3. Порівняльна характеристика моделей державної політики.
4. Новий інституціоналізм у євроінтеграційних студіях.
5. Парадокси державної політики: вітчизняні контексти.
6. Чому і коли утримання від дії – це також державна політика?
7. Гранти як знаряддя державної політики.
8. «Теорія неспроможностей уряду»: з чого почати?

Література

1. Androshchuk, I., Skrypniuk, O., Kulynych, M., Shulga, M., & Zyakun, A. (2023). O PAPEL DA POLÍTICA NA VIDA DA SOCIEDADE MODERNA. *Lex Humana* (ISSN 2175–0947), 15(2), 134–153. (Web of Science).
2. Браун М. Посібник з аналізу державної політики. Пер. з англ. К.: Основи, 2000. 243 с.
3. Веймер Д., Вайнінг Е. Аналіз політики: Концепції і практика. К.: Основи, 1998. 654 с.
4. Говлет М., Рамеш М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики. Львів, 2004.
5. Данн В. Державна політика: вступ до аналізу. Одеса: АО БАХВА, 2005. 504 с.
6. Державна політика: аналіз та механізми впровадження: конспект лекцій / Укладачі: В. П. Садковий, С. М. Домбровська, І. М. Лопатченко, А. В. Антонов – Х. : НУЦЗУ, 2019. 65 с.
7. Державна політика : підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. К. : НАДУ, 2014.
8. Кілієвич О. Англо–український глосарій термінів і понять з аналізу державної політики та економіки. К.: Вид–во Соломії Павличко «Основи», 2003. 510 с.
9. Навчальний дистанційний курс «Аналіз публічної політики». Програма. 2020. URL: <https://elearning.rada.gov.ua/storage/120/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0-%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81%D1%83.pdf>
10. Новакова О.В., Пашина Н.П. Аналіз державної політики: навчальний посібник. Вид. 2–е, перероб. і доп. Маріуполь: Вид–во Маріупольського державного університету, 2017. 304 с.
11. Пал Леслі Аналіз державної політики. Пер. з англ. І. Дзюб. К.: Основи, 1999. 422 с.

12. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики: Пер. з англ. К.: Вид.дім. «Києво–Могилянська академія», 2006. 549 с.
13. Публічне управління: термінол. слов./уклад.:В. С. Куйбіда, М. М. Білинська, О. М. Петроє та ін. Київ: НАДУ,2018. 224 с.
14. Романов В., Рудік О., Брус Т. Вступ до аналізу державної політики. К., 2001.
15. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. 750 с.
16. Шульга М.А. Обмеження державної політики: спроба узагальнення. *Регіональні студії. Наукове видання. Ужгородський національний університет.* Ужгород, 2021. № 26. С. 88–92. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.26.14>

Тема 12

ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА

Вивчивши матеріали теми, здобувач знатиме: основну термінологію необхідну для розуміння теми, зокрема публічна політика (public policy), процес прийняття рішень, механізми публічної політики, прийняття управлінських рішень, концепція «Good Governance», респонсивне управління («responsive governance»), органи публічної влади, публічне управління, управлінські рішення; сутність публічної політики; завдання публічної політики; принципи публічної політики; процес прийняття управлінських рішень та механізми публічної політики; типи реалізації рішень; концепції врядування: Governance, New Public Governance, Good Governance; сутність респонсивного управління («responsive governance»).

Після опанування матеріалів теми здобувач умітиме: визначати відмінності між публічною політикою та державною (урядовою) політикою; знати сутність публічного управління в сучасному розумінні; характеризувати принципи публічної політики; виділяти сутність концепцій врядування: Governance, New Public Governance, Good Governance; аналізувати особливості респонсивного управління («responsive governance»).

Навчальні питання:

1. Сутність публічної політики.
2. Публічна політика як процес прийняття рішень.
3. Сучасні підходи до розуміння сутності явища «публічна політика» в концепціях врядування.
4. Публічне управління в сучасному розумінні.

12.1. Сутність публічної політики

Швидкі політичні, соціально–економічні і культурні зміни глобального та регіонального характеру сприяють постійним новітнім викликам для сучасних держав. Факторами, які характеризують процес прийняття рішень в сучасних умовах є підвищені

ризика, ускладненість соціального середовища та невизначеність. У формуванні державної політики головними напрямками розвитку суспільства є взаємодія держави, громадянського суспільства і бізнесу, взаємна відповідальність щодо прийнятих рішень і відповідальність один перед одним.

Публічна політика є одним з головних понять сучасної політичної науки. Існує багато різноманітних інтерпретацій визначення «публічна політика» (public policy), але не існує єдиної думки щодо даної категорії. Тривають дискусії відповідно до термінів public і policy та щодо словосполучення public policy (державна, громадська, суспільно/державна політика).

Публічна політика (public policy) – це сформована на механізмах публічного узгодження інтересів зацікавлених сторін, політика органів публічного управління, що скерована на досягнення суспільнозначимих цілей і вирішення суспільно важливих задач. Важливим для публічної політики є процес її вироблення, як ціннісний вимір її інтеракцій. Ціннісними орієнтирами публічної політики є взаємодія, мережі, колективні дії, взаємовідповідальність, взаємодоповненість публічного і приватного секторів, підзаконність, відкритість, партнерство, діалог, керованість, довіра і зорієнтованість на консенсус.

Публічна політика – це сфера політики, яка формується в результаті переходу від політики персональної відповідальності лідерів до особистої участі самих громадян і структур громадянського суспільства, де відповідальність бере на себе політично активна частина суспільства, що зумовлює виокремлення публічної політики з апаратно-державної, партійної, корпоративної та спеціальних політик в окрему сферу.

В значенні публічного управління публічною політикою є та, яка виправдовує суспільні очікування. Досліджуючи «публічну політику» і «державну політику» як основні фактори ціннісно-цільового спрямування публічного управління, необхідним є зосередження уваги на якісних характеристиках держави як форми організації суспільства, спроможність відповідної політичної системи реагувати на запити суспільства, характерні ознаки взаємодії органів державної влади з суспільством.

Публічність визначає реалізацію різних видів діяльності задля досягнення суспільних цілей. Публічність інтересу визначається його носієм або ж суб'єктом, яким є суспільство як органічне ціле. Здебільшого спільноти володіють інтересами всього суспільства, тобто, суспільні інтереси, які відтворюють основні потреби людей та для багатьох зумовлюють потребу в соціальному

розвитку. Публічність політики є доцільною, коли вона зосереджена на досягненні суспільних цілей і забезпеченні суспільних інтересів.

Насамперед, публічна сфера, а не громадянське суспільство відіграє значну роль в стабільності розвитку і процвітанні таких європейських країн: Нідерланди, Франція, Великобританія, Німеччина. Сформованість громадянського суспільства не завжди є необхідною складовою формування публічної сфери. Публічна сфера формується при створенні умов публічного дискурсу.

Основним критерієм оцінки публічної політики є ступінь розвиненості публічної сфери і демократичності суспільства. *Параметрами* за якими вимірюється стан публічної сфери є:

- місцеве самоврядування, яке має реальну владу, повноваження і засоби щодо їх реалізації;
- наявність системи дієвих механізмів діалогу і інтеракцій між державою і суспільством щодо прийняття важливих рішень;
- наявність інструментів формування влади і лобіювання суспільних інтересів; ефективне надання виконавчою владою послуг в сфері культури, освіти, охорони здоров'я;
- ефективне нормативне регулювання, нагляд і контроль у виконавчій владі;
- прийняття законодавчою владою законів, які захищають права і інтереси громадян;
- соціально відповідальний бізнес;
- здійснення ефективного управління державним майном.

На відміну від державної (урядової) політики, яка формує спрямованість політичного керівництва державою, **публічна політика** виражає інтереси нації, окремих її секторів або регіонів, груп населення, суспільних класів, задля успіху якої потрібна добровільна підтримка всіх дійових осіб даної політики.

Завдання публічної політики полягає в досягненні консенсусу або суспільної згоди. Публічна політика не може обмежуватися лише інституційними формами практик, якими є комунікація в засобах масової інформації чи діяльність експертів. Становлення публічної політики є важливою умовою розвитку демократії участі, що спроможна прийти на зміну електоральній демократії, демократії голосування лише за умови розвитку практик суспільної участі.

Аналіз публічної політики здійснюється на основі взаємодії п'яти елементів:

1) **актори** – є індивідуальними і колективними, вони володіють деякими ресурсами та автономією, діють на основі певних стратегій. Вони спроможні здійснювати вибір зважаючи на свої матеріальні та /чи символічні інтереси;

2) **уявлення** є нормативними і когнітивними рамками, що надають сенс діям, які їх відображають і обумовлюють;

3) **інститути** – це правила, норми, рутини, процедури, що визначають взаємодії;

4) **процеси** є формами взаємодії і їх перетворенням в часі, враховуючи різноманітну діяльність по мобілізації індивідуальних та колективних акторів;

5) **результати** є ефектом публічної політики і публічних дій.

При аналізі феномену сучасної української публічної політики виділяють **принципи публічної політики**:

1) *утвердження гласності*: свобода слова, відсутність монополії на засоби масової інформації, присутність альтернативних засобів масової інформації;

2) *формування засад політичного плюралізму*: свобода конкуренції і суперництва політичних еліт, а саме, правлячої політичної еліти і опозиційної;

3) *законодавче закріплення соціальної мобільності еліт* шляхом встановлення терміну перебування при владі виборних і призначених осіб;

4) *формування розуміння потреб щодо дотримання балансу інтересів* різноманітних соціальних сил як основних елементів демократичного розвитку суспільства і економічної стабільності держави;

5) виокремлення законодавчих основ необхідності щодо *дотримання демократичних процедур політичного процесу*;

б) *вироблення загального прогресивного поступу* щодо становлення публічної діяльності, який пов'язаний з розвитком громадянського суспільства в Україні.

Головними функціями публічної сфери вважають: формування та підтримання громадської думки, комунікативного простору, громадянського суспільства; консолідація суспільства; становлення громадянської культури; формування модерної нації; утвердження публічної політики, культури публічного врядування і публічного адміністрування; розвиток дієвого народовладдя.

Наявність та функціонування публічної сфери формує умови щодо створення якісно нового політичного процесу, нових змістовних ознак політики, що зосереджені в понятті «публічна політика».

12.2. Публічна політика як процес прийняття рішень

Прийняття управлінських рішень є центральним елементом публічної політики та публічного управління, адже ефективні рішення сприяють досягненню бажаних результатів і успішній реалізації стратегій. Саме тому, публічна політика і управління, та процес прийняття рішень, формують тісно взаємопов'язану систему, яка надає можливість державі забезпечувати ефективне функціонування суспільства і вирішувати його базові проблеми.

На сьогодні в психолого–політично–управлінській науці склалися два підходи до процесу прийняття рішень:

- **нормативний підхід** – трактує процес прийняття рішень як процес раціонального вибору політичних цілей у складних ситуаціях. Задля оптимізації даного вибору пропонуються різні математичні моделі в системі прийняття політико–управлінських рішень;

- **поведінкова теорія** – розглядає прийняття політико–управлінських рішень як виняткову взаємодію людей, зосереджених на виявленні різноманітних факторів, що впливають на прийняття політичних рішень у відповідній ситуації.

Процес прийняття рішень – є цілим симбіозом раціональності і ірраціональності, раціональної взаємодії структур та інститутів влади і вагомого суб'єктивізму управляючих.

Процес прийняття політичних та управлінських рішень є багатограним та складним. Даний процес відноситься не лише до вибору найкращих рішень для суспільства, але й гарантує ефективну взаємодію суб'єктів і об'єктів влади. Управлінські рішення мають зумовлювати інтерес багатьох груп суспільства, які часто конфліктують між собою. Будь–яке рішення може мати масштабні дослідження для соціальної сфери, економіки, міжнародних відносин, тому уникнення помилок є необхідним. Будь–яке рішення може спричиняти економічну і політичну нестабільність. Рішення повинно адаптуватися відповідно до змін у внутрішньому і зовнішньому середовищі, включаючи технологічні зміни, соціальні настрої чи міжнародні виклики. Процес прийняття рішень містить ретельний аналіз, врахування різноманітних ризиків та інтересів, та спроможність ефективно комунікувати і узгоджувати дії усіх залучених сторін. Спроможність ініціатора управлінських рішень через різні стратегії підтримувати даний процес є одним з критеріїв ефективного управління.

Схема вироблення публічної політики вибудовується починаючи з ідентифікації проблеми, формування публічного і інституційного порядків денних, обрання тієї або іншої моделі рішення, формулювання альтернативних рішень, обрання рішення, реалізація, контроль за виконанням, є відображенням того, як політика впливає на державне управління.

Значення «публічної політики» містить у собі політичну і управлінську складову. Публічна політика являється складним поєднанням політичних і управлінських процесів, результатом яких є прийняття управлінських і політичних рішень. *Політична складова процесу прийняття рішень* – є взаємодія політичних акторів, результатом якої є ухвалення або прийняття рішення. *Управлінська* – є технічне, інтелектуальне, інформаційно-аналітичне забезпечення процесу.

На початку 1970–х років з'явився політичний підхід до управління, що віднайшов своє вираження в концепції «публічного політичного підходу» до управління («public policy approach» to administration). Дана концепція розглядає міру впливу кожної стадії в розробці та здійсненні політики на її загальну форму. Саме природа процесу прийняття рішень починає встановлювати зміст публічного управління.

Механізми публічної політики – це механізми, які забезпечують можливості представлення і узгодження зацікавлених сторін щодо прийняття політичного, політико-управлінського рішення.

Для розроблення програми публічної політики існують: спосіб актуалізації проблеми, її вихід на публічний і інституційний порядок денний та набуття ознак суспільно значущої; зацікавленість сторін щодо спроможності використання каналами доступу до прийняття рішень; наявність каналів; наявність зворотного зв'язку між суб'єктом і об'єктом прийняття рішень.

Публічна політика являється сферою діалогу влади і суспільства щодо питань соціальної, економічної, міжнародної, культурної та правової політики держави. Всі політики спрямовані на розв'язання важливих для суспільства проблем відповідної сфери політики засобом реалізації відповідних проектів за участю усіх зацікавлених сторін.

В діалогових процесах публічної політики залучені такі *суб'єкти*: представники адміністративних структур як галузевих відомств, які покликані підтримувати технічне управління процесом у цілому і здійснення наглядових функцій; представники консорціумів, якими є об'єднані групи акторів, як громадян, асо-

ціацій, некомерційних та бізнес організацій, що зацікавлені в одному способі вирішення проблеми, і експертів, як носіїв експертних знань, що репрезентують різні зацікавлені групи учасників, надаючи їх різні професійні консультації. Завданням даних представників є реалізація публічного управління через необхідність прийняття рішень на кожному етапі реалізації проекту; групи, що здійснюють функції публічних ретрансляторів і дають можливості громадськості спостерігати за процесом; групи, що надають фінансове забезпечення проекту; групи з вивчення інноваційних рішень; консультативні групи, які розробляють заключні рекомендації щодо прийняття рішень.

Управлінські рішення, які приймаються в публічному адмініструванні є різноманітні і складні, що ускладнює їх процес прийняття. Прийняття рішень є у цілому базою управлінської діяльності і також в публічному адмініструванні.

Управлінські рішення приймаються в умовах визначеності і невизначеності, та саме ці умови мають вплив на процес прийняття рішення. Визначеність є у випадку, коли керівник чи організація володіють повною інформацією про можливі варіанти рішень, дослідження даних рішень і ризики, що вони можуть становити. В даному випадку є можливість застосування стандартних процедур і алгоритмів вирішення проблеми. Приклади даних рішень можна віднайти в стабільних середовищах, де вже відомі результати.

Невизначеність наявна за нестачі при відсутності повної інформації про майбутні варіанти подій та наслідки рішень. Керівники застосовують такі підходи для зменшення рівня невизначеності, як аналіз даних, моделювання сценаріїв чи залучення експертних думок. За умов невизначеності посилюється значення адаптивного лідерства і стратегічного мислення, коли керівник повинен реагувати на зміни і приймати рішення за відсутності всіх наявних даних.

Управлінське рішення зазвичай формується в контексті системи, яка включає людей, технології, процеси, середовище. Задля ефективного прийняття рішень необхідним є врахування всіх цих компонентів. Управлінське рішення це інструмент впливу на об'єкт управління і його підсистеми.

Прийняття управлінських рішень – є процес, початок якого настає з моменту виникнення проблеми, яку необхідно вирішити, і завершується вибором дії чи рішення, зосередженої на розв'язанні суспільної проблеми.

Процес прийняття рішень проходить такі етапи:

1) *підготовчий етап прийняття рішень*. На цьому етапі обираються вимоги і проблеми політичного характеру. Формується порядок дня чи сукупність проблем, що потрібно розв'язати політичними засобами і методами регулювання. На даному етапі різноманітні групи відстоюють своє розуміння черговості у вирішенні важливих суспільних проблем. Важливу роль в даному процесі відіграють такі структури: формальні (комісії, парламентські комітети, лобіюючі групи), неформальні (міжособистісні об'єднання політиків, експертів);

Головною умовою вироблення «порядку денного» є отримання інформації щодо принципових моментів, які мають бути враховані при прийнятті політичних рішень. Інформація має ґрунтуватися на законі, правилах, нормам у державі з врахуванням загальнолюдських надбань. Протиріччя і проблеми, які з'являються на підготовчому етапі, можуть вирішуватись в процесі наступних фаз прийняття рішень (протиріччя між правлячою елітою і опозицією, лідерами та технічним персоналом апарату управління, між галузевими правлячими елітами (адміністративної, військової, промислової, аграрної);

2) *етап прийняття рішень*. На засадах виробленого і скоординованого «порядку дня» виробляються політичні цілі розвитку та засоби щодо їх досягнення. Цілі можуть бути поставлені, як довгострокові, короткострокові, кінцеві, проміжні, першочергові, другорядні. Утворення фактичних цілей може мати суттєві відмінності від запропонованих /задекларованих, що загалом зосереджені на утворенні громадської думки.

Політичні цілі утворюються на основі таких типів інститутів: офіційні органи влади, групи інтересів і механізми громадськості. Головну роль в процесі прийняття рішень відіграють інститути держави.

Групові політико–управлінські рішення виділяються більшою обміркованістю та відповідною невизначеністю відповідальності. Деякі політики, що мають персональну відповідальність щодо прийнятих рішень, сприяють зростанню цілеспрямованості в досягненні мети. Діяльність відповідної людини зазвичай має безліч можливостей щодо тіньових впливів на прийняття ними професійних рішень. Тому, необхідним є продуманість змісту та якості прийняття рішень на кожному відповідному етапі;

3) *етап реалізації управлінських політичних рішень*. На цьому етапі центри влади здійснюють перетворення в життя ними прийнятих політичних рішень. Етап обумовлюється зростан-

ням конфліктності, оскільки рішення, якими не задоволені всі суб'єкти політики, мають бути ними прийняті до виконання. У цьому випадку протидіяти владі може як опозиція, так і підлеглі органи влади.

Органам, які здійснюють дані рішення, необхідно виробити план дій задля досягнення політичної згоди щодо визначеної проблеми. Запропоновані рішення мають бути сформовані в узаконеній формі та директиві, і передбачати відповідальність визначених осіб щодо виконання рішень. В українському політикумі контроль за виконанням рішень потребує коригування.

Виділяють такі **типи реалізації рішень**: *елітизм, популізм, консерватизм, радикалізм, демократизм*. Кожний із зазначених типів реалізації політичного курсу має свої методи регулювання, особливості взаємовідносин влади та населення, інформаційний режим панування.

Публічна політика має здійснюватися шляхами, як безпосередньо населенням чи визначеними інституціями в особі органів публічної влади.

12.3. Сучасні підходи до розуміння сутності явища «публічна політика» в концепціях врядування

Сучасні підходи до розуміння явища «публічна політика» проявляються у концепціях врядування: *Governance, New Public Governance, Good Governance*, де публічна політика є водночас як ціль і результат публічного управління. Наявні моделі врядування (*governance model*) прийшли в середині 1980-х років на заміну загальнопоширеній в той час управлінській моделі нового публічного менеджменту (*New Public Management model*).

Концепція «Good Governance» як добре, належне урядування, об'єднує два базових елементи – демократичність практики прийняття і реалізації управлінських рішень, та ефективність (досягнення результату відповідно до умов мінімізації витрат).

Сучасну українську модель «*Good Governance*» розробляли такі провідні українські вчені, як *Воробйова О.П., Колодій А.Ф., Солових В.П., Стрілець Ю.П., Толкованов В.В., Дем'янчук О.П.*

В межах *Good Governance* державне управління можливо розглянути як процес політичної діяльності (*Politics*), що вимагає власних механізмів вироблення і реалізації демократичних, ком-

плексних управлінських рішень. Поява даної нової управлінської концепції зумовлена причинами практичного та теоретичного характеру:

- трансформаційні процеси в світі зумовили зміну стану суспільної свідомості і вимоги держави від суспільства та нової практики державно-управлінської діяльності. Актуалізація проблеми Good Governance відбулася одночасно з падінням Берлінської стіни (1980 р.) та припиненням «холодної війни». Вирішення проблеми бідності в країнах що розвиваються на той час було завданням за допомогою інструментів державного менеджменту західного зразка, яке не стало можливим.

- поява обставин пов'язаних з розвитком західної політико-управлінської науки та пошук дійсних відповідей щодо нових викликів. Дослідників спонукав до висновку аналіз процесу європейської інтеграції, що державна влада («public administration») встановила межі власного ефективного втручання щодо вирішення соціальних проблем. Дані обставини зумовили втрату цікавості учених та політиків до концепції соціальної держави. Тоді як економічно розвинуті держави втрачали здатність величезного навантаження щодо соціальних видатків.

- причинами науково-методологічного характеру стали зміна класичної моделі суб'єкт-об'єктних відносин в соціальних процесах, які притаманні авторитарним та ранньодемократичним політичним режимам, прийшла нова суб'єкт-суб'єктна (інтер-суб'єктна) наукова парадигма, яка відображає відносини не вертикальної субординації, а горизонтальної координації різноманітних соціальних акторів.

Сучасні західні учені виділяють такі **складові частини Good Governance**: демократичні вибори; конституційний лад; повага до прав людини; політична відкритість, зрозумілість та стабільність законів; влада закону (правопорядок); громадська участь; терпимість, справедливість; суспільні видатки, направлені на досягнення суспільних /публічних цілей; прозорість діяльності влади; незалежність судів; відсутність корупції; незалежні і активні засоби масової інформації, свобода інформації; компетентність органів влади; політична нейтральність органів влади (державна служба, яка заснована на заслугах); підзвітність влади суспільству щодо загальнонагомих питань.

Характерні риси Good Governance викладено в концептуальному документі «Програма розвитку ООН (UNDP, ПРООН)» в січні 1997 р.: участь (participation); влада закону (rule of law); прозорість (transparency); відповідальність (responsiveness); опіє-

нтація на консенсус (consensus orientation); справедливість (equity); ефективність і результативність (effectiveness and efficiency); підзвітність (accountability); стратегічне бачення (strategic vision).

Good Governance не вичерпується лише державою як одного з основних механізмів щодо прийняття рішень. Єдиним органом залишається уряд, що діє у відповідності до Конституції та в межах адміністративного права, тоді як, результати управління залежні від злагодженої роботи таких складових уряду, як прояви політики, бюджетний процес, керування публічною службою та підзвітністю в межах відповідної політико-адміністративної культури.

Ці моделі відрізняються поглядами щодо ролі держави у суспільстві. У моделі нового публічного менеджменту центральними цінностями є результативність, ефективність, економічність, тоді як у моделі врядування це взаємодія і діалог між державою та суспільством (стейкхолдерами) є вирішальною.

У Світовому Рапорті ООН 2005 р. щодо розвитку публічного сектору наголошується на трансформацію таких форм публічного управління як «публічне адміністрування» і «публічний менеджмент».

Департамент з економічних та соціальних питань ООН (UNDESA) запровадив термін «зацікавлене управління» («Engaged Governance») який визначається як інституційна композиція, що слугує залученості громадян безпосередньо до процесу прийняття рішень держави, щодо надання їм можливості впливати на державну політику та програми, як результат, позитивний вплив на їх соціальне та економічне життя.

Основними ціннісними принципами врядування є: 1) процес прийняття рішень має носити не ізольований, а партнерський характер, орієнтуючись на заохочення до обговорення і реалізації рішень всіх зацікавлених сторін, підвищення рівня довіри між учасниками, щонайбільше застосування узгоджувальних процедур; 2) відповідальність за прийняті рішення має розподілятися між усіма учасниками взаємодії – політиками, чиновниками, залученими недержавними учасниками; 3) цілі і задачі взаємодіючих учасників мають бути скоординовані і інтегровані, необхідним є досягнення не стільки спільного бачення та розуміння цілей і задач, скільки їх взаємодоповнюваності і сумісності; 4) стратегічне управління має базуватися на командній роботі.

У *моделях урядування (governance)* відсутня пряма конотація урядування з державною політикою, відбувається зміна підходів та ціннісних орієнтирів у процесі її вироблення і здійснення.

В сучасному світі організації громадянського суспільства, приватний сектор та неурядові організації відіграють не менш значну роль в процесах розробки політики держави, на відміну від органів державної влади. Значно активніша участь громадян, споживачів, клієнтів та населення стала рисою багатьох урядів та державних і приватних організацій. Люди зацікавлені бути залученими та мати право голосу в справах уряду та в рішеннях організацій, що мають вплив на їх інтереси. Активна участь громад та громадян в даних процесах, формування відповідних інституційних механізмів для гарантування діалогу з громадами є основою для ефективної політики. Підсумком даної взаємодії є не державна чи суспільна політика, а саме публічна. Вироблення загальноколективних цілей здійснюється на перетині дій владних інститутів, громадськості і груп інтересів, які у цілому становлять процес публічної політики. Через інституціональні механізми публічної політики здійснюється не лише узгодження різноманітних інтересів, а саме їх співіснування, пристосування, що забезпечує взаємовигідне партнерство. Це змінює зміст загальноколективних цілей, які вже є не результатом артикуляції і агрегації загального суспільного інтересу, а наслідок інтеракцій держави і недержавних акторів.

У результаті глобальних трансформаційних процесів перед Україною виникло питання щодо вироблення сучасної парадигми державного управління та побудови на цій основі управлінської системи у відповідності до викликів сьогодення і спроможності ефективно функціонувати за умов інформаційної цивілізації.

Зміни в українському суспільстві потребують модернізації системи державного управління, яка відкриває можливості щодо її новітнього розвитку за сучасних умов суспільного розвитку. Оскільки, наявна модель державного управління не відповідає стратегічному курсу країни, який прямує до європейських стандартів демократичного врядування, актуальною і соціально важливою є проблема покращання ефективності діяльності органів державної влади і якості наданих послуг державою, які відповідають сучасним вимогам суспільства.

Багатоаспектний характер має комплексне реформування системи державного управління в Україні, який на сьогодні ще триває та прямує до посилення механізмів державного управління через демократичне вдосконалення та практичне забезпечення сталих взаємозв'язків між інститутами громадянського суспільства і органами державної влади.

12.4. Публічне управління в сучасному розумінні

В Україні зростає інтерес до публічної політики, особливо за умов демократизації, реформ та зміцнення інститутів національної держави. Акцент публічної політики зосереджено на відкритості процесів ухвалення рішень та залученості громадян до даних процесів. **Публічна політика окреслює** оптимізацію рішень на базі зрозумілих доказів, аналізу даних і консультацій з експертами. Важливим компонентом публічної політики є активна участь громадських організацій, громадян та зацікавлених сторін в формуванні політичних рішень. Публічна політика прагне охопити інтереси всіх груп суспільства, при цьому уникаючи дискримінації і гарантуючи справедливий доступ до державних послуг. З боку Європейського Союзу висувуються вимоги щодо прозорості і ефективності управління, тим самим прискорюючи реформи в державному секторі. Активізація ролі місцевих органів влади має потребу в нових підходах щодо розробки та реалізації політики.

Тому, публічна політика в Україні набуває більшої вагомості як ефективний інструмент забезпечення інтересів суспільства, підтримки демократичних інститутів і розбудови національних інституцій.

Управлінський вимір публічної політики є способом, після використання структурних трансформацій в адміністративній та політичній підсистемах державного управління. Метою даних змін є ефективність діяльності державних інститутів, їх прозорість і спроможність реагувати на виклики сучасного суспільства.

Ефективна публічна політика має потребу в чіткому розмежуванні політичних функцій (формування стратегії, інноваційних напрямків розвитку) і адміністративних функцій (виконання і реалізація політичних рішень). Дане розмежування дозволяє уникнути корупційних ризиків і гарантує відповідальність державних органів. Передавання частини владних повноважень від центральних органів влади до управління регіональних і місцевих дозволяє підвищити ефективність на місцях, що покращує адаптацію політики до потреб місцевих громад та досягненню їхньої відповідальності.

Сучасна публічна політика зобов'язує адміністративну підсистему до високого рівня компетентності. Запровадження принципів меритократії, розвиток професійних навичок державних службовців, підвищення стандартів державного управління є ос-

новними аспектами даних змін. Цифровізація процесів управління спроможна зробити державні послуги більш доступними, пришвидшити ухвалення рішень і підвищити їх прозорість, що надасть громадянину та бізнесу можливість брати активнішу участь в процесах публічної політики. Інтеграція неурядових організацій, експертів і науковців до процесу розробки і впровадження публічної політики гарантує їх якість, кінцеві рішення засновуються на доказах і враховують широкий спектр інтересів та думок.

Сучасна публічна політика повинна швидко адаптуватися до нових умов у внутрішньополітичній і економічній сфері, на міжнародній арені, що є потребою в формуванні структури, яка спроможна оперативно реагувати на виклики і загрози. Тому, управлінський вимір публічної політики зосереджує увагу на збільшенні ефективності, гнучкості і інклюзивності процесів ухвалення і реалізації рішень засобом структурних реформ в політичних і адміністративних справах.

Публічна політика містить широке коло учасників: державні органи, політичні діячі, громадянське суспільство, міжнародні організації, приватний сектор, науковці і експерти. Політичне середовище швидко змінюється через вплив таких факторів, як вибори, міжнародні кризи, зміни уряду, непередбачувані події, що здійснюють вплив на пріоритети публічної політики, роблячи її непостійною для аналізу в нових умовах.

Вимоги сьогодення спонукають сучасне управління набувати ознак так званого «респонсивного управління» («responsive governance»). Термін **«responsive governance»** є чутливим управлінням, яке спроможне реагувати на інтереси різних груп і діяти зважаючи на їх інтереси.

На сьогодні необхідним є доступ до публічної інформації про діяльність органів державної влади. Саме тому в провідних демократичних країнах Заходу набула розвитку та впровадження практика правозастосування як доктрина нового респонсивного публічного управління. Принцип транспарентності діяльності органів публічної влади є один із принципів публічного респонсивного управління.

Резюме за змістом теми

Публічна політика є одним з головних понять сучасної політичної науки. Існує багато різноманітних інтерпретацій визначення «публічна політика» (public policy), але не існує єдиної думки щодо даної категорії.

Важливим для публічної політики є процес її вироблення, як ціннісний вимір її інтеракцій. Ціннісними орієнтирами публічної політики є взаємодія, мережі, колективні дії, взаємовідповідальність, взаємодоповненість публічного і приватного секторів, підзаконність, відкритість, партнерство, діалог, керованість, довіра і зорієнтованість на консенсус.

На відміну від державної (урядової) політики, яка формує спрямованість політичного керівництва державою, публічна політика виражає інтереси нації, окремих її секторів або регіонів, груп населення, суспільних класів, задля успіху якої потрібна добровільна підтримка всіх дійових осіб даної політики.

Прийняття управлінських рішень є центральним елементом публічної політики та публічного управління, адже ефективні рішення сприяють досягненню бажаних результатів і успішній реалізації стратегій. Саме тому, публічна політика і управління, та процес прийняття рішень, формують тісно взаємопов'язану систему, яка надає можливість державі забезпечувати ефективне функціонування суспільства і вирішувати його базові проблеми.

Процес прийняття рішень містить ретельний аналіз, врахування різноманітних ризиків та інтересів, та спроможність ефективно комунікувати і узгоджувати дії усіх залучених сторін. Спроможність ініціатора управлінських рішень через різні стратегії підтримувати даний процес є одним з критеріїв ефективного управління.

Управлінське рішення зазвичай формується в контексті системи, яка включає людей, технології, процеси, середовище. Задля ефективного прийняття рішень необхідним є врахування всіх цих компонентів. Управлінське рішення це інструмент впливу на об'єкт управління і його підсистеми.

Сучасні підходи до розуміння явища «публічна політика» проявляються у концепціях врядування: *Governance*, *New Public Governance*, *Good Governance*, де публічна політика є водночас як ціль і результат публічного управління. Найвні моделі врядування (*governance model*) прийшли в середині 1980-х років на заміну загальнопоширеній в той час управлінській моделі нового публічного менеджменту (*New Public Management model*).

Зміни в українському суспільстві потребують модернізації системи державного управління, яка відкриває можливості щодо її новітнього розвитку за сучасних умов суспільного розвитку.

Оскільки, наявна модель державного управління не відповідає стратегічному курсу країни, який прямує до європейських стандартів демократичного врядування, актуальною і соціально важливою є проблема покращання ефективності діяльності органів державної влади і якості наданих послуг державою, які відповідають сучасним вимогам суспільства.

В Україні зростає інтерес до публічної політики, особливо за умов демократизації, реформ та зміцнення інститутів національної держави. Акцент публічної політики зосереджено на відкритості процесів ухвалення рішень та залученості громадян до даних процесів. Публічна політика окреслює оптимізацію рішень на базі зрозумілих доказів, аналізу даних і консультацій з експертами. Важливим компонентом публічної політики є активна участь громадських організацій, громадян та зацікавлених сторін в формуванні політичних рішень.

На сьогодні необхідним є доступ до публічної інформації про діяльність органів державної влади. Саме тому в провідних демократичних країнах Заходу набула розвитку та впровадження практика правозастосування як доктрина нового респонсивного публічного управління.

Терміни та поняття до теми

Публічна політика (public policy) – це сформована на механізмах публічного узгодження інтересів зацікавлених сторін, політика органів публічного управління, що скерована на досягнення суспільнозначимих цілей і вирішення суспільноважливих задач.

Публічна політика – це сфера політики, яка формується в результаті переходу від політики персональної відповідальності лідерів до особистої участі самих громадян і структур громадянського суспільства, де відповідальність бере на себе політично активна частина суспільства, що зумовлює виокремлення публічної політики з апаратно–державної, партійної, корпоративної та спеціальних політик в окрему сферу.

Процес прийняття рішень – є цілим симбіозом раціональності і ірраціональності, раціональної взаємодії структур та інститутів влади і вагомого суб'єктивізму управляючих.

Механізми публічної політики – це механізми, які забезпечують можливості представлення і узгодження зацікавлених сторін щодо прийняття політичного, політико–управлінського рішення.

Прийняття управлінських рішень – є процес, початок якого настає з моменту виникнення проблеми, яку необхідно вирішити, і завершується вибором дії чи рішення, зосередженої на розв’язанні суспільної проблеми.

Концепція «Good Governance» – це добре, належне урядування, яке об’єднує два базових елементи – демократичність практики прийняття і реалізації управлінських рішень, та ефективність (досягнення результату відповідно до умов мінімізації витрат).

Респонсивне управління («responsive governance») – є чутливим управлінням, яке спроможне реагувати на інтереси різних груп і діяти зважаючи на їх інтереси.

Затитання. Завдання

1. Що таке публічна політика?
2. Проведіть порівняльну характеристику визначень публічної політики.
3. Охарактеризуйте публічну політику як сферу боротьби за представлення та реалізацію інтересів.
4. Проаналізуйте специфіку реформування системи публічного управління як необхідну умову формування публічної політики в Україні.
5. Охарактеризуйте основні етапи проектування політичного рішення в публічній політиці.
6. Чому публічна політика є запорукою якісних політичних рішень?
7. Спробуйте визначити ефективність політичних рішень, спрямованих на зміну характеру політичної ситуації в Україні.
8. Визначте особливості прийняття рішень в кризових ситуаціях.
9. Яка сутність концепції «Good Governance»?
10. Які є основні ціннісні принципи врядування?
11. Охарактеризуйте сутність респонсивного управління («responsive governance») для політичних реалій України.

Темати есе, рефератів

1. Структура та інституціональне забезпечення публічної політики в Україні.
2. Політико–правові основи участі громадян у публічному управлінні як основи публічної політики в Україні.
3. Основні моделі та механізми функціонального представництва інтересів та забезпечення публічної політики.
4. Публічна політика: сутність та вітчизняні реалії.
5. Середовище вироблення публічної політики.
6. Процедури та механізми впливу недержавних акторів на вироблення та реалізацію публічної політики.
7. Основні механізми впливу груп інтересів на вироблення публічної політики в Україні.
8. Вироблення та реалізація рішень у сфері державно–владних відносин.

Література

1. Гумен Ю. Демократичне врядування в контексті концепції публічного адміністрування. Історико–теоретичний аналіз. *Галицький економічний вісник*. № (86). 2024. С. 194–204. URL: <https://galician-visnyk.tntu.edu.ua/pdf/86/1275.pdf>
2. Дурман О. Л. Good governance – основа для розбудови ефективної системи публічного управління. *Публічне управління та митне адміністрування*, № 1 (20), 2019. С. 37–43. URL: <http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2019/1/5.pdf>
3. Липовська Н. А. Публічна політика : навч. посіб. / Н. А. Липовська, І. В. Письменний. 2–ге вид. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2019. 104 с.
4. Неділько А.І., Задорожний В.П., Бойко В.В. Публічна політика: навчальний посібник. Полтава: ПолтНТУ, 2018. 225 с.
5. Пиласва В.М. Наукові підходи щодо визначення принципу транспарентності в діяльності органів виконавчої влади у вітчизняній науці адміністративного права. *Право і суспільство*. № 2, частина 2. 2016. С. 128–132. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/view/ByFileId/473295.pdf>
6. Публічне управління та адміністрування : навч. посібник / Скидан О. В., Якобчук В. П., Дацій Н. В., Ходаківський Є. І. ; за заг. ред. О. В. Скидана. Житомир : ЖНАЕУ, 2017. 705 с. URL: https://duikt.edu.ua/uploads/1_1358_76011182.pdf
7. Рудакевич О. Публічна політика і контексті українських реалій. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*

ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2016 / 3–4 (83–84) С. 255–266. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/rudakevych_publichna.pdf

8. Степаненко С., Фролова Є. Публічне управління та адміністрування : навч.–метод. посіб. 2–ге видання, перероб. і доп. [Електронне видання] / С. Степаненко, Є. Фролова. – Одеса : Фенікс, 2023. – 110 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ccefad90-08cc-4e8a-b866-0d7fc6a4dbd9/content>

9. Телешун С.О., Ситник С.В., Рейтерович І. В. Сутність публічної політики: контекст політики та публічного управління. Відкриті очі. 2016. URL: http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2016/05/blog-post_30.html

10. Шпортько О. Поле публічної політики. *Політичний менеджмент*. №5. 2010. С. 90–95. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/shportko_pole.pdf

11. Яценко В., Остапенко О., Костенюк Н. Публічна політика та управління: концептуальні засади прийняття управлінських рішень. *Теоретичні та прикладні питання державотворення* : електрон. наук. фах. вид. / ГО «Асоц. дослідн. держ. упр.», ГО «Одес. ін-т соц. технол.» Одеса, 2024. Вип. 31. 207 с. С. 245–252. DOI: 10.35432/tisb312024315280

Тема 13

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

Вивчивши матеріали теми, здобувач знатиме: сутнісні характеристики поняття економічної політики; цілі, мету економічної політики та основні принципи її функціонування; особливості функціонування економічної політики в українському дискурсі, головні проблеми розвитку економічної політики.

Після опанування матеріалів теми, здобувач умітиме: розпізнавати види та особливості економічної політики; виокремлювати об'єкт та суб'єкт та розуміти цілі, мету і механізми економічної політики; аналізувати ступінь її залученості в суспільстві; диференціювати проблеми та перспективи розвитку економічної політики.

Навчальні питання

1. Поняття та сутність «економічної політики».
2. Економічна політика в українському дискурсі.
3. Проблеми розвитку економічної політики на сучасному етапі.

13.1. Поняття та сутність «економічної політики»

Економіка, в перекладі з грецької, означає мистецтво управління домашнім господарством. У сучасних умовах поняття «економіка» охоплює декілька важливих аспектів. По–перше, це сукупність виробничих відносин історично визначеного способу виробництва, що становить економічний базис суспільства. По–друге, економіка включає народне господарство країни, яке розподіляється на макроекономіку і мікроекономіку, охоплюючи відповідні галузі та види виробництва. По–третє, це галузь науки, що досліджує функціональні або галузеві аспекти економічних відносин.

Економічна наука має на меті визначення найбільш ефективного використання обмежених ресурсів, таких як природні запаси, капітали, та трудові резерви. Вона відповідає на питання, що, як і для кого виробляти? Як і інші наукові дисципліни, економіка базується на наборі аксіом та доказів, що є універсальними для аналізу у будь-яких конкретних умовах. У цьому вузькому сенсі економіка не має національних меж, подібно до фізики чи математики.

Економічна політика є критично важливим елементом функціонування сучасних держав. Вона впливає на рівень добробуту населення, стабільність економічної системи та стратегічний розвиток суспільства. Основна мета економічної політики – регулювання ринку, забезпечення економічного зростання та вирішення соціальних проблем. Вона охоплює як короткострокові заходи для подолання поточних економічних труднощів, так і довгострокові стратегії для сталого розвитку та структурних змін в економіці.

Політика, в перекладі з грецької, означає державні чи суспільні справи. Це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між соціальними групами, націями та класами, ядром якої є проблема завоювання, утримання і використання державної влади. Найістотніше в *політиці* – це устрій державної влади. Будь-яка суспільна проблема набуває політичного характеру, якщо її вирішення, прямо чи опосередковано, пов'язане з соціальними інтересами і проблемою влади.

Ефективна *економічна політика* вимагає глибокого розуміння теоретичних основ економіки, ретельного аналізу макроекономічних показників, а також врахування соціальних і політичних контекстів. Вона включає в себе фіскальну політику, яка стосується використання державних доходів і витрат для впливу на економічну активність, та монетарну політику, що передбачає регулювання грошової маси і відсоткових ставок для забезпечення стабільності цін та підтримки економічного зростання.

Визначення економічної політики, її особливостей, структури та характеристику знаходимо в численних працях дослідників, таких як: *М. Альберта, Р. Акоффа, Д. Вурворда, Дж. Грейсона, П. Друкера, Р. Дорнбуша, Б. Карлоффа, Е. Мейо, Ф. Котлера, А. Маслоу, М. Мескона, У. Оучи, М. Портера, Г. Саймона, Ф. Тейлора, Р. Фалмера, Г. Форда, С. Фішера, Ф. Хедоури, Л. Якокка* та інших.

Поняття *економічної політики* має багато інтерпретацій, які залежать від підходів різних вчених та економічних шкіл. Незва-

жаючи на різноманітність поглядів, всі вони визнають важливість державного втручання в економічні процеси для досягнення суспільних цілей.

Джон Мейнард Кейнс, видатний британський економіст, розглядав економічну політику як інструмент державного регулювання, що впливає на ключові макроекономічні змінні: схильність до споживання, граничну ефективність капіталу та норму відсотка. Через ці змінні держава може впливати на рівень зайнятості та національний дохід. Кейнс наголошував на важливості грошово-кредитної та податкової політики і скептично ставився до одержавлення економіки. Його підхід домінував у західних країнах з 1930-х до початка 1970-х років.

Мілтон Фрідман підкреслював значення позитивних економічних знань як фундаменту для політичної діяльності. Він вважав, що економічна політика – це мистецтво прийняття рішень, яке вимагає інтеграції різних підходів та цінностей. За його словами, політика повинна враховувати єдність кінцевих цілей різних економічних течій, що сприяє подоланню розбіжностей та ефективному вирішенню проблем.

У той же час, *Вальтер Ойкен*, представник німецької ордоліберальної школи, визначав економічну політику як сукупність державних заходів, спрямованих на вплив на економічні процеси. Він наголошував, що основною задачею економічної політики є створення умов, які запобігають виникненню небезпечних тенденцій, що можуть негативно вплинути на економіку.

Ентоні Б. Аткінсон та Джозеф Е. Стігліц розглядали економічну політику як сукупність рішень, які приймає уряд щодо державних витрат та регулювання економічної діяльності. Вони підкреслюють важливість взаємозв'язків між урядом і соціальними об'єктами, зазначаючи, що економічна політика має на меті вирішення соціальних проблем через економічні механізми.

Таким чином, найбільш повним буде твердження, що **економічна політика** – це система економічних заходів, здійснюваних державою в сфері суспільного відтворення. У різних підручниках зустрічається безліч визначень економічної політики, проте спільним є те, що вона виступає в двох основних формах: юридичних законів та економічних програм.

Юридичні закони стосуються закономірностей розвитку господарської діяльності, мають приписний характер і є обов'язковими для виконання. Економічні програми ж можуть змінюватися залежно від економічної ситуації в країні та поділяються на національні та цільові. Національні програми охоплюють важли-

ві макроекономічні пропорції, тоді як цільові розраховані на участь багатьох підприємств та мають обов'язковий характер, який ґрунтується на контрактах, що передбачають матеріальну відповідальність виконавців.

Організаційні форми економічної політики доповнюють одна одну цілим рядом використовуваних методів регулювання. Взаємодія між різними організаційними формами дозволяє забезпечити комплексний підхід до вирішення економічних проблем. Методи регулювання можуть включати адміністративні, економічні, правові та інформаційні інструменти, кожен з яких має свої особливості та призначення.

Економічна політика має складну структуру, до якої входять цілі, інструменти, індикатори, об'єкти та суб'єкти. Ця система є динамічною і може змінюватися під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів. **Об'єктом економічної політики** виступають економічні відносини, які складаються між державою та економічними суб'єктами (юридичними та фізичними особами) або між самими економічними агентами. На етапі формування економічної політики відбувається окреслення суспільних проблем, визначення цілей, пріоритетних напрямків та вибір інструментів для їх досягнення.

Прикладом об'єкта економічної політики можуть бути соціальні відносини, які складаються між державою та найбільш вразливими верствами населення, що потребують соціального захисту. Через відповідні важелі держава планує заходи в таких сферах, як пенсійне забезпечення, охорона здоров'я, освіта, зайнятість, перекваліфікація, виділення субсидій та надання пільг. Таким чином, економічна політика спрямована на забезпечення соціального добробуту та підвищення якості життя населення.

Об'єкт економічної політики не існує без суб'єкта, тобто не є відокремленим від нього. **Суб'єктом є джерело, рушійна сила цілеспрямованої активної діяльності**. Складність процесу формування економічної політики обумовлює участь у ньому безлічі осіб і організацій, серед яких центральні, законодавчі, виконавчі та судові органи влади, а також неурядові організації. Кожен з цих суб'єктів відіграє свою роль у процесі розробки та реалізації економічної політики.

Залежно від ролі в процесі формування економічної політики суб'єкти поділяються на дві групи: «носії економічної політики» та «носії впливу на економічну політику». До першої групи належать суб'єкти, чий повноваження визначені законом. Вони мають право законодавчої ініціативи та беруть безпосередню участь

у розробці економічної політики. Основним суб'єктом цієї групи є держава в особі найвищих органів влади – уряду та парламенту. Уряд розробляє проекти програм економічної політики, які подаються на розгляд парламенту. Парламент схвалює, вносить поправки або відхиляє ці проекти. Після затвердження програми вступають в дію та виконуються всіма гілками влади на різних рівнях.

Мета економічної політики полягає в забезпеченні стабільного і стійкого економічного розвитку країни, що сприяє підвищенню рівня добробуту населення та досягненню соціальної справедливості.

Економічна політика спрямована на вирішення наступних **основних завдань**:

– **економічне зростання**. Забезпечення стабільного та стійкого зростання національної економіки через стимулювання інвестицій, інновацій, продуктивності праці та розвитку ключових галузей;

– **макроекономічна стабільність**. Контроль над інфляцією, зниження рівня безробіття та підтримка збалансованого державного бюджету для забезпечення економічної стабільності;

– **соціальна справедливість**. Забезпечення рівномірного розподілу економічних благ серед населення, зменшення соціальної нерівності та підвищення рівня життя найбільш вразливих верств населення;

– **підтримка зайнятості**. Створення умов для повної зайнятості населення, розвиток ринку праці, забезпечення гідних умов праці та можливостей для перекваліфікації та професійного розвитку;

– **регулювання зовнішньоекономічної діяльності**. Підтримка експортного потенціалу країни, залучення іноземних інвестицій, регулювання торгових відносин та захист національних економічних інтересів на міжнародному ринку;

– **сталий розвиток**. Впровадження екологічно сталих практик, збереження природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки для майбутніх поколінь;

– **інновації та розвиток технологій**. Стимулювання наукових досліджень, впровадження новітніх технологій та підтримка інноваційних підприємств для підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

Цілі економічної політики визначаються на кожному етапі розвитку суспільства, виходячи з проблем, які виникають в економіці і потребують вирішення. Оскільки ці проблеми ризнують

за складністю та терміном розв'язання, цілі економічної політики поділяються на різні типи.

Глобальні цілі. Глобальні цілі відображають найважливіші завдання суспільства і характеризують його економічний та політичний устрій. Вони спрямовані на забезпечення високого рівня життя та благополуччя населення. Ці цілі розраховані на довготривалу перспективу і включають такі аспекти, як добробут, свобода, справедливість та безпека. Прикладом глобальної цілі може бути забезпечення сталого економічного зростання та соціальної стабільності на десятиліття вперед.

Основні цілі. Основні цілі є базою для поступового досягнення глобальних цілей і орієнтовані на середньострокову перспективу (5–10 років). Вони піддаються конкретному вираженню і часто мають кількісні показники. Наприклад, до основних цілей можна віднести досягнення економічного зростання на 4–5% щорічно протягом наступних 10 років або зниження рівня безробіття до певного відсотка. Такі цілі допомагають спрямовувати зусилля держави на конкретні результати та дозволяють оцінювати ефективність економічної політики.

Оперативні цілі. Оперативні, або поточні цілі, спрямовані на вирішення конкретних проблем, що вимагають негайного реагування. Ці цілі мають короткостроковий характер і можуть включати заходи, як–от підвищення пенсій, збільшення заробітної плати чи впровадження програм підтримки малого бізнесу в умовах економічної кризи. Оперативні цілі дозволяють швидко реагувати на виклики та підтримувати економічну стабільність в короткі терміни.

Проміжні та віддалені цілі. Для досягнення глобальних цілей економічної політики визначаються також проміжні та віддалені цілі. Проміжні цілі мають на меті створення умов для досягнення віддалених цілей, які розраховані на довгострокову перспективу. Вони можуть включати розвиток інфраструктури, покращення освіти та науки, підвищення рівня інноваційності економіки. Віддалені цілі орієнтовані на кардинальні зміни в структурі економіки та соціальної сфери.

Цілі в умовах ринкової економіки. У суспільстві, що ґрунтується на ринкових засадах господарювання, економічна політика спрямована на досягнення таких цілей, як економічне зростання, повна зайнятість, економічна ефективність, стабільний рівень цін, економічна свобода, справедливий розподіл доходів, економічне забезпечення непрацездатних та раціональний торговельний баланс. Такі цілі сприяють забезпеченню стабільного розвитку

ку економіки, підвищенню рівня життя населення та зміцненню міжнародних економічних позицій країни.

Економічне зростання. Економічне зростання є однією з основних цілей економічної політики. Воно передбачає збільшення виробництва товарів і послуг, підвищення їхньої якості, а також забезпечення вищого рівня життя населення. Досягнення економічного зростання можливе через стимулювання інвестицій, розвиток інноваційних технологій та підтримку підприємництва.

Соціальна справедливість. Соціальна справедливість також є важливою ціллю економічної політики. Вона передбачає забезпечення рівномірного розподілу доходів та благ, зменшення соціальної нерівності та підтримку найбільш вразливих верств населення. Заходи, спрямовані на досягнення соціальної справедливості, включають підтримку соціальних програм, охорони здоров'я, освіти та пенсійного забезпечення.

Економічна політика є складним та багатограним інструментом, що включає різноманітні заходи та стратегії, спрямовані на регулювання економічних процесів задля досягнення стабільного та стійкого розвитку суспільства. Вона охоплює як глобальні, так і оперативні цілі, забезпечуючи економічне зростання, макроекономічну стабільність, соціальну справедливість та екологічну стійкість. Підходи до визначення економічної політики варіюються серед різних економічних шкіл, але всі вони підкреслюють важливість державного втручання для вирішення нагальних економічних і соціальних проблем, сприяючи підвищенню добробуту населення та забезпеченню справедливого розподілу економічних благ.

13.2. Економічна політика в українському дискурсі

Економічна політика в Україні є складним і багатограним аспектом державного управління, який визначає напрямок розвитку національної економіки та впливає на добробут громадян. В умовах сучасних глобальних викликів і внутрішніх реформ, економічна політика залишається однією з ключових сфер діяльності уряду. Вона охоплює широкий спектр заходів, від бюджетного і податкового регулювання до підтримки малого та середнього бізнесу, інвестиційної політики, і міжнародної торгівлі.

Після здобуття незалежності у 1991 році, Україна пройшла через різні етапи економічного розвитку, стикаючись з викликами переходу від планової економіки до ринкової, кризами і реформами. Політична нестабільність, корупція і зовнішні фактори, такі як війна з РФ та глобальні економічні потрясіння, суттєво вплинули на формування і реалізацію економічної політики.

У цьому контексті слід розуміти економічну політику, як сукупність науково обґрунтованих та ретельно спланованих заходів, спрямованих на зміну економічних процесів і явищ у національній економіці з метою досягнення певних цілей.

Основні напрямки економічної політики України.

1. *Стабілізація макроекономічної ситуації.* Уряд України робить значні зусилля для досягнення макроекономічної стабільності, зокрема:

- *стримування інфляції.* Використання монетарної політики для контролю рівня інфляції, щоб забезпечити стабільність цін і купівельної спроможності громадян;

- *підтримка курсу гривні.* Вжиття заходів для збереження стабільного обмінного курсу національної валюти, що включає управління валютними резервами та валютними інтервенціями;

- *забезпечення бюджетної дисципліни.* Раціоналізація державних витрат та підвищення ефективності використання бюджетних коштів для зниження дефіциту бюджету і державного боргу.

2. *Стимулювання економічного зростання.* Для стимулювання економічного зростання в Україні уряд зосереджується на:

- *диверсифікації економіки.* Зменшення залежності від окремих секторів економіки, таких як металургія і сільське господарство, шляхом розвитку інших галузей;

- *розвитку інновацій.* Підтримка наукових досліджень та впровадження новітніх технологій у виробничий процес для підвищення продуктивності праці та конкурентоспроможності;

- *покращення інвестиційного клімату.* Створення сприятливих умов для залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій через спрощення регуляторних процедур, захист прав власності та зниження корупції;

3. *Проведення структурних реформ.* Підвищення конкурентоспроможності та стійкості економіки вимагає комплексних реформ, таких як:

- *реформування державного сектору.* Оптимізація структури державних підприємств та підвищення їхньої ефективності, зокрема через приватизацію та залучення приватного капіталу;

– *покращення регуляторного середовища*. Спрощення процедур ведення бізнесу, скорочення бюрократичних перепон та зниження регуляторного тиску на підприємців;

– *боротьба з корупцією*. Впровадження антикорупційних заходів, таких як посилення прозорості державних закупівель, підвищення відповідальності посадових осіб та зміцнення інституційної спроможності правоохоронних органів.

4. *Інтеграція з Європейським Союзом*. Євроінтеграція залишається стратегічним пріоритетом економічної політики України:

– *відповідність стандартам та нормам ЄС*. Гармонізація законодавства та регуляторних норм з європейськими стандартами у різних секторах економіки;

– *розвиток торговельно-економічних відносин*. Поглиблення економічної співпраці з країнами ЄС, зокрема через зону вільної торгівлі та інші угоди, що сприяють розширенню ринків збуту українських товарів та послуг.

5. *Соціальна політика*. Забезпечення соціального захисту та добробуту населення є невід’ємною складовою економічної політики України:

– *боротьба з бідністю та нерівністю*. Впровадження програм соціальної підтримки для найбільш вразливих верств населення, зокрема через підвищення мінімальних зарплат та пенсій;

– *доступ до якісних освітніх та медичних послуг*. Реформування систем освіти та охорони здоров’я для підвищення їхньої якості та доступності для всіх громадян;

– *підтримка зайнятості*. Розробка програм для сприяння зайнятості, зокрема через розвиток ринку праці, професійну перепідготовку та стимулювання підприємницької діяльності.

Зауважимо, що значні зміни у вітчизняну економічну політику внесла російсько–українська війна, зокрема повномасштабне вторгнення. Війна, розпочата росією проти України 24 лютого 2022 року, стала поворотним моментом в історії країни, суттєво змінивши не лише життя мільйонів людей, а й курс економічного розвитку. Уряд був змушений йти на екстрені кроки задля підтримки макроекономічної стабільності, стимулювання економічної активності та підтримки постраждалих від війни.

З перших днів війни уряд перерозподілив бюджетні кошти, значно збільшивши видатки на оборону та скоротивши фінансування інших програм. Це призвело до зростання бюджетного дефіциту, який, втім, частково фінансується за рахунок міжнародної допомоги. Наприклад, у 2024 році дефіцит бюджету України

залишається на рівні 20,7% ВВП, значна частина якого буде покрита за рахунок грантів та кредитів від міжнародних партнерів.

Також уряд запровадив низку програм прямої фінансової допомоги населенню та бізнесу, постраждалим від війни. До таких програм належать:

- *виплати ВПО*. Щомісячна фінансова допомога для внутрішньо переміщених осіб;
- *допомога у працевлаштуванні*. Послуги з пошуку роботи та перекваліфікації для людей, які втратили роботу через війну;
- *податкові пільги*. Зниження податкового навантаження на бізнес, який постраждав від війни;
- *субсидії*. Допомога у сплаті комунальних послуг для людей з низькими доходами.

Уряд вживає заходів для стимулювання економічної активності в секторах, які не зазнали прямого впливу війни. До таких заходів належать:

- *спрощення регуляторних норм для полегшення ведення бізнесу*.
- *надання податкових пільг для стимулювання інвестицій*;
- *збільшення державних інвестицій в інфраструктуру та інші пріоритетні галузі*.

Попри складну ситуацію в країні, спричинену військовими діями, Україна продовжує активно рухатися шляхом євроінтеграції. Цей процес включає адаптацію національного законодавства та економічних стандартів до вимог Європейського Союзу (ЄС). Уряд України ставить перед собою мету забезпечити високий рівень гармонізації з європейськими нормами, що сприятиме покращенню бізнес-клімату та залученню інвестицій.

Євроінтеграція передбачає комплекс реформ у різних сферах економіки. Це включає модернізацію системи управління державними фінансами, підвищення прозорості та підзвітності державних органів, а також реформування податкової системи. Важливим аспектом є також інтеграція у внутрішній ринок ЄС, що дозволить українським підприємствам отримати доступ до більшої кількості споживачів та партнерів у Європі.

Вважаємо, що важливою частиною євроінтеграції є розвиток інфраструктури та енергетики. Інвестиції у транспортні коридори, розвиток відновлюваної енергетики та покращення енергоефективності є ключовими напрямками. Це не тільки підвищить економічний потенціал країни, але й сприятиме екологічній стійкості та зменшенню залежності від імпорту енергоносіїв.

Крім того, уряд України активно працює над покращенням умов для малого та середнього бізнесу, що є основою економіки

ЄС. Це включає спрощення регуляцій, забезпечення доступу до фінансування та підтримку інновацій. Підвищення конкурентоспроможності українського бізнесу на європейському ринку є одним з головних пріоритетів економічної політики країни на шляху до повної інтеграції в Європейський Союз.

Зазначимо, що важливим кроком у дискурсі економічної політики є рішення від 21 квітня 2022 року, коли Указом Президента України було створено Національну раду з питань відбудови України після війни. Основні напрями її роботи включають:

- *розробку плану заходів* щодо післявоєнної відбудови та розвитку України, що охоплює промислову та житлову інфраструктуру, енергетичну інфраструктуру, зв'язок, військову інфраструктуру та військово–промисловий комплекс;

- *структурну модернізацію та перезапуск економіки*. Заходи щодо подолання безробіття, підтримки сімей з дітьми, незахищених верств населення та осіб, які опинилися у складній життєвій ситуації внаслідок війни;

- *реставрацію та збереження пам'яток культури*. Визначення та розробку пропозицій щодо першочергових реформ, необхідних у воєнний та повоєнний період;

- *підготовку стратегічних ініціатив* та проектів нормативно–правових актів для ефективної відбудови України у воєнний та повоєнний період;

У вимірі поточних викликів, актуальним постає питання про такий підвид економічної політики, як *міжнародна економічна політика*. Важливою складовою міжнародної економічної політики України є її торговельно–економічне співробітництво з іншими країнами. Міжнародна торгівля включає два зустрічні потоки товарів – експорт і імпорт, та характеризується такими компонентами, як зовнішньоторговельний обіг, товарна та географічна структура.

Одним з основних пріоритетів *міжнародної економічної політики України* є укладання угод про вільну торгівлю з різними країнами та регіонами. Угоди з Європейським Союзом, Канадою, Туреччиною та іншими державами відкривають нові можливості для експорту українських товарів і послуг. Це сприяє збільшенню обсягів зовнішньої торгівлі, диверсифікації експорту та зниженню залежності від окремих ринків.

Україна також активно співпрацює з міжнародними економічними організаціями, такими як Світова організація торгівлі (СОТ), Міжнародний валютний фонд (МВФ) та Світовий банк. Участь у цих організаціях допомагає Україні отримувати фінансову підтримку, технічну допомогу та доступ до міжнародних

ринків капіталу. Співпраця з МВФ, наприклад, дозволяє реалізувати структурні реформи та підтримувати макроекономічну стабільність. Особливо це актуально в умовах війни.

Економічна політика в українському дискурсі є складним і багатогранним питанням, що відображає широкий спектр економічних, соціальних та політичних викликів і можливостей, з якими стикається країна. У центрі уваги знаходяться такі ключові теми, як структурні реформи, макроекономічна стабільність, стимулювання економічного зростання, покращення інвестиційного клімату, боротьба з корупцією та інтеграція в глобальні економічні процеси.

Структурні реформи спрямовані на підвищення ефективності державного управління, модернізацію промисловості та аграрного сектору, розвиток інфраструктури і посилення конкурентоспроможності. Макроекономічна стабільність залишається пріоритетом, з акцентом на зниження інфляції, контроль за бюджетним дефіцитом та управління державним боргом.

Стимулювання економічного зростання досягається через підтримку малого і середнього бізнесу, розвиток інновацій та технологій, а також через залучення іноземних інвестицій. Уряд активно працює над покращенням інвестиційного клімату, спрощуючи регуляторні процедури і забезпечуючи правову захищеність інвесторів.

Боротьба з корупцією є критичним аспектом, оскільки вона підриває економічну стабільність і довіру до державних інституцій. Інтеграція в глобальні економічні процеси, зокрема, через підписання угод про вільну торгівлю та співпрацю з міжнародними фінансовими організаціями, відкриває нові можливості для економічного розвитку України.

Таким чином, економічна політика України спрямована на забезпечення стійкого економічного розвитку, підвищення добробуту населення та інтеграцію в світову економіку. Це вимагає системного підходу, злагодженої роботи всіх гілок влади та підтримки з боку міжнародної спільноти.

13.3. Проблеми розвитку економічної політики на сучасному етапі

Сьогоднішня Україна доводить, що на нинішньому етапі розвитку економічної політики зберігаються численні виклики, які створюють величезні перешкоди для досягнення сталого та інклюзивного зростання. Економічна політика розробляється в складних структурах під впливом глобальної економічної взаємо-

залежності, внутрішньої соціально–політичної динаміки та розвитку технологічних ландшафтів.

Принциповим у розробці економічної політики є забезпечення відповідності між її цілями та вибраними інструментами для досягнення цих цілей. Вибір правильних інструментів, таких як монетарна, фіскальна, митна політика тощо, є критичним у забезпеченні балансу між сукупним попитом і пропозицією. Наприклад, уряд може застосовувати державні закупівлі, цінові регулювання, контроль над імпортом та інші заходи для досягнення своїх цілей. Важливо враховувати, що окремі інструменти можуть мати протиріччя з іншими цілями, наприклад, зниження цін може впливати на соціальні трансферти. Також варто зазначити, що досягнення економічної ефективності може конфліктувати з соціальною справедливістю, що потребує уважного аналізу та балансування урядової політики.

Проблеми економічної політики представляють собою складні виклики, що виникають під час її впровадження і потребують активного втручання держави для їх вирішення.

Серед проблем економічної політики варто розрізнити:

- *методологічні проблеми;*
- *політичні виклики;*
- *проблеми часу;*
- *екологічні та технологічні виклики;*
- *психологічні.*

Розробка економічної політики стикається з численними *методологічними проблемами*, що кореняться в економічній теорії та практичному застосуванні. Економічна теорія містить основоположні принципи, якими керується формулювання політики, але перетворення теоретичних конструкцій у ефективні інструменти політики вимагає ретельного розгляду контекстуальних реалій і методологічних обмежень.

Одна фундаментальна методологічна проблема полягає в тому, щоб визначити, які економічні категорії реально можуть служити цілями, інструментами чи показниками економічної політики. Наприклад, хоча економічна теорія передбачає прямий зв'язок між грошовою масою та рівнем цін, цей зв'язок стосується переважно національної економічної політики, а не регіональної. Таким чином, вибір відповідних економічних категорій, які відповідають масштабам і цілям конкретної політики, вимагає тонкого розуміння економічних законів та механізмів їх дії в різних контекстах.

Крім того, вибір цілей політики має здійснюватися між об'єктивними умовами та суб'єктивними впливами. Об'єктивні

умови охоплюють економічні реалії та системні взаємозалежності, які виходять за межі партійних інтересів, гарантуючи, що політичні цілі залишаються прив'язаними до ширших суспільних переваг, а не до короткострокових політичних здобутків. Це вимагає методологічної строгості, яка захищає від викривлень політики, спричинених тимчасовими політичними планами.

Політичні виклики у формуванні економічної політики представляють складну динаміку, яка часто ускладнює переведення економічної теорії в ефективну практику. Ці виклики виникають через взаємодію різноманітних політичних інтересів, інституційних рамок і контекстів реалізації політики, що впливає на траєкторію та результати економічної політики.

Насамперед, політичні цикли та виборчі міркування мають значний вплив на рішення щодо економічної політики. Короткострокові виборчі вимоги надавати перевагу негайним видимим результатам над довгостроковою економічною стабільністю, що призводить до політичних рішень, які сприяють короткостроковим вигодам, але потенційно підривають ширшу економічну стабільність. Така тимчасова короткозорість може перешкоджати інвестиціям в інфраструктуру, освіту та інновації – найважливіші рушійні сили довгострокового економічного зростання – ставлячи під загрозу стійкість і конкурентоспроможність національних економік.

Зацікавлені особи та лобіювання мають значний вплив на економічну політику, впливаючи на законодавчі програми та нормативно-правові рамки, щоб сприяти певним галузям чи секторам. Це явище, яке часто називають регулятивним захопленням, може спотворити ринкову конкуренцію, підірвати добробут споживачів і зберегти нерівність, віддаючи перевагу інтересам впливових економічних суб'єктів над ширшими потребами суспільства. Щоб подолати ці вкорінені інтереси, потрібні надійні механізми управління та заходи прозорості для захисту цілісності та неупередженості процесів формування політики.

Окрім того, глобальна економічна взаємозалежність посилює політичні виклики у формуванні економічної політики. Міжнародні торговельні угоди, нестабільність фінансових ринків і геополітична напруженість накладають обмеження та створюють можливості, які вимагають скоординованих політичних заходів. Протекціоністські заходи та торгові суперечки, наприклад, можуть порушити глобальні ланцюжки поставок та інвестиційні потоки, змушуючи політиків орієнтуватися в складних геополітичних ландшафтах, захищаючи внутрішні економічні інтереси.

Зрештою, недоліки інституційної спроможності та управління створюють величезні політичні виклики для ефективної реалізації економічної політики. Слабке правозастосування, неефективність бюрократичного апарату та інституційна інерція можуть перешкоджати своєчасному виконанню політичних заходів, підриваючи їхній очікуваний вплив, а також підриваючи довіру громадськості до ефективності уряду. Зміцнення інституційної стійкості та адміністративної спроможності має вирішальне значення для подолання цих перешкод впровадження та створення сприятливого середовища для сталого економічного розвитку.

Часовий вимір створює значні проблеми у формуванні та реалізації економічної політики, охоплюючи питання термінів, послідовності та адаптації до мінливих економічних умов. Ці виклики випливають з динамічного характеру економічних процесів, внутрішньої невизначеності прогнозування та необхідності збалансувати короткострокові потреби з довгостроковими стратегічними цілями.

По-перше, економічна політика часто стикається з дилемою часу, де ефективність втручань залежить від їх узгодженості з економічними циклами та конкретними етапами ділового циклу. Наприклад, заходи фіскального стимулювання, спрямовані на підвищення сукупного попиту, можуть дати оптимальні результати, якщо їх запровадити під час економічного спаду, але можуть посилити інфляційний тиск у періоди потужного економічного зростання. Таким чином, визначення термінів політичного втручання потребує тонкого розуміння циклічних коливань і здатності ефективно застосовувати антициклічні заходи.

По-друге, послідовність політичних дій має вирішальне значення для досягнення бажаних економічних результатів. Політичні ініціативи мають бути логічно вибудовані, щоб максимізувати їхній синергетичний ефект і мінімізувати потенційні конфлікти між одночасними заходами. Наприклад, структурні реформи, спрямовані на підвищення продуктивності, можуть передувати заходам з пом'якшення монетарної політики, щоб зміцнити інвестиційну довіру та стимулювати зростання. Послідовне визначення політики також передбачає ретельний розгляд політичної здійсненності, динаміки зацікавлених сторін та інституційної спроможності для забезпечення безперервної реалізації та пом'якшення відхилень політики.

Слід також зазначити, що виклик адаптивної політики виникає через властиву невизначеність і складність економічних систем. Економічні прогнози, на яких часто базуються політичні рішен-

ня, підлягають перегляду через непередбачені події, технологічні збої або зміни в глобальних економічних умовах. Ця невизначеність вимагає гнучкої та адаптивної політичної основи, здатної пристосовуватися до мінливих обставин, зберігаючи безперервність політики та довіру.

Часовий горизонт економічної політики має відповідати як короткостроковим цілям стабілізації, так і довгостроковим структурним реформам. Короткострокові політичні заходи, такі як коригування грошово–кредитної політики або пакети фіскальних стимулів, спрямовані на вирішення миттєвих економічних дисбалансів і пом'якшення циклічних спадів. В той же час, довгострокова політика зосереджена на збільшенні сталого зростання, підвищенні продуктивності та сприянні інноваціям через інвестиції в освіту, інфраструктуру та дослідження та розробки. Збалансування цих часових вимірів потребує стратегічного передбачення та узгодженої політичної основи, яка об'єднує короткострокові зусилля щодо стабілізації з середньо– та довгостроковими цілями зростання.

Проблема неузгодженості часу створює фундаментальний виклик в економічній політиці, посиляючись на дилему, коли політики можуть відмовитися від своїх зобов'язань або змінити курс через зміну політичного тиску або непередбачених економічних подій. Ця непослідовність підриває довіру до політики, розмиває довіру інвесторів і перешкоджає ефективності політичних заходів. Щоб подолати часову неузгодженість, необхідні інституційні механізми, такі як незалежні центральні банки чи фіскальні системи, що базуються на правилах, щоб закріплювати політичні рішення на прозорих правилах і принципах, тим самим підвищуючи довіру до політики та пом'якшуючи ризик різких змін політики.

Вирішення часових проблем в економічній політиці вимагає стратегічного підходу, який об'єднує циклічні міркування, адаптивну гнучкість і узгоджену послідовність політичних дій.

Екологічні та технологічні виклики в економічній політиці являють собою складні та взаємопов'язані проблеми, які вимагають складних підходів до збалансування економічного розвитку з екологічною стійкістю та технологічним прогресом. Ці виклики впливають із необхідності пом'якшити деградацію навколишнього середовища, наслідків зміни клімату та трансформаційні наслідки швидкого технологічного прогресу для промисловості та ринків праці.

По-перше, вирішення екологічних проблем вимагає політики, яка інтегрує екологічні міркування в процеси прийняття економі-

чних рішень. Зміна клімату створює значні ризики, що вимагає жорсткої нормативної бази та стимулів для зелених технологій. Політика повинна включати такі механізми, як ціноутворення на викиди вуглецю та субсидії на відновлювані джерела енергії, щоб сприяти переходу до низьковуглецевої економіки, зберігаючи при цьому економічну конкурентоспроможність.

По-друге, технологічні досягнення, такі як автоматизація та штучний інтелект, підривають традиційні галузі та ринки праці, що призводить до переміщення робочих місць і невідповідності кваліфікації. Економічна політика повинна віддавати пріоритет інвестиціям у навчання робочої сили та навчання протягом усього життя, щоб пом'якшити ці наслідки, одночасно сприяючи інноваціям через стимули до науково-дослідних робіт та захист інтелектуальної власності.

По-третє, конвергенція екологічних і технологічних викликів відкриває можливості для синергетичних політичних втручань. Інновації в зелених технологіях не тільки відповідають екологічним вимогам, але й стимулюють економічне зростання та створення робочих місць. Політика сприяння сталим методам ведення бізнесу та передачі технологій може збільшити ці переваги на глобальних ринках. Тут слушно зауважити, що відновлювана енергетика пройшла довгий шлях, коли потребувала уваги та державного заохочення, і перебуває нині на етапі сталого розвитку, який уже залежить від загальної економічної ситуації. Вирішення проблеми регулювання потоків електроенергії в поєднанні з традиційною енергетичною інфраструктурою – є важливою проблемою сьогодення та майбутнього.

По-четверте, глобальні економічні взаємозалежності ускладнюють вирішення екологічних і технологічних проблем. Динаміка міжнародної торгівлі та потоки технологій вимагають скоординованих політичних заходів у відповідь на глобальні екологічні ризики та управління ресурсами. Гармонізація регулятивних стандартів і сприяння міжнародній співпраці є важливими для підвищення стійкості до екологічних потрясінь і сприяння сталому розвитку.

Вирішення екологічних і технологічних проблем в економічній політиці вимагає комплексних стратегій, які об'єднують регулятивні заходи, інвестиційні стимули та міжнародну співпрацю. Пропагуючи «зелені» технології, заохочуючи інновації та підвищуючи адаптивну стійкість, політики можуть спрямовувати економіку до сталого зростання, одночасно використовуючи трансформаційний потенціал технологічних досягнень для суспільного добробуту та охорони навколишнього середовища.

Психологічні виклики в економічній політиці включають різноманітні поведінкові і когнітивні аспекти, які впливають на процеси прийняття рішень політиками, зацікавленими сторонами та широким загалом населення. Ці виклики постають через упередження, сприйняття та психологічні реакції, що визначають економічну поведінку та результативність політики.

Насамперед, поведінкові упередження відіграють ключову роль у формуванні та виконанні економічної політики. Когнітивні упередження, такі як підтвердження відповідності чи надмірна впевненість, можуть спричиняти суб'єктивне тлумачення інформації, що підтверджує наявні переконання чи переваги, що може призвести до спотворення аналізу політики та прийняття рішень. Ці упередження можуть ускладнювати реалізацію політики, заснованої на об'єктивних даних, та підірвати ефективність заходів, спрямованих на вирішення складних економічних проблем.

Слід відзначити, що психологічні фактори впливають на суспільне сприйняття та реакцію на економічну політику. Політика часто викликає емоційну реакцію, яка може варіюватися від оптимізму до скептицизму чи страху, в залежності від передбачуваних вигод чи витрат. Громадські настрої можуть впливати на підтримку політики, терміни її впровадження та політичну доцільність, що має велике значення для результатів політики та її сталості з часом. Як слушно зазначають І. Заклета та О. Шиманська, людина як елемент економічної політики виступає як в ролі «носія економічної політики» (тобто її розробника), так і в ролі суб'єкта, на якого держава впливає своїми рішеннями. Суб'єкти регулюючого впливу (державні службовці) – це завжди люди із певним досвідом роботи, своїми проблемами та соціально-психологічними характеристиками.

Не можна не відзначити, що справедливість між поколіннями та тимчасове дисконтування створюють психологічні виклики в економічній політиці. Політики повинні збалансувати короткострокові економічні імперативи з довгостроковими цілями сталого розвитку, такими як фіскальна відповідальність чи охорона навколишнього середовища. Однак існує тенденція віддачі переваги негайному задоволенню над майбутніми вигодами, що ускладнює зусилля щодо впровадження політики, що вимагає жертв сьогодні заради майбутніх здобутків.

Сприйняття ризику та несприйняття ризику впливають на реакцію політики на економічні кризи та невизначеність. Суб'єкти державного та приватного секторів можуть демонструвати високу уникнення ризику під час економічної нестабільності, що

впливає на інвестиційні рішення та ефективність політики. Психологічні бар'єри можуть затримувати готовність політиків впроваджувати сміливі реформи чи інноваційні заходи, які необхідні для стимулювання економічного відновлення та стійкості.

Резюме за змістом теми

Соціальні норми та культурні фактори формують економічну поведінку та політичні переваги в різних суспільствах. Ці нормативні впливи впливають на ставлення до розподілу доходів, оподаткування та державного втручання на ринки. Ці фактори можуть створювати опір змінам політики, які викликають суперечки домінуючим суспільним цінностям або порушують встановлені економічні відносини, ускладнюючи зусилля досягнення консенсусу щодо спірних питань політики.

Терміни та поняття до теми

Державне регулювання економіки – діяльність держави з підтримання стабільності відтворення та забезпечення умов для розвитку економіки. Є однією з основних форм участі держави в економіці, що полягає у її впливі на розподіл ресурсів і доходів, темпи екон. розвитку та рівень добробуту насел. країни.

Економічна політика – система заходів, методів, інструментів і форм державного впливу на соціально–економічні процеси. Вона включає в себе регулювання економіки через такі інструменти, як фіскальна політика (оподаткування і витрати), монетарна політика (керування грошовою масою і процентними ставками), торгівельна політика (тарифи і торгові угоди) та інші. Метою економічної політики є збільшення виробництва, зниження безробіття, стабілізація цін, підтримка економічного зростання та зменшення інфляції, залежно від конкретних умов і завдань країни.

Економічне зростання – це просте збільшення реального ВВП країни, яке відображає значно вужче коло зв'язків і відносин, ніж економічний розвиток.

Економічне прогнозування – науково–практична діяльність, спрямована на визначення тенденцій економічного розвитку об'єкта, оцінку можливих його станів у майбутньому та пошук альтернативних шляхів і термінів їх досягнення.

Макроекономіка – наука, що вивчає закономірності функціонування національної економіки, тобто функціонування економіки країни в цілому (або її частини, галузі), такі загальні процеси і явища як інфляція, безробіття, бюджетний дефіцит, економічне зростання, державне регулювання тощо.

Зелена економіка – це економіка з низькими викидами вуглецевих сполук, ефективно використовують природні ресурси та яка задовольняє по максимуму інтереси всього суспільства.

Запитання. Задання

1. Опишіть сутність поняття «економічна політика» та її основні цілі.
2. Розподіліть економічну політику на основні види та дайте характеристику кожному виду.
3. Які основні проблеми перешкоджають розвитку економічної політики сьогодні?
4. Хто є основними об'єктами та суб'єктами економічної політики? Наведіть приклади.
5. Опишіть механізми впливу економічної політики на економічні процеси.
6. В чому полягає різниця між фіскальною та монетарною політикою? Як вони впливають на економіку?
7. Які критерії визначають ефективність економічної політики? Оцініть ефективність економічної політики України.
8. Яка роль держави у формуванні та реалізації економічної політики? Чи повинна держава активно втручатися в економіку?
9. Як зовнішні економічні фактори впливають на економічну політику України?
10. Які сучасні підходи існують для вивчення економічної політики? Порівняйте методології різних економічних шкіл та їх підходи до аналізу економічної політики.

Темі есе, рефератів

1. Поняття та сутність економічної політики.
2. Економічна політика в умовах глобалізації.
3. Фактори впливу на формування економічної політики.
4. Функції та принципи державного регулювання економіки.
5. Сталий розвиток та економічна політика: теорія та практика
6. Специфічні умови проведення економічної політики в інв'єстичних економіках

7. Вплив глобалізації на економічну політику.
8. Основні етапи розвитку економічної політики в Україні.
9. Вплив економічної політики на рівень життя населення.
10. Економічна політика та екологічні проблеми на сучасному етапі.

Література

1. Воротін В. Є., Шинкарьов А. М. Публічна економічна політика України. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія «Державне управління»*. 2022. С. 66–75.
2. Державна економічна політика регіонального розвитку: навчальний посібник. М. А. Латинін, О. Ю. Бобровська, Г. О. Дорошенко та ін.; за заг. ред. проф. М. А. Латиніна, проф. В. Б. Родченка. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 420 с.
3. Заклекта О. І., Шиманська О. П. Економічна політика. Навчальний посібник (опорний конспект). Тернопіль: 2007. 78 с.
4. Лагутін В. Д. Економічна політика держави: сутність, етапи, механізми. *Економічна теорія*. 2006. № 4. С. 16–26.
5. Пацурина Н. Б. Економічна політика держави: правовий аналіз сучасного стану. Координата. 2020. URL: <https://coordynata.com.ua/ekonomichna-politika-derzavi-pravovij-analiz-suchasnogo-stanu>
6. Титаренко Л. М. Міжнародна економічна політика України: сучасні виклики та перспективи. *Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. Серія «Глобальні та національні проблеми економіки»*. 2018. Вип. 2018. С. 114–118.
7. Ткач Є., Нікіфоров П. Економічна теорія та економічна політика: взаємодія в сучасних умовах України. *Економіка та суспільство*. 2022. № 42.
8. Уманців Ю. Економічна політика держави в умовах глобалізації. *Scientia fructuosa*. 2017. № 111.1. С. 5–18.
9. Уманців Ю. М. Економічна політика держави за умов глобальних трансформацій. *Економіка України*. 2018. № 9. С. 37–49.
10. Яковенко Р. В. Національна економіка: навч. посіб. Кіровоград: „Пік”, 2009. 548 с.
11. Koval, V., **Shapovalova A.**, Fedotova T., Novak O., Khimich S. European Circular Economy Policy–Making in Sustainability and Resource Management Development. *International Journal of Mathematical, Engineering and Management Sciences. Scopus*. 2024. Vol. 9. № 1. P. 49–70.
12. Koval, V., Sribna Y., Kaczmarzewski S., **Shapovalova A.**, Stupnytskyi V. Regulatory policy of renewable energy sources in the European national economies. *Polityka Energetyczna – Energy Policy Journal*. 2021. Vol. 24(3). P. 61–78. *Scopus*.

Тема 14

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

Вивчивши матеріали теми, здобувач знатиме: основні сутнісні характеристики соціальної політики; мету, завдання та основні підходи реалізації соціальної політики; значення багато-суб'єктності у соціальній політиці, роль суб'єкта і об'єкта соціальної політики; основні концепції і моделі соціальної політики; завдання соціальної політики в контексті сучасних політичних процесів; основні напрямки реалізації соціальної політики на сучасному етапі розвитку держави.

Після опанування матеріалів теми, здобувач умітиме: визначати основні сутнісні характеристики соціальної політики; формувати мету і завдання соціальної політики як внутрішнього напрямку державної політики; розрізняти суб'єкт і об'єкт соціальної політики; виокремлювати пріоритетні завдання соціальної політики в контексті сучасних політичних процесів; розрізняти концепції і моделі соціальної політики; диференціювати проблеми та перспективи сучасної соціальної політики.

Навчальні питання

1. Поняття «соціальна політика»: основні підходи у трактуванні змісту
2. Мета, основні функції та завдання соціальної політики.
3. Наукові концепції соціальної політики. Моделі соціальної політики.
4. Соціальна політика в Україні.

14.1. Поняття «соціальна політика»: основні підходи у трактуванні змісту

Соціальна політика багатогранна у теоретико–практичному трактуванні її змісту. В науковому обігу сформувалася певна різноманітність у підходах до визначення та формулювання поняття «соціальна політика», а також різні трактування щодо її сутності, мети, основних рис, структури, характеристик.

У науковій літературі поняття «соціальної політики» здебільшого ототожнюють з «соціальною сферою», «гуманітарною політикою» і навіть «соціальною роботою», хоча між цими категоріями існують суттєві відмінності. **Соціальна політика** у загальній теоретичній частині політичної науки розглядається, переважно, як система заходів державних і недержавних суб'єктів, що спрямована на забезпечення соціального захисту, соціальної безпеки і рівності соціальних можливостей задля стабільного соціального розвитку населення країни. Отож, поняття «соціальна політика» в сучасній політичній науці не має усталеного визначення. У своїй фундаментальній основі соціальна політика вивчається як напрям соціальної теорії, галузь наукових досліджень, а також навчальна дисципліна.

Концептуальні основи соціальної політики осмислювались протягом багатьох століть. Проблеми соціального розвитку і соціальної справедливості у своїх працях висвітлювали відомі мислителі, зокрема *Аристотель*, *Дж. Локк*, *Н. Макіавеллі*, *Т. Мор*, *Т. Кампанелла*, *Т. Гоббс*, *Ш. Фур'є*, *Г. Гегель* та інші. Базові підходи розуміння і теоретичні характеристики соціальної політики висвітлено у працях зарубіжних дослідників, зокрема *Р. Баркера*, *Б. Дікона*, *Г. Еспінг-Андерсена*, *Р. Макінтайра*, *Ч. Лебо*, *Ф. Хоффера* та ін.

Термін «соціальна політика» як окреме наукове поняття почало формуватися у Європі в ХІХ столітті у відповідь на наслідки індустріалізації, урбанізації та зростання соціальної нерівності. Зокрема, французький теоретик утопічного соціалізму *Ш. Фур'є* наголошував на обов'язку держави надавати своїм громадянам соціальну підтримку і певні соціальні гарантії. Для цього, на думку *Ш. Фур'є*, держава мала монополізувати торгівлю, емісію грошей і збір податків, оскільки саме завдяки державній монополії могла бути реалізована соціальна політика. Розуміння сутності соціальної політики пов'язували із завданнями економічної політики держави в цілому. Німецький соціолог, філософ *М. Вебер* вважав, що треба підпорядковувати соціальну політику національному ідеалу й інтересу, розглядаючи її як складову економічної політики. Подібні думки висловлював і німецький соціолог *В. Зомбарт*, який наголошував на тому, що до заходів соціальної політики можуть бути віднесені заходи економічної політики, спрямовані на регулювання економічної системи.

На межі ХІХ–ХХ ст. поняття «соціальної політики» розвивалось у контексті поняття «соціальної держави», переважно розглядалося вченими як різновид економічної політики. Науковці

того історичного періоду вважали, що обов'язки соціальної держави зводяться лише до проголошення соціально-економічних прав громадян. Згодом у контексті взаємозалежності людського розвитку і якості соціальної політики утверджується розуміння того, що соціальна держава покликана вирішувати значно ширше коло питань: створювати умови для забезпечення громадян роботою (соціальної зайнятості), забезпечувати прожитковий мінімум, сприяти збільшенню кількості дрібних і середніх власників, охороняти найману працю, піклуватися про освіту, культуру, охорону здоров'я тощо.

Поширеною є думка, відповідно до якої природа соціальної політики пов'язана передусім із структурним поділом суспільства на економічно сильних та економічно слабких індивідів. При цьому соціальна політика є інститутом, який має підтримувати слабких, створюючи умови для реалізації принципу соціальної справедливості. Проблематика соціальної політики формувалась у зв'язку зі зростанням масштабів державного втручання в суспільні процеси, що сприяло виокремленню соціальної політики з комплексу суспільного регулювання у самостійний напрямок, який охоплює специфічну сферу людської життєдіяльності. На початку XIX ст. чітко оформились ідеї соціальної держави і соціальної політики як прототипи їх сучасних моделей – ліберальної (англо-саксонської) та корпоративної (континентальної), які поєднали свободу індивіда у вирішенні соціальних проблем з втручанням держави. Соціальна державність стала невід'ємним доповненням до правової державності, рухаючись при цьому у напрямку якнайбільшої гуманізації суспільних стосунків шляхом розширення прав особистості та наповнення правових норм більш справедливим змістом. Практична реалізація соціальної політики стала залежити від політичного устрою, рівня економічного розвитку, відносин власності, структури управління, культури, моралі, особливостей історії і традицій. Згодом, зокрема вже після Другої світової війни, соціальна політика стала ключовим елементом політичних програм і пріоритетом для реалізації основних напрямів державного управління.

Більшість сучасних науковців розглядають соціальну політику як діяльність держави у соціальній сфері. Канадський вчений *Т. Ганслі* розглядає соціальну політику як функцію державної відповідальності за:

- 1) використання суспільних ресурсів;
- 2) регулювання приватної діяльності;
- 3) підтримку приватної та колективної поведінки з метою максимізації соціальної вигоди та умов життя населення.

Англійський дослідник *Дж. Стюарт* вважає соціальною політикою сферу державної діяльності, відповідальну за створення й надання соціального захисту, що включає соціальні послуги та виплати.

Сучасна соціальна політика – сукупність теоретичних принципів і система практичних заходів, які розробляються й реалізуються як державними так і недержавними органами, організаціями та установами, які спрямовані на створення необхідних соціальних умов життєдіяльності, задоволення соціальних потреб населення, створення в суспільстві сприятливого соціального клімату, поліпшення стану соціальної сфери в цілому.

Соціальну політику розглядають як громадський інститут, діяльність якого спрямована на забезпечення основних соціальних потреб суспільства та його прошарків, і як один з найважливіших напрямків внутрішньої політики держави, що має у своїй основі соціальну доктрину, яка визначає стратегію та мету розвитку суспільства, а також діяльність інститутів громадянського суспільства. Соціальну політику трактують як діяльність держави, інших політичних і соціальних інститутів, яка спрямована на прогресивний розвиток соціальної сфери суспільства, удосконалення умов, способу та якості життя людей, забезпечення важливої частини їх життєвих потреб, надання громадянам необхідної соціальної підтримки, допомоги та захисту з використанням для цього наявного фінансового та іншого суспільного потенціалу.

Соціальна політика в її сучасному розумінні починає формуватися з переходом європейських держав на індустріальну стадію розвитку, з появою правової держави, формування демократичного устрою, громадянського суспільства, сучасної системи права.

Отже, в політологічній літературі не існує єдиного підходу щодо визначення поняття «соціальна політика». Пропонуємо ознайомитися із деякими визначеннями соціальної політики, сформованими українськими науковцями.

Соціальна політика – це суспільний феномен, що поєднує в собі різноманітні, багатофакторні складові: конституційно-правові, інституціональні, управлінсько-регулятивні, саморегулятивні, глобальні, національні, державні, наддержавні, громадські, гуманістичні, праксеологічні, комунікативні тощо (*В. Скуратівський*).

Соціальна політика – це діяльність держави з управління розвитком соціальної сфери суспільства, спрямована на задоволення інтересів і потреб населення». (*М. Головатий*).

Соціальна політика – багатовимірна система програм і заходів (управлінських, регулятивних та саморегулятивних), спрямованих у соціальну сферу, охоплює різноманітні напрями суспільного буття. Соціальної політики Мета і завдання соціальної політики розкриваються у функціях: вираження, захист, узгодження інтересів певних соціальних груп, верств суспільства; оптимальне розв’язання суспільних суперечностей; широка інтеграція різних верств населення, гармонізація їх інтересів, створення умова для суспільної злагоди у соціальній сфері; соціальний захист населення; управління соціальними процесами тощо. (*П. Шевчук*).

Соціальна політика є явищем суспільно-історичним, з’являється з виникненням держави, спрямовується на узгодження спільної діяльності людей та утвердження загальнодержавних пріоритетів і виступає регулятором взаємовідносин соціальних структур і соціальних інститутів, а також суспільного та індивідуального життя людини. Природа соціальної політики пов’язана із структурним поділом суспільства на економічно сильних та економічно слабких індивідів. При цьому соціальна політика є інститутом, який має підтримувати слабких, створюючи умови для реалізації принципу соціальної справедливості. (*Г. Лопушняк*).

Соціальна політика та її реалізація нині стають більш прагматичними та орієнтованими не стільки на підтримку економічно слабких верств та консервацію існуючих соціальних імперативів, скільки на створення передумов для підвищення мотиваційного потенціалу, мобільності, трудової продуктивної активності людських ресурсів. (*А. Колот*).

У «*Політологічному енциклопедичному словнику*» сутність соціальної політики характеризують як «діяльність держави по збалансованому розвитку суспільства, забезпеченню стабільності державного правління й соціального захисту населення». (*Є. Головаха*).

У більшості визначень поняття соціальної політики пов’язане з низкою заходів уряду в соціальній сфері, спрямованих на регулювання взаємовідносин, розподіл ресурсів, підвищення добробуту і задоволення потреб як населення вцілому, так і окремих груп та індивідів. (*О. Іванова*)

Сутність соціальної політики, на думку української науковиці *Т.Семигіної* [15], визначена у зарубіжних енциклопедичних виданнях, *Social Policy. Oxford* (2003) і *The Blackwell Dictionary of Social Policy. Malden* (2002) доводить, що дефініції соціальної політики не претендують на окреслення самостійної «субстан-

ції», а трактуються через перелік сфер діяльності, якими, наприклад, є освіта, допомога малозабезпеченим, охорона здоров'я, тощо. Тобто тлумачення терміну «соціальна політика» залежить від особливостей соціально–економічного розвитку країни.

У Американській енциклопедії соціальної роботи *Е. Баумхайсер* і *А. Шорр* визначили соціальну політику як напрямок дій щодо соціальних явищ з метою управління взаємовідносинами і розподілом соціальних ресурсів;

The Blackwell Encyclopedia of Social Work дає визначення соціальної політики *Дж.Стюарта* (*Велика Британія*) як сфери державної діяльності, відповідальної за створення та надання соціального захисту, що включає соціальні послуги та витрати. У визначеннях *Т.Ганслі* (*Канада*) соціальну політику прийнято розглядати як функцію державної відповідальності за використання суспільних ресурсів, регулювання приватної діяльності, підтримку приватно–індивідуальної та колективної поведінки з метою максимізації соціальної вигоди та умов життя населення. У такій інтерпретації вона включає в себе: заходи і програми, безпосередньо спрямовані на забезпечення соціальних винагород у формі прибутку або послуг, включно з освітою, охороною здоров'я, соціальним захистом та персональними соціальними службами (догляд за людиною, розвиток людини, реабілітація і профілактика); заходи, що регулюють приватну поведінку для потреб досягнення соціальних цілей, насамперед прав і обов'язків громадян, забезпечення правосуддя; заходи щодо працевлаштування; заходи стосовно сім'ї включно з сімейним правом; соціальні та інші місцеві заходи (наприклад, заходи з метою перерозподілу податків, фінансові заходи для надання робочих місць) тощо.

Все зазначене обумовлює багатоаспектність соціальної політики як суспільного явища і дозволяє виділяти вузьке і широке її розуміння.

Так, у **вузькому розумінні соціальна політика** – це цілеспрямована діяльність, що має за мету здійснення соціального захисту, створення умов для формування безпечного соціального середовища. Соціальна політика в такому аспекті являє собою комплекс заходів, спрямованих на формування соціальних стандартів, забезпечення взаємодії суб'єктів соціально–політичного життя щодо формування соціальної безпеки людини і суспільства.

У **широкому розумінні соціальна політика** – це система цілеспрямованої діяльності суб'єктів, що сформувалась в суспільстві на певному етапі його розвитку, здійснюється на основі пев-

них принципів і засад, спрямована на забезпечення оптимального функціонування та розвитку соціальних відносин.

Соціальна політика трактується як громадський інститут, діяльність якого спрямована на забезпечення основних соціальних потреб суспільства та його прошарків. Водночас, це один із найважливіших напрямків внутрішньої політики держави, що має в своїй основі соціальну доктрину, яка визначає стратегію та мету розвитку суспільства, а також діяльність інститутів громадянського суспільства.

Незважаючи на велику кількість визначень і варіантів розуміння соціальної політики, під цим поняттям в прикладному, практичному аспекті зазвичай розуміють систему конкретних дій і заходів, спрямованих на життєзабезпечення населення. Соціальна політика в сучасному розумінні трактується як громадський інститут, діяльність якого спрямована на забезпечення основних соціальних потреб суспільства та його прошарків. Водночас, це один із найважливіших напрямків внутрішньої політики держави, що має в своїй основі соціальну доктрину, яка визначає стратегію та мету розвитку суспільства, а також діяльність інститутів громадянського суспільства. У своїй фундаментальній основі – це напрям соціальної теорії, галузь наукових досліджень, а також навчальна дисципліна. І нарешті, це система практичних заходів, спрямованих на якісне удосконалення, поліпшення всіх напрямків соціальної сфери.

Трактування змісту та сутності соціальної політики у вітчизняній і зарубіжній літературі доповнюється й розширюється в умовах неспинного ускладнення соціальних відносин та під впливом процесів демократизації, глобалізації, модернізації сучасного суспільства.

14.2. Мета, основні функції та завдання соціальної політики

Мета соціальної політики сучасної демократичної держави полягає у формуванні та реалізації соціальних потреб людини і суспільства, забезпеченні їх соціальної безпеки. Людський вимір соціальної політики і її безпосередня спрямованість на людину обумовлюють формування гуманістичного підходу у трактуванні сутності цього поняття. Соціальна політика в умовах трансформації суспільних відносин, формування соціальної держави та

громадянського суспільства має на меті звести до мінімуму у соціальному житті вплив тих факторів, що втрачають своє соціальне значення чи сповільнюють процес суспільної соціодинаміки і створити умови для посилення ролі тих чинників і детермінант, що обумовлюють соціальний поступ, забезпечують соціальну безпеку людини.

Метою соціальної політики є створення умов для формування, розвитку та оптимального функціонування соціальних відносин, всебічного розкриття, самореалізації соціального потенціалу особистості.

Метою соціальної політики, на думку українського науковця *В.Скуратівського*, є створення умов для задоволення людиною соціальних потреб та інтересів, освоєння соціальних цінностей, підтримки в суспільстві соціальної злагоди, стабільності та соціальної цілісності, самовідтворюваного, самодостатнього рівня соціодинаміки, соціального прогресу.

Для більшості демократичних держав реалізація соціальної політики переслідує мету вирішення суперечностей суспільного і соціального розвитку.

Метою соціальної політики демократичної держави є загальний доробут громадян з можливістю забезпечення мінімально необхідного рівня соціального захисту тих категорій населення, які цього потребують і одночасно створення умов для соціальної самореалізації людини як суб'єкта соціальної політики.

На сучасному етапі метою соціальної політики визнаємо регулювання й узгодження соціальних інтересів людей задля стійкого і збалансованого розвитку суспільства в кризових умовах, тобто забезпечення соціальної стабільності та створення умов соціальної безпеки.

Функції соціальної політики полягають у забезпеченні соціальної стабільності, добробуту населення та соціальної справедливості в суспільстві. Основні функції соціальної політики:

– **захисна (компенсаційна)** – полягає у наданні соціальної допомоги вразливим верствам населення (малозабезпеченим, безробітним, людям з обмеженими можливостями, пенсіонерам та іншим категоріям населення, які потребують такої підтримки). Ця функція реалізується через систему соціального забезпечення та соціальних виплат;

– **регулююча** – полягає у регулюванні розподілу ресурсів і доходів з метою зменшення рівня соціальної нерівності. Тобто соціальна політика виконує роль регулятора в розподілі ресурсів

через використання таких інструментів, як: податкові пільги, прогресивне оподаткування, встановлення мінімальної заробітної плати тощо;

– **репродуктивна (відтворююча)** – забезпечує формування умов для відтворення трудового потенціалу нації та людського капіталу загалом через забезпечення належних умов для народження та розвиток громадян, а саме: розвиток системи охорони здоров'я; гарантій надання освіти і виховання. Ця функція включає підтримку сімей з дітьми, доступ до якісної медицини, доступ до якісної освіти, державну підтримку дітей і молоді тощо;

– **прогностично–планувальна** – передбачає аналіз і прогнозування соціальних процесів задля оперативного реагування і подолання соціальних викликів таких, як: старіння нації, проблеми безробіття, міграцію населення та інші. Функція реалізується через розробку стратегій і програм соціального розвитку, проведення відповідних соціальних досліджень і побудови прогнозів; Прогностично–планувальна функція соціальної політики дозволяє прогнозувати майбутнє суспільства, сприяє завчасній підготовці ефективних рішень у соціальній сфері суспільства;

– **соціально–інтеграційна** – забезпечує зміцнення єдності суспільства, спрямована на інтеграцію різних соціальних груп з метою запобігання конфліктам та маргіналізації. Соціально–інтеграційна функція реалізується через розвиток громадянського суспільства, боротьбу з різними видами соціальної дискримінації, забезпечення рівних прав, інтеграцію окремих категорій населення, наприклад національних меншин, ветеранів та ін. Ця функція спрямована на забезпечення соціальної гармонії, мінімізацію соціальних суперечностей і конфліктів, забезпечення соціально–політичної стабільності.

Функції соціальної політики охоплюють усі аспекти суспільної життєдіяльності суспільства – від захисту вразливих верств населення до стимулювання економіки країни. Вони взаємопов'язані і спрямовані на досягнення соціальної стабільності, справедливості та гармонійного розвитку суспільства. Розглядаючи соціальну політику як суспільну теорію і практику, важливо брати до уваги всі її напрямки і компоненти, хоча це не виключає визначення пріоритетів соціальної політики, які формуються на певних етапах державотворення і залежать від конкретно–історичних умов.

Призначення соціальної політики – забезпечити гідний рівень життя всіх громадян, дотримуватися принципів соціальної безпеки і справедливості. Соціальна політика спрямовується на зміцнення і закріплення прогресивних процесів і явищ духовної і

матеріальної життєдіяльності суспільства, що впливають на соціальний розвиток, формування цінностей суспільного буття. Соціальна політика знаходить свій вияв в управлінні, регулюванні соціальних процесів, формуванні механізмів та інструментів впливу на якість соціального буття людини.

Предметне поле соціальної політики збагачується під впливом різноманітних факторів (економічних, безпекових, демографічних, культурних і ін.) змушуючи активно використовувати методологію пізнання соціальної сфери суспільства, дослідження складних соціальних систем і процесів, зокрема, визначення суті соціальної політики, місця і ролі людини як об'єкта і суб'єкта соціальної політики.

Суб'єкти соціальної політики мають складну структуру. До них відносять державу (зокрема її органи та установи), органи місцевого самоврядування, суспільство, соціальні інститути та спільноти, громадські організації, асоціації громадян, фонди і благодійні організації, профспілки, комерційні структури тощо. Головною передумовою багатосуб'єктності в здійсненні соціальної політики є різноманітність і складний характер реалізації суспільних і соціальних відносин.

Серед інституціональних структур, які реалізують соціальну політику, важливу роль відводять державі. Соціальна політика – невід'ємна складова внутрішньої політики і діяльності держави, відповідальної за добробут, розвиток і безпеку своїх громадян. Держава є основним суб'єктом соціальної політики, що покликаний виконувати організаційну, координуючу роль у регулюванні питань соціальної сфери. Державну соціальну політику можна визначити як певну систему заходів з оптимізації соціального розвитку, уникнення соціальних конфліктів і протистоянь, створення умов для задоволення соціальних потреб населення.

Посилення ролі держави у регулюванні соціальних проблем більш притаманна для авторитарних суспільств з вираженим централізованим впливом держави на усі сфери суспільного життя. Сучасні тенденції світового політичного процесу вказують на вектор зменшення впливу держави на різні сфери соціального буття, що зумовлюють самореалізацію соціального потенціалу людини та утвердження вагомої ролі громадянського суспільства.

До **об'єктів соціальної політики** відноситься все населення. Деяку науковці виокремлюють окремі його категорії, що потребують соціального захисту і соціальної підтримки. Наприклад, до таких категорій відносять: осіб, що втратили працездатність; дітей–сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; пенсі-

онерів; безробітних громадян; людей похилого віку; ветеранів; громадян з обмеженими можливостями (інвалідністю); родини, що втратили годувальника, внутрішньо переміщені особи та ін. Цим вибірковою групами відповідають окремі соціальні програми, реалізація яких регулюється відповідним законодавством, наприклад, Законом України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 01.06.2000 р., Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000 р., Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р., Законом України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 р. та ін. Отже, об'єктом соціальної політики вважається все населення з акцентом на найбільш вразливі та малозабезпечені верстви.

Основою реалізації соціальної політики в контексті демократизації на сучасному етапі має бути пошук балансу між особистою відповідальністю громадян за власне життя, соціально-економічне становище і саморозвиток та відповідальністю держави за рівень життя її громадян, надання їм можливостей самореалізації. Законність, політичний плюралізм, соціальна справедливість, демократизм, гуманізм є головними принципами у взаємодії між людиною і державою у сфері соціальної політики.

Завдання соціальної політики формуються залежно від низки чинників, які відображають як внутрішню ситуацію в країні, так і зовнішні впливи.

На формування завдань соціальної політики можуть впливати різні чинники, зокрема:

- *соціально-економічні* (рівень економічного розвитку, рівень безробіття і зайнятості населення, рівень доходів тощо);
- *демографічні* (соціальна структура населення, міграція населення, рівень смертності і народжуваності та ін.);
- *політичні* (формування державних чи урядових програм соціальної підтримки, активність громадянського суспільства та неурядових організацій у захисті соціальних прав громадян тощо);
- *правові* (конституційні гарантії, формування соціального законодавства, дотримання міжнародних стандартів соціальної політики тощо);
- *розвиток технологій і рівень технологічних змін* (діджиталізація, розвиток новітніх інформаційних технологій, впровадження систем автоматизації у галузях державного управління, соціального забезпечення, охорони здоров'я та ін.);
- *форс-мажорні обставини* (кліматичні катаклізми, природні і техногенні катастрофи, гострі соціальні конфлікти, і ін.).

Завданням соціальної політики можемо визначити забезпечення злагодженого функціонування всієї системи соціально-політичних інституцій (як суб'єктів соціальної політики), формування оптимального співвідношення соціальних інтересів і потреб населення з можливостями забезпечення належного рівня соціальної безпеки. Отже, основним завданням реалізації соціальної політики демократичної держави є створення умов для соціальної безпеки і соціального розвитку людини.

Серед конкретних напрямків і завдань соціальної політики визначають:

- сприяння соціальному розвитку населення;
- зменшення рівня соціальної нерівності у суспільстві та уникнення економічної та соціальної маргіналізації;
- мінімізація соціальних проблем;
- поліпшення умов праці та життя всіх верств населення;
- надання особливого захисту бідним і малозабезпеченим категоріям населення тощо.

Розглядаючи цілі і завдання соціальної політики важливо співвідносити їх з підходами, які сформувалися у політичній науці щодо цілей державної політики.

Соціальна політика сучасної України орієнтована на забезпечення соціальних послуг і вирішення актуальних соціальних проблем українського суспільства в умовах війни, а в майбутньому – подолання соціальних наслідків війни, збереження базових соціальних гарантій і поступове реформування соціальної сфери відповідно до євроінтеграційних умов.

Відповідно, **базовими завданнями сучасної соціальної політики** в Україні можна виокремити:

- стабільний моніторинг соціальної сфери і можливість надання соціальної підтримки у кризових умовах;
- забезпечення соціальних гарантій;
- захист вразливих категорій населення;
- реформування системи соціальних виплат (пенсії, стипендії);
- забезпечення програм повоєнного соціального відновлення, соціальний захист ветеранів і військових, підтримка родин загиблих (медична і психологічна допомога, реабілітація, працевлаштування, надання пільг, забезпечення житлом і т. д.);
- формування соціального простору для забезпечення соціальної, інклюзивної, гендерної рівності;
- розвиток цифрових соціальних сервісів;
- розвиток євроінтеграційного вектору соціальної політики України та інші.

14.3. Наукові концепції соціальної політики. Моделі соціальної політики

Соціальна політика є явищем суспільно–історичним: вона з’являється з виникненням держави, спрямована на узгодження спільної діяльності людей та утвердження загальнодержавних пріоритетів і є регулятором взаємовідносин соціальних структур і соціальних інститутів, а також суспільного та індивідуального життя людини. Поняття соціальної політики не є константою, особливо в умовах масштабних трансформаційних процесів, що дозволяє визначити кілька теоретичних позицій щодо її розуміння.

Структурний підхід щодо пояснення сутності соціальної політики дозволяє визначити її мету, спрямованість, механізми здійснення, а також структурувати відносини між суб’єктами здійснення політики (держави і людини, держави і громадянського суспільства), діяльність яких має бути спрямована на вирішення соціальних питань та задоволення соціальних потреб усіх прошарків суспільства.

Соціокультурний підхід у трактуванні соціальної політики визначається рівнем розвитку політичної культури та свідомості індивідів–учасників політичного процесу, що зумовлено історичними умовами їх розвитку і способом життєдіяльності. Соціально–культурний підхід докорінним чином змінює зміст і понятійну конфігурацію соціальної політики, трактуючи останню як суспільну перспективу, в основі якої – можливість попередження небезпек та підтримки позитивних соціальних тенденцій.

Телеологічний підхід дозволяє поглянути на соціальну політику як на засіб досягнення політичних цілей і результатів. На думку дослідників, сутність сучасної соціальної політики проявляється не у забезпеченні соціальних потреб індивідів, а в можливості скласти позитивне враження, впливаючи на свідомість громадян, досягнути певних політичних цілей (використовуючи при цьому всі можливі сучасні політичні технології: PR, популізм та ін.) Власне, ця концепція забезпечує розуміння сутності соціальної політики будь–якої держави з двох позицій: декларативної і реальної.

Окремим теоретико–методологічним підходом можемо вважати **синергетичний**, який дозволяє трактувати соціальну політику як усвідомлену цілеспрямовану діяльність соціальних суб’єктів щодо визначення, захисту й реалізації потреб та інтересів своєї соціальної групи (класу, нації, держави) різними засобами впливу: не лише організацією, регулюванням, контролем та

управлінням, а й самоорганізацією цього складного процесу. Синергетичне визначення соціальної політики забезпечує не лише більш точне її розуміння, але й активну участь всіх соціальних суб'єктів у політичній діяльності, взаєморозуміння потреб та інтересів усіма учасниками політичного життя, взаємодію між ними, взаємодопомогу і взаємовідповідальність за розв'язання соціальних проблем. Синергетичним аспектом соціальної політики, зокрема, є адекватне розуміння ролі людини як її об'єкта.

Конфліктологічний підхід окреслює розуміння соціальної політики як можливості прийняття рішень щодо розподілу благ у конфліктній ситуації, що виникає в ході реалізації соціальних функцій суб'єктами влади щодо об'єктів соціальної політики.

Інтегральний підхід у визначенні сутності соціальної політики акцентує вагу на тому, що соціальна політика виявляється центром зіткнення інтересів часто протилежних у своїх поглядах соціальних груп, які ведуть боротьбу за обмежені ресурси соціальних інститутів, що формують уявлення про соціальну справедливість, загальносуспільні соціальні потреби тощо. Завдання соціальної політики, виходячи з цієї концепції, полягає у інтеграції соціальних інтересів, запитів та потреб населення для якісного і ефективного вирішення актуальних соціальних проблем.

У науковій літературі зустрічається ще один аспект розуміння соціальної політики, який не повинен за зразком класичного трактування самого поняття «політика» зводитися лише до прийняття рішень у конкретній галузі, а має ґрунтуватися на формуванні свідомості людей і моральних установок суспільства в цілому. Такий підхід до розуміння соціальної політики називають **гуманітарним**. Цей підхід набуває особливої значущості у трактування змісту соціальної політики, оскільки реалізація відповідних заходів на практиці вимагає формування установок і цінностей індивіда як компетентного учасника політичного життя суспільства. Це доводить, що людина може бути не тільки пасивним об'єктом, але має можливості проявити себе і як суб'єкт соціальної політики сучасної демократичної держави.

В основі більшості соціально-філософських концепцій міститься базова думка про те, що головною умовою розвитку будь якого суспільства є забезпечення і підтримка соціальної стабільності. У широкому розумінні соціальна політика покликана на основі різних концепцій та за допомогою соціальних, економічних і політичних інструментів відшукати шляхи забезпечення соціальної стабільності. В цьому зацікавлена не лише більшість населення, а й політична еліта.

Моделі соціальної політики. Моделі соціальної політики у загальній теорії політики розглядають як концептуальні підходи, які відображають різні способи організації соціального забезпечення, розподілу ресурсів та ролі держави у забезпеченні соціального добробуту громадян.

У науковій літературі поширеними є класифікації моделей соціальної політики, запропоновані науковцями у кінці ХХ ст. Одну з перших класифікаційних схем запропонували американські дослідники *Г. Віленський і Ч. Лебо*, виокремивши **інституціональну і залишкову моделі**. Для інституціональної моделі перерозподіл добробуту між різними соціально-економічними групами – це функція (завдання держави), а у залишковій моделі він розглядається як виняток чи захід, необхідний для подолання негативних наслідків ринкових відносин.

Дещо пізніше, в основу класифікації *Р. Тіммуса* було покладено принцип розподілу державної соціальної допомоги, на основі якого дослідник аналізував **залишкову, інституціонально-перерозподільчу та модель індустріальних досягнень**.

Залишкова модель передбачає надання соціального захисту тим категоріям населення, які не в змозі забезпечити себе мінімально необхідним самостійно. Соціальний захист у цій моделі формується як «залишковий», призначений для тих верств населення, які потребують його від держави.

Інституціонально-перерозподільча модель спрямована з одного боку на вирівнювання ресурсів між людьми. Якщо залишкова модель передбачає виконання необхідного прожиткового мінімуму, то інституціонально-перерозподільча ставить за мету згладжування соціальної нерівності.

Модель індустріальних досягнень, за *Р. Тіммусом*, деякі напрямки соціальної політики розглядає як такі, що підтримують економічний розвиток; галузь освітніх послуг слугує підготовкою людини до виконання певного виду роботи/діяльності, сфера охорони здоров'я, відповідно, функціонує для підтримки робочої сили працездатних осіб. Така модель соціальної політики орієнтована на функціонування ринку праці за принципом соціального захисту тих категорій осіб, які мають більший трудовий стаж. Ця система соціального захисту поширена, наприклад, у Німеччині.

Науковець з Данії *Г. Еспінг-Андерсен* на основі досліджень соціальної політики різних економічно розвинутих країн виокремлював **ліберальну (англосаксонську), соціал-демократичну та консервативно-корпоративістську (континентальну) моделі** соціальної політики.

Кожна модель соціальної політики у цій класифікації має у своїй основі певні цінності, на які орієнтується у практичній реалізації, зокрема це рівність, прагматизм, справедливість тощо. Наприклад, у скандинавських країнах історично склалося, що за надання соціальних послуг відповідає держава за принципом універсальності захисту соціальних потреб населення, тоді як у США державні соціальні служби надають допомогу тільки незабезпеченим, нужденним категоріям населення.

Ліберальна модель соціальної політики орієнтована на забезпечення рівних можливостей для самореалізації Роль держави в наданні соціального захисту полягає у створенні відповідних умов, обсяг соціального захисту скорочується, держава мінімізує свою соціальну роль за рахунок розвитку ринкових відносин, включаючи соціальну сферу.

Соціал-демократична модель ставить за мету досягнення соціальної справедливості, подолання соціальної нерівності, що виникає під час розподілу соціально-економічних ресурсів. Завдання держави – забезпечувати і гарантувати визначений рівень незалежно від трудового внеску. Соціальний захист у цій моделі гарантується як право, а потреби населення є підставою для визначення межі соціальних витрат.

Таблиця

**ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОДЕЛЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ,
ВИДЛЕНИХ Г. ЕСПІН–АНДЕРСЕНОМ
(автор Т.В. Семигіна, див.: [15, с. 56])**

Ознаки	Моделі	Соціал-демократична модель	Корпоративістська	Ліберальна
Політична основа		Широкий компроміс	Коаліція між роботодавцями і працівниками	Вільний ринок
Принцип надання послуг		Універсальний	За місцем роботи	За залишковим принципом
Рівень державних витрат на соціальну сферу		Високий	Високий	Низький
Ринок праці		Високий рівень зайнятості, висока платня	Низький рівень зайнятості, висока платня	Високий рівень зайнятості, низька платня
Ідеологія добробуту (соціального забезпечення)		Добробут як принцип розподілу	Добробут як соціальна згуртованість	Добробут як принцип розподілу

Британський вчений *Р. Мішра*, поклавши в основу класифікації моделей соціальної політики поклав такі критерії, як ступінь втручання держави, охоплення населення соціальними програмами, розмір соціальних виплат, спектр соціальних послуг, відсоток національного прибутку, що витрачається на соціальну сферу та ін., виділив **залишкову, інституційну і соціалістичну моделі**. Ці моделі соціальної політики відрізняються не стільки фундаментальними принципами, скільки історичними умовами, в яких вони формувалися. Соціалістичній моделі притаманні такі ознаки: державне централізоване регулювання всіх аспектів життя за умов відсутності ринку, розвитку планової економіки, становлення бюрократичної системи, функціонування універсальних, (безкоштовних), державних соціальних програм при високому рівні зайнятості і низькій оплаті праці, колективізм і реалізація ідей соціальної рівності у суспільстві.

Сучасний розвиток соціальної політики передбачає, окрім держави, активну участь профспілок, стейкхолдерів, громадських організацій та приватних ініціатив у реалізації різних соціальних програм для гарантування конкурентного середовища і надання високого рівня соціального забезпечення і послуг. У практичній реалізації головної мети соціальної політики держава як суб'єкт політики не завжди відіграє провідну роль.

Сучасна ліберальна модель соціальної політики – одна із основних моделей організації соціальної політики, яка поширена у США, Великій Британії, Канаді, Австралії та ін. Ця модель характеризується:

- мінімальним втручанням держави (держава надає допомогу тоді, коли індивід не може самостійно забезпечити існування; соціальна допомога є залишковою/резидуальною);
- соціальні послуги надаються, переважно, приватними інституціями чи структурами;
- високим рівнем залучення громадян у приватному страхуванні (медичному, пенсійному, тощо);
- невисокими витратами держави на соціальну сферу;
- селективністю (соціальні виплати надаються вибірково за принципом перевірки рівня доходу);
- заохоченням громадян до зайнятості, самостійного фінансового планування та ін.

Перевагами ліберальної моделі соціальної політики можна вважати ефективне використання ресурсів, стимулювання розвитку соціальних послуг у приватному сегменті економіки.

Консервативна модель соціальної політики поширена у європейських країнах, зокрема у Німеччині, Франції, Італії, Австрії, Бельгії. Вона характеризується поєднанням традиційних цінностей (соціальної статусності, інституційності соціальної структури суспільства, родини) з принципами соціальної справедливості. *Основні риси консервативної моделі:*

- держава та громадські організації мають важливу роль у наданні соціальних послуг; ринок відіграє другорядну роль, на відміну від ліберальної моделі;

- структура соціального захисту – стратифікована (відсутність повної рівності між громадянами – на відміну від соціал-демократичної моделі);

- сім'я, як соціальний інститут, відіграє важливу роль у наданні соціальних послуг (догляд за дітьми, літніми чи хворими членами родини), що сприяє розвитку традиційних цінностей;

- принцип соціального страхування – соціальна допомога надається через систему соціального страхування, а не загального оподаткування тощо;

- соціальні права пов'язані із статусом та трудовим стажем (соціальні виплати базуються на страхових внесках до системи).

Соціал-демократична модель соціальної політики найбільш вдало реалізована у скандинавських країнах, зокрема: Швеції, Данії, Фінляндії, Норвегії, Ісландії. Основними перевагами цієї моделі вважають високий рівень соціального захисту, рівноправний доступ до соціальних благ, високий рівень довіри населення до державних інституцій та ін. *Основними характеристиками* цієї моделі науковці називають:

- високу роль держави (держава є провідним суб'єктом реалізації соціальної політики у сфері охорони здоров'я, освіти, пенсійного забезпечення тощо);

- держава реалізовує принцип «соціального громадянства» – права кожного індивіда на гідне життя;

- соціальні послуги і виплати надаються громадянам, незалежно від статусу чи рівня доходу;

- рівність і солідарність (перерозподіл доходів через податки та соціальні програми; орієнтація а гендерну рівність у доступі на соціальні блага);

- активна політика зайнятості (через заохочення до праці, перекваліфікацію, підтримку моделі «активного добробуту»);

- фінансування соціальної політики через загальне оподаткування, а не соціальні внески.

14.4. Соціальна політика в Україні

Соціальна політика в Україні базується на принципах розвитку соціальної держави, що зафіксовано Конституцією України. Правовою основою соціальної держави є сукупність внутрішньодержавних та міжнародних правових актів, що проголошують і гарантують соціально-економічні права особистості. У соціальній державі нормативно-правові акти закріплюють визначені соціальні стандарти, дотримання яких складає конституційний обов'язок держави. Забезпечення основних соціальних потреб, орієнтація на людські цінності, що визначають забезпечення нової якості життя громадян країни, запровадження соціальних стандартів, визнаних демократичними країнами, залишаються пріоритетними кроками на шляху реформування і вдосконалення вітчизняного соціального законодавства.

Основними завданнями соціальної політики в Україні вважають:

- забезпечення стабілізації рівня життя населення;
- поліпшення матеріального добробуту та умов життя людей;
- забезпечення продуктивної і максимально повної зайнятості населення;
- подолання бідності;
- гарантування конституційних прав громадян на соціальний захист, освіту, охорону здоров'я, культурний і фізичний розвиток;
- органічне поєднання політики фінансової стабілізації і економічного зростання з соціальною політикою;
- поліпшення соціальної інфраструктури;
- визначення та здійснення заходів національної безпеки держави у соціальній сфері та подолання соціальних проблем, спричинених повномасштабною війною на території нашої країни.

Головним державним суб'єктом реалізації соціальної політики в Україні станом на вересень 2025 р. є *Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України*. Міністерство взаємодіє з іншими органами влади, громадськістю, міжнародними партнерами для досягнення поставлених цілей у соціальній сфері. Державою надається соціальна підтримка таким категоріям населення як: внутрішньо переміщені особи, особи літнього віку, сім'ї з дітьми, особи та діти з інвалідністю та їх представники, ветерани, військовослужбовці та їх сім'ї, постраждалі внаслідок збройної агресії рф, усиновлювачі та сім'ї інших форм виховання та ін.

Основні напрями, які відповідають стратегічним пріоритетам

Міністерства та спрямовані на розвиток та модернізацію соціального захисту:

- демографічна політика;
- гендерна політика;
- протидія торгівлі людьми;
- запобігання та протидія насильству;
- європейська та євроатлантична інтеграція;
- міжнародне співробітництво;
- безбар'єрність, протезування;
- життестійкість;
- пенсійна політика; політика щодо літніх людей та ін.

Модель соціальної політики в Україні не відповідає жодній з класичних моделей (ліберальній, соціал–демократичній, континентальній), проте має риси кожної з них. Науковці визначають сучасну модель соціальної політики в Україні як *змішану, гібридну*. До її **ознак** можна віднести:

- реформування соціальної сфери і соціального законодавства;
- залишковий принцип допомоги (держава надає соціальну допомогу тим категоріям населення, які не можуть забезпечити себе самостійно);
- перехід до системи адресності соціальної допомоги;
- перенавантаження бюджету соціальними виплатами;
- відсутність ефективного управління у реформуванні системи соціального страхування;
- збереження елементів пострадянської моделі фінансування соціальної сфери, переважно солідарного зразка, зокрема пенсійної сфери, хоча впровадження накопичувального рівня має місце у сучасній соціальній політиці;
- висока залежність від міжнародного фінансування (МВФ, Світового Банку та країн–партнерів у проектах міжнародної допомоги (особливо у період з повномасштабного вторгнення РФ і ведення бойових дій на території нашої країни).

Держава часто не може гарантувати гідного рівня соціальних виплат, належного рівня соціальних послуг, зокрема у сфері охорони здоров'я, освіти, житлові політиці, соціального захисту окремих категорій населення, що потребують соціального захисту (пенсіонери, ветерани, малозабезпечені, маломобільні та ін.). Зрозуміло, що в умовах російсько–української війни ситуація у соціальній сфері тільки ускладнюється.

Досвід розвинутих демократій засвідчує, що розробка стандартизованої системи соціальних індикаторів, які характеризують структуру й динаміку соціальної сфери, є необхідною передумо-

вою оцінки ефективності і коригування соціальної політики. Так, у США офіційна загальнодержавна система «Соціальні показники» включає вісім блоків, у кожному з яких представлені десятки індикаторів. Виміри останніх потребують узагальнення статистичних даних та проведення соціологічних досліджень на загальнонаціональному і структурно-груповому рівнях.

Виходячи зі світового досвіду і національної специфіки, відповідна система показників в Україні може включати наступні блоки: структура населення, умови праці та зайнятість населення, освіта і професійна підготовка, охорона здоров'я і захист довкілля, доходи і матеріальний добробут населення, забезпечення житлом, суспільна безпека, міжнаціональні відносини і права меншин, соціальне забезпечення, міграція населення, транспорт і зв'язок, громадянське суспільство і соціально-політична активність. Поєднання в даній системі статистичних і соціологічних показників дозволить вимірювати не лише об'єктивні зміни ситуації в тій чи іншій сфері здійснення соціальної політики, а й визначати ступінь впливу цих змін на становище людини в суспільстві, задоволення її потреб, соціальне самопочуття.

Зважаючи на широкомасштабне вторгнення військ РФ і ведення бойових дій на території України, особливої актуальності набуває розв'язання низки соціальних проблем, що актуалізувалися у час війни та забезпечення соціальної безпеки як гарантій дотримання оптимальних умов для безпеки життя, безпеки праці, безпеки здоров'я, безпеки соціального захисту, безпеки честі і гідності людини та громадянина, гуманітарної безпеки, психологічної безпеки, демографічної безпеки, міграційної безпеки тощо.

Соціальна політика в Україні до повномасштабного вторгнення військ РФ у 2022 р. перебувала у стані поступової трансформації до *соціально-орієнтованої моделі*, але в умовах сьогодення потребує як системного реформування, так і стабільного фінансування.

Зарубіжний досвід розробки і втілення соціальної політики має важливе значення для України, яка перебуває у пошуку оптимальної, ефективної дієвої моделі соціального захисту населення, охорони здоров'я, регулювання трудових відносин у умовах військової небезпеки та подальшого повоєнного розвитку. Визначення стратегічних напрямів розвитку соціальної сфери в Україні потребує врахування сучасних тенденцій у соціальній політиці: використання різних інструментів, властивих різним моделям соціальної політики, здійснення децентралізації та диференціація у наданні соціальних послуг, забезпечення якісного конкурентного середовища у вирішенні проблем соціальної сфери.

Основою реалізації соціальної політики в контексті демократизації на сучасному етапі має бути пошук балансу між особистою відповідальністю громадян за власне життя, соціально-економічне становище і саморозвиток та відповідальністю держави за рівень життя її громадян, надання їм можливостей самореалізації. Законність, політичний плюралізм, соціальна справедливість, демократизм, гуманізм є головними принципами у взаємодії між людиною і державою у сфері соціальної політики.

Резюме до теми

У сучасній теорії політики зустрічається певна різноманітність у підходах до визначення та формулювання поняття «соціальна політика». Дослідженню різних аспектів соціальної політики присвячено багато наукових праць, проте не існує єдиного уніфікованого підходу щодо трактування її сутності. На сучасному етапі визначення змісту та сутності соціальної політики у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі збагачується і доповнюється. Результати аналізу і систематизації таких поглядів дозволяють стверджувати, що соціальна політика є складним комплексним поняттям. У загальній теорії політики виділяють вузьке і широке розуміння змісту соціальної політики.

Метою соціальної політики є не тільки задоволення соціальних потреб людини, а й створення умов для формування, розвитку та оптимального функціонування соціальних відносин, всебічного розкриття соціального потенціалу людини, її самореалізації. Модель соціальної політики в Україні вважають змішаною та такою, що має ознаки класичних моделей (ліберальної, соціал-демократичної та консервативної / корпоративістської). В умовах державної модернізації політичної системи та формування нових стратегій розвитку українського суспільства основним завданням має стати вирішення проблем, пов'язаних з потребами і прагненнями людей, подолання кризових явищ у соціальній сфері.

Терміни і поняття до теми

Соціальна політика – напрямок внутрішньополітичної діяльності держави, що спрямована на забезпечення збалансованого розвитку суспільства, соціальної стабільності, соціального захисту населення. **Мета соціальної політики** – створення умов для формування, розвитку та оптимального функціонування соціаль-

них відносин, всебічного розкриття, самореалізації творчого соціального потенціалу людини, особистості.

Соціальна безпека – складова системи національної безпеки держави, що забезпечує дотримання оптимальних умов для гарантії безпеки життя, безпеки праці, безпеки здоров'я, безпеки соціального захисту, безпеки честі і гідності людини та громадянина, гуманітарної безпеки, психологічної безпеки, демографічної безпеки, міграційної безпеки тощо.

Соціальна держава – тип організації державного і громадського життя, заснованого на пріоритеті соціальних цінностей, рівних соціальних можливостей, насамперед права людини на гідне життя.

Соціальний захист – система заходів відповідних соціальних інститутів, призначених для забезпечення нормального існування людини, підвищення рівня її соціальних потреб, якості життя. Соціальний захист громадян – одна з визначальних функцій держави, її соціальної політики.

Соціальні права – права людини і громадянина у соціальній сфері, що полягають у набутті соціальних благ, володінні, користуванні й розпорядженні ними та їхньому захисті або вчиненні певних дій у соціальній сфері. До соціальних прав належить: право на працю, право на відпочинок, право на соціальний захист, право на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров'я, медичну допомогу та ін. Сукупність соціальних прав становить **систему соціального права**.

Справедливість соціальна – одна із фундаментальних цінностей суспільно – політичного життя, що виходить із принципу врівноваженості в соціальних відносинах прав і обов'язків людей, інтересів, суспільства, особи.

Запитання. Завдання

1. Опишіть сутність поняття «соціальна політика» та охарактеризуйте основні її цілі.
2. Охарактеризуйте вузький і широкий підходи у трактуванні змісту соціальної політики.
3. Які соціальні проблеми визначають розвиток соціальної політики в Україні сьогодні?
4. Які основні концепції соціальної політики Вам відомі? Охарактеризуйте їх зміст.

5. Визначте і охарактеризуйте мету сучасної соціальної політики в Україні.

6. Якими є основні принципи реалізації соціальної політики сучасної демократичної держави?

7. Які критерії визначають ефективність соціальної політики? Оцініть ефективність соціальної політики України.

8. Чи може соціальна політика бути засобом забезпечення демократичних реформ? Власну думку аргументуйте.

9. Яка роль держави у формуванні та реалізації соціальної політики? Чи повинна держава активно втручатися в регулювання соціальних питань?

10. Назвіть фактори, які впливають на реалізацію соціальної політики.

11. Які фактори визначають основні завдання соціальної політики в Україні?

12. Які особливості трактування сутності соціальної політики в сучасній науковій літературі Ви можете виокремити?

13. Соціальні стандарти, їх формування у контексті євроінтеграційних процесів України.

14. Поясніть зміст поняття «соціальний діалог». Охарактеризуйте, наведіть приклади.

15. Які перспективи формування глобальної соціальної політики в сучасному політичному процесі?

Темі есе, рефератів

1. Поняття соціальної політики та основні концепції трактування її змісту.

2. Розвиток соціальної політики в контексті реалізації концепцій сталого розвитку: теорія та практика.

3. Соціальна політика в умовах політичної нестабільності: виклики і можливості для України.

4. Фактори впливу на формування сучасної соціальної політики в Україні.

5. Функції та основні завдання соціальної політики: досвід європейських країн і практика України.

6. Соціальна політика в контексті євроінтеграційних процесів: виклики для України

7. Зв'язок соціальної та економічної політики держави: історія, теорія, практика.

8. Основні тенденції формування соціальної політики в контексті викиків сьогодення.

9. Історичні витоки і етапи формування моделей соціальної політики.

10. Соціальна політика України повоєнного часу: проблеми і можливості.

11. Новітні завдання соціальної політики в умовах збереження української державності.

12. Гуманістичний підхід у реалізації соціальної політики сучасної демократичної держави.

Література

1. Александрова О. Модернізація соціальної політики як фактор формування середнього класу в сучасному українському суспільстві // *Гілея: наук. вісник*: зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 48 (6). URL: : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_48/Gileya/F15_doc.pdf.

2. Варналій З., Білик Р., Хмелевський М. Соціальна безпека України: сутність, проблеми та шляхи забезпечення // *Економічний вісник університету*. Вип. № 45. 2020. С. 105 –113.

3. Дубель М. Тенденції соціальної політики України в умовах повномасштабної війни // *Літопис Волині*. Вип.30, 2024. С 231–237.

4. Зезека Н. До питання формування ефективної соціальної політики // *Підприємництво, господарство і право*. – 2009. – № 4. – С. 117–119.

5. Іванова О. Соціальна політика: теоретичні аспекти – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 107 с.

6. Історія та теорія соціальної політики України: Навч. посібн. / За ред. А.О. Ярошенко. – К., НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. – 289 с.

7. Колот А. Генезис соціальної політики під впливом глобалізації та лібералізації економічних відносин // *Україна: аспекти праці*. – 2008. – № 1. – С. 3–11.

8. Лисенко Ю. Соціальна політика: плюралізм теоретичних підходів // *Держава і право. Збірник наукових праць. Серія Політичні науки* / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. – 2015 р. – № 69. – С.67 – 80. – 218 с.

9. Лібанова Е. Стратегічні пріоритети соціальної політики України на початку ХХІ століття // *Демографія та соціальна економіка*. – 2008. – № 1. – С. 9–22.

10. Лопушняк Г. Соціальна політика як визначальний напрям внутрішньої політики держави // *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. – 2011. – № 2. – С. 244–251.

11. Михненко А., Щур Н. Світові моделі соціальної політики: уроки для України // *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. – 2011. – № 2. – С. 219–227.

12. Офіційний сайт Міністерства соціальної політики, сім'ї і єдності України URL: <https://www.msp.gov.ua/>
13. Павлова О. Особливості соціальної політики в умовах воєнного стану в Україні // *Грані*. Вип. 26 (6), 2023. – С.122–126.
14. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння – К. : ПАРАПАН, 2008. – 272 с.
15. Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – [2-е вид.]. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
16. Політологія : підручник /за ред. Ю. Кулагіна, В. Полуріза. – К. : Альтерпрес, 2002. – 612 с.
17. Семигіна Т. Соціальна політика економічно розвинутих країн в умовах глобалізації // *Магістеріум. Соціальна робота і охорона здоров'я*. 2004. – Випуск 15. – С. 79–84.
18. Семигіна Т.В. Соціальна політика: історія та сучасний розвиток – К. : ТОВ «Агентство Україна», 2008. – 196 с.
19. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.
20. Соціальна політика: навч. посібник. Укл. Коляда Н., Карпич І. – Вид. 4-е доповн. та переробл. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2024. – 192 с.
21. Тодоров І. Я. Соціальна політика ЄС Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.]. – К. : НАДУ, 2011.
22. Четверикова Л. О. Сутність соціальної політики та аналіз її моделей в соціальних державах // *Соціогуманітарні проблеми людини*. – 2005. – № 1. – С. 67–74. URL : <http://www.znc.com.ua>.
23. Шевчук П. І. Соціальна політика. Навч. Посібн. – Львів: Світ, 2005. – 400 с.

Тема 15

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА

Вивчивши матеріали теми здобувач знатиме: основні поняття та визначення теми; сутність, ключові характеристики та особливості міжнародної політики, підходи до вивчення міжнародної політики, сучасні традиційні й нові виклики та загрози міжнародній безпеці; історичні етапи становлення України як суб'єкта міжнародних відносин та міжнародної політики.

Після опанування матеріалів теми здобувач умітиме: розрізняти традиційний і сучасний підхід до міжнародної політики; пояснювати та розуміти основні її характеристики та особливості; орієнтуватися у проблемах міжнародної політики, оцінювати ефективність міжнародних механізмів регулювання глобальних проблем; диференціювати причинно–наслідкові зв'язки подій у світовій політиці; критично осмислювати події сучасного міжнародного життя; аналізувати основні виклики для України у міжнародній політиці; застосовувати отримані знання при подальшому вивченні теми.

Навчальні питання:

1. Сутність та основні характеристики міжнародної політики.
2. Сучасні глобальні виклики у міжнародній політиці.
3. Україна у міжнародній політиці: етапи розвитку, стратегії та виклики.

15.1. Сутність та основні характеристики міжнародної політики

Актуальність міжнародної політики (МП) визначається динамічністю світових процесів; традиційними проблемами і новими викликами, що впливають на глобальну та регіональну стабільність. МП охоплює не лише дипломатію та політичні процеси,

а й суттєво впливає на економіку, безпеку, екологію та інші важливі сфери життя. У світі, де події в одній частині планети можуть спричинити кризу в іншій, розуміння міжнародної політики стає необхідним не лише для експертів, а й для кожного громадянина.

У «Політичній енциклопедії» міжнародна політика визначається як сукупність **політичних взаємин між державами**, що відбуваються у середовищі, екзогенному щодо міжнародного актора, яким є унітарний суб'єкт — національна держава. Таке розуміння МП характерне для класичного періоду (VII–XIX ст.). У сучасних теоріях міжнародна політика розглядається як підсистема системи міжнародних відносин, що спрямована на реалізацію її цільової функції та діалектично виступає водночас як передумова, і як результат окремих зовнішніх політик міжнародних акторів. Сучасні дослідники використовують синонім «транснаціональна політика», що підкреслює значення недержавних суб'єктів у МП та взаємодію внутрішньої і зовнішньої політики.

Виходячи з даного визначення можна окреслити два підходи до МП — традиційний та сучасний.

Традиційний підхід розглядає МП як сукупність політичних взаємовідносин між державами, акцентуючи на державоцентристській моделі, де основними акторами є держави. Такий підхід, поширений у теорії реалізму, згідно якої держава вважається головним актором, що діє у сфері міжнародних відносин для захисту своїх інтересів.

Сучасний підхід визначає МП як підсистему міжнародних відносин, що спрямована на глобальну стабільність, безпеку та співпрацю; визнає, що зміни у внутрішній політиці держави впливають на її зовнішню політику та навпаки. Автори сучасних підходів визнають значимість не тільки держави, а й недержавних акторів, таких як транснаціональні корпорації, міжнародні організації, рухи ін. Дійсно, сучасне світове співтовариство складається не лише з незалежних держав, а із різноманітних економічних, політичних, військових союзів (ЄС, НАТО), міжнародних та регіональних організацій (ООН, АСЕАН), низки урядових та неурядових організацій (МВФ, ЮНЕСКО Amnesty International, Greenpeace), які впливають і формують міжнародну політику. Як зазначають українські фахівці, МП знаменує собою розширення кола учасників, суб'єктів міжнародних відносин, коли поряд із державами дедалі активнішу роль у них відіграють міжурядові й неурядові організації, політичні партії та рухи ін. [Політологія, 2004].

З 70-х років ХХ ст. концепція транснаціоналізму стала протиприкладом традиційним уявленням про міжнародні відносини. Так, у роботі *Р. Кеохейна і Дж. Ная* «Транснаціональні відносини і світова політика» (1971) автори заперечують традиційний реалізм, який зосереджується виключно на державі як головному акторові міжнародної політики, і пропонують ширший погляд на міжнародні відносини і міжнародну політику. Підкреслюється зростання взаємозалежності між країнами та посилення взаємообміну в різних сферах. Втім, держава більше не може повністю контролювати такий обмін, й вона втрачає свою монопольну роль як головного актора міжнародних відносин. Транснаціональні компанії, неурядові організації, міста, інші суб'єкти тепер також є важливими учасниками міжнародної політики. Більш того, такі актори можуть впливати на глобальні процеси так само, як і держави, іноді навіть більше. Заміна терміну міждержавний на транснаціональний відображає зростаючий вплив суб'єктів, що діють без безпосередньої участі держави.

В цілому, термін міжнародна політика є широко вживаним у науковій літературі, однак фахівці застосовують різні концептуальні підходи до його визначення. Так, **міжнародна політика** визначається як комплекс двосторонніх і багатосторонніх політичних, економічних, дипломатичних, військових, культурних, науково-технічних відносин між державами, історично зумовлена форма інтегративних тенденцій, які виникають у процесі розвитку світового співтовариства, а також форми взаємодії між його суб'єктами. Це визначення підкреслює взаємодію суб'єктів міжнародної політики у різних сферах.

Схоже визначення надають й дослідники *І. Дзюбко, К. Левківський, В. Андрущенко*, які розглядають міжнародну політику як систему економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами і групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

Науковці з Національного юридичного інституту ім. Ярослава Мудрого у колективній монографії підкреслюють, що міжнародна політика – це політика міжнародних акторів у сфері регулювання міжнародних відносин, яка є окремим видом людської діяльності [Теорія міжнародних відносин, 2022, с. 26].

Деякі визначення акцентують увагу на ролі міжнародних акторів, які у рамках міжнародної політики прагнуть реалізувати свої інтереси за допомогою дипломатичних, військово-стратегічних,

фінансово-економічних, інформаційно-ідеологічних та інших засобів. Наприклад, МП є діяльністю народів, держав, їх інститутів, соціальних спільнот, об'єднань громадян у сфері міжнародного життя з метою реалізації певних політичних цілей. Це визначення зосереджено на діях суб'єктів, спрямованих на досягнення цілей.

У дослідженнях з історії, соціології, політології нерідко з категорією міжнародна політика як синоніми вживаються терміни **світова політика і світовий політичний процес**; близьким до них є поняття **зовнішня політика**. Автори зазначають, що **світова або міжнародна політика** — це діяльність, взаємодія держав й інших міжнародних акторів на міжнародній арені. У свою чергу, міжнародні відносини — це система реальних зв'язків між державами, які виступають і як результат їх дій, і як середовище, простір, у якому існує світова політика. Як наслідок, міжнародна або світова політика є активним фактором формування міжнародних відносин.

У посібнику за науковою редакцією професора *В. Бліхара*, зазначено, що міжнародна політика — це складова світової політики, діяльність і мистецтво втілення у життя певних ідей за допомогою насильства чи узгодження групових або державних інтересів.

Поняття МП застосовується як для визначення діяльності певної держави у міжнародних справах, так і міждержавної політики на світовій арені. Тому поняття міжнародна політика більш широке, ніж поняття зовнішня політика. Дослідники зазначають, що міжнародна політика, яка є механізмом регулювання відносин між суверенними державами й іншими міжнародними акторами, виступає для кожної окремої держави як його зовнішня політика. Міжнародна політика є ключовою категорією міжнародних відносин. Останнє поняття ширше, ніж поняття міжнародна політика, оскільки означає не лише політичні, а й інші (економічні, соціальні, культурні тощо) зв'язки між суб'єктами міжнародного спілкування [Дзюбка І., Левківський К., Андрущенко В., 1998]. Отже, міжнародна політика є одним із аспектів міжнародних відносин, зосередженим перш за все на активній політичній діяльності суб'єктів міжнародних відносин. Міжнародна політика перш за все стосується владних рішень, стратегій держав, міжнародних організацій й інших суб'єктів. Тобто навіть економічні або екологічні питання в ній розглядаються через призму політичних рішень та інтересів.

Таким чином, міжнародна політика є складною і багатогранною сферою, що включає не тільки міждержавні відносини, але й

взаємодію різних міжнародних акторів, які впливають на глобальні й регіональні процеси. Різниця у підходах до визначення міжнародної політики полягає в акцентуванні на різних аспектах взаємодії між державами та іншими суб'єктами міжнародних відносин. Так, у деяких визначеннях акцент робиться на сукупності різних відносин між державами. В інших міжнародна політика трактується, більше звертаючи увагу на діяльність міжнародних акторів для досягнення своїх цілей за допомогою різних засобів. Деякі визначення міжнародної політики більш узагальнені, інші – більш спеціалізовані, що фокусують увагу на конкретних інструментах, які використовуються для досягнення цілей.

Цілі та функції міжнародної політики. Більшість держав, проголошуючи цілі МП, офіційно зазначають, що прагнуть до: забезпечення миру та власної національної безпеки; співробітництва з іншими країнами для створення сприятливих умов задля вирішення внутрішніх завдань країни; зростання потенціалу держави; покращення власних міжнародних позицій та підвищення престижу на світовій арені.

Втім, держави прагнуть не лише забезпечити стабільність, мир і власний захист у глобальному контексті, а й до зміцнення позицій, впливу, авторитету країни на міжнародній арені; намагаються впливати на глобальні й регіональні процеси, щоб створити вигідні для себе умови і досягти своїх національних інтересів. З огляду на це, міжнародна політика може бути спрямована на зміну поведінки інших міжнародних акторів через дипломатичні, економічні або військові засоби, а також на адаптацію власних дій відповідно до умов міжнародного середовища.

Головна мета міжнародної політики – реалізація інтересів міжнародних акторів, забезпечення створення сприятливого міжнародного порядку, тобто певних правил та механізмів налагодження й урегулювання міжнародних відносин відповідно до своїх інтересів. Основою всіх дій держав на міжнародній арені виступають національні інтереси, елементами яких є безпека, виживання і суверенітет.

Міжнародна політика відіграє важливу роль у підтримці стабільності, миру та розвитку рівноправних міжнародних відносин та має такі **загальні цілі**:

- створення сприятливих міжнародних умов для успішної реалізації державами своїх внутрішньополітичних цілей і завдань;
- формування справедливого світового порядку;

– активна співпраця і взаємодія суб'єктів світового політичного процесу з метою реалізації загальнолюдських інтересів, насамперед, збереження цивілізації / забезпечення виживання людства;

– участь у міжнародному поділі праці та обміні товарами, сировиною, технологіями, науково-технічними винаходами, духовними цінностями;

– захист прав людини;

– спільна ефективна участь у розв'язанні проблем світу (зокрема, проблем війни і миру, безпеки та роззброєння, врегулювання конфліктів, боротьбі з міжнародним тероризмом, охорона навколишнього середовища, подолання відсталості та бідності тощо).

Згідно Статуту Організації Об'єднаних Націй цілями у сфері міжнародних відносин є:

- підтримувати міжнародний мир та безпеку; вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії або інших порушень миру...;

- розвивати дружні відносини між націями на основі дотримання принципу рівноправності та самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення загального миру;

- здійснювати міжнародне співробітництво у сфері розв'язання міжнародних проблем ... й у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх [Статут ООН].

Виходячи з вищезазначеного, до **основних принципів міжнародних відносин**, які відносяться й до міжнародної політики належать:

– принцип суверенної рівності держав;

– принцип незастосування сили та загрози сили;

– принцип непорушності державних кордонів;

– принцип територіальної цілісності держави;

– принцип мирного врегулювання спорів;

– принцип невторчання у внутрішні справи;

– принцип поваги прав людини і основних свобод;

– принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань;

– принцип самовизначення народів і націй;

– принцип міжнародної співпраці держав у розв'язанні міжнародних проблем;

– принцип підтримки міжнародного миру та безпеки.

Міжнародна політика виконує низку функцій, що спрямовані на забезпечення стабільності, розвитку та співіснування держав у глобальному середовищі.

До головних функцій міжнародної політики відноситься:

1) регулятивна функція, що МП встановлює правила та норми, які регулюють взаємодію між державами та іншими суб'єктами на міжнародній арені. Це різні механізми на глобальному й регіональному рівні (наприклад, встановлення міжнародних правил і норм, підписання міжнародних угод і декларацій, діяльність міжнародних організацій);

2) безпекова функція. Спрямована на забезпечення стабільності, миру, безпеки. Ця функція включає низку заходів та інструментів, які допомагають запобігти конфліктам, зменшити військові загрози та створити умови для мирного співіснування й співробітництва держав і інших суб'єктів (наприклад, за допомогою систем колективної безпеки, угоди про нерозповсюдження ядерної зброї);

3) конфліктно-врегулювальна функція / функція пошуку шляхів вирішення конфліктів, що забезпечує механізми розв'язання міжнародних і внутрішніх конфліктів за допомогою переговорів, дипломатії, знаходження компромісів, миротворчих операцій. Це, зокрема, і створення умов для проведення зустрічей та переговорів між державами, спрямованих на вирішення міжнародних проблем та обговорення важливих питань;

4) інтеграційна функція. Сприяє економічній, політичній і культурній співпраці та взаємодії країн і народів; регіональним і глобальним інтеграційним процесам, створюючи умови для спільного розвитку й вирішення спільних проблем сучасності;

5) економічна функція. Вона регулює міжнародні торговельні та фінансові відносини, сприяє розвитку світової економіки і співробітництва. Наприклад, за допомогою діяльності Світової організації торгівлі (СОТ), Міжнародного Валютного Фонду (МВФ), угоди про вільну торгівлю, застосування міжнародних економічних санкцій для зміни поведінки держав, які порушують міжнародні норми або загрожують міжнародній безпеці;

6) гуманітарна функція, що забезпечує захист прав людини, підтримку міжнародної співпраці у сфері культури, освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення. Приклади: діяльність ЮНЕСКО, Червоного Хреста і ін;

7) екологічна функція має значення для підтримки сталого розвитку та збереження планети для майбутніх поколінь. Вона спрямована на вирішення глобальних екологічних проблем, таких як зміна клімату, охорона навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів. Наприклад, за допомогою угод про клімат Паризька угода, Кіотський протокол; або застосування екологічних санкцій;

8) інформаційно-комунікативна функція визначає механізми обміну інформацією між державами та іншими акторами на міжнародній арені, сприяє формуванню світового порядку денного й міжнародному діалогу. Це може бути міжнародна дипломатія, діяльність ЗМІ, інформаційні кампанії щодо глобальних проблем;

Отже, ці функції допомагають підтримувати порядок і стабільність у міжнародній політиці, сприяють вирішенню конфліктів та захищають права людей у глобальному масштабі.

Суб'єкти МП – це ті актори (учасники), які мають можливість впливати на міжнародні відносини, брати активну участь у політичних, економічних, соціальних процесах на глобальному й регіональному рівнях. Вони можуть бути державними та недержавними, але кожен з них має певний вплив і роль у формуванні міжнародної політики.

Основними суб'єктами міжнародної політики є:

- держава або групи держав;
- міжнародні організації (урядові та неурядові);
- транснаціональні корпорації; транснаціональні банки;
- міжнародні коаліції (на зразок Рамштайну, неформальна коаліція G7);
- масові рухи транснаціонального характеру,
- релігійні та церковні організації;
- політичні партії і громадські об'єднання;
- ЗМІ, світова громадськість;
- міжнародні групи впливу;
- впливові лідери.

Як зазначають дослідники, **до нових акторів міжнародної системи відносяться:** міжурядові організації світового і регіонального рівня; транснаціональні корпорації і транснаціональні банки; міжнародні неурядові організації різних сфер діяльності; регіони всередині держав (кантони, федеральні землі, республіки, штати, автономії), які виходять на міжнародну арену самостійними гравцями; релігійні конфесії, організації та рухи; навіть, міжнародні злочинні картелі й терористичні угруповання тощо [Теорія міжнародних відносин, 2022].

До державних міжнародних акторів належать суверенні держави, які представляють свої інтереси через державні інституції, а також міжнародні, міжурядові та міжпарламентські організації, створені державами, зокрема й наднаціональні (наприклад, ЄС). До цієї групи входять суб'єкти федерацій, органи регіонального управління та місцевого самоврядування, а також національно-визвольні та сепаратистські рухи.

До **недержавних** міжнародних акторів відносяться неурядові міжнародні організації, транснаціональні корпорації, політичні партії, громадські та релігійні організації, а також інші соціальні групи. Вони взаємодіють на глобальному та регіональному рівнях, прагнучи впливати на політичні, економічні та соціальні процеси, і нерідко відіграють важливу роль у вирішенні міжнародних проблем, таких як захист прав людини, охорона навколишнього середовища, гуманітарні ініціативи тощо.

Держави є головними суб'єктами міжнародної політики. Вони володіють суверенітетом і здатністю визначати та реалізовувати свою політику на міжнародній арені. На момент створення ООН у 1945 році її членами були 51 держава, то до 1991 року їх кількість зросла до 166, а у 2000 році налічувалося вже 189 країн. Кількість незалежних держав зростала, частина з них здобули незалежність після розпаду СРСР, Югославії та інших процесів. Сьогодні налічується 195 незалежних держав (з них 193 є членами ООН, Ватикан не входить до ООН, Палестина є держава-спостерігач ООН), а також понад 10 держав з невизначеним статусом. Наприклад, Тайвань де-факто є незалежною державою з власним урядом, армією та економікою, але він не є членом ООН через протидію Китаю, який вважає Тайвань частиною своєї території.

Можна окреслити певну ієрархію держав: **наддержави** (здатні впливати на існування всього людства, наприклад, у часи холодної війни США і СРСР); **великі держави** (їх вплив обмежується регіоном або сферою відносин на рівні регіону, регіонів); **середні держави** (мають вплив у найближчому оточенні); **малі держави** (мають незначний вплив у найближчому оточенні, володіють засобами для захисту незалежності); **мікродержави** (нездатні захистити свій суверенітет власними силами). Так, вагому роль відіграють держави так званої G7 – США, Канада, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Японія. Це впливові в економічній, військовій та політичній сферах держави.

За теорією *С. Гантінгтона*, існують «головні регіональні держави» та «вторинні регіональні держави», чий статус визначається здатністю консолідувати та нав'язувати свої політико-економічні інтереси іншим державам регіону. Американський дослідник *К. Волтц* виділяє п'ять критеріїв великої держави: чисельність населення, розмір території, наявність ресурсів, економічна та військова міць, політична стабільність. За його оцінками, потенційними глобальними гравцями є Китай, Німеччина, Японія, тоді як *Г.Кіссінджер* додавав до цього списку ще Росію та Індію, визнаючи США «першими серед рівних».

Основні чинники, які впливають на потенціал держави:

- *економічні* – передова економіка, економічна стабільність, конкурентоспроможність;
- *військово–оборонні* – розвиненість військово–оборонної промисловості; потужність армії і силових структур ін.;
- *інформаційно–комунікаційні та технологічні* – розвиток інформаційних технологій, телекомунікацій, автоматизація виробництва;
- *географічні* – територіальне розташування, природно–кліматичні умови, наявність природних ресурсів ін.;
- *культурно–демографічні* – чисельність населення, культурні особливості й досягнення ін.;
- *політичні* – політична стабільність, верховенство права, демократичні процеси, політичні лідери ін.;
- *освітньо–інноваційні* – рівень освіченості громадян, інноваційність, наукові досягнення ін.;
- *екологічні чинники*.

Наступну групу суб'єктів складають **міжнародні організації** — це об'єднання держав, національних громадських організацій або окремих осіб, створені для врегулювання міжнародних проблем і розвитку співпраці у таких сферах, як економіка, безпека, екологія, культура інші. Це загальний термін, який охоплює різні організації, що діють на міжнародному рівні. Міжнародні організації можуть бути:

- міждержавні (міжурядові) та недержавні (неурядові);
- всесвітні (універсальні), регіональні та субрегіональні;
- політичні, економічні, науково–технічні, соціальні, культурні, релігійні ін.;
- відкриті і закриті.

Міждержавні (міжурядові) **організації** — це об'єднання, створені двома або більше державами (їх урядами або іншими міжурядовими організаціями), на основі міжнародних договорів відповідно до міжнародного права, з метою врегулювання міжнародних проблем і розвитку співпраці у різних сферах. Ключовою характеристикою є те, що їх члени — перш за все держави і вони функціонують на міжнародному рівні. Сьогодні існує близько 5 тисяч міждержавних організацій. Провідну роль серед них відіграють: ООН, Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світова організація торгівлі (СОТ), Рада Європи (РЄ), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), НАТО (Північноатлантичний альянс), АСЕАН (Асоціація держав Південно–Східної Азії) ін. Наприклад, у рамках ООН діють понад 20 спеціалізова-

них установ, спрямованих на співпрацю у різних сферах, зокрема: ЮНЕСКО, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Світовий банк, Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) ін.

Міждержавні організації займають важливе місце у міжнародній політиці, хоч і не завжди мають достатніх ресурсів для примусу до виконання рішень. ООН — це глобальна міжнародна організація, що об'єднує майже всі держави світу. Її основне завдання — підтримка міжнародного миру та співробітництво для вирішення основних проблем людства. Значну роль відіграють міжнародні організації регіонального масштабу, такі як: Організація Американських Держав (ОАД), Організація Африканської Єдності (ОАЄ), Ліга Арабських Держав (ЛАД), Рада Європи. Найбільш інтегрованою міжнародною організацією є Європейський Союз, який має наднаціональний характер. Функціонують й такі інтеграційні об'єднання, як Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА); Меркосур (Спільний ринок Півдня); АСЕАН. Важливими суб'єктами міжнародної політики є військово-політичні організації, найвпливовішою сьогодні є НАТО. Тенденція до зростання ролі інтеграційних процесів у сучасних міжнародних відносинах, зокрема, на регіональних і субрегіональних її зрізах, зберігає свою актуальність.

Міжнародні організації виконують кілька **важливих функцій**:

- майданчик для переговорів — arena для обговорення питань, які неможливо вирішити в інших місцях;
- регулювальна функція — у межах своєї компетенції беруть участь у створенні юридичних норм; наприклад, такі організації, як ВООЗ, Метеорологічна організація, МАГАТЕ регулюють питання здоров'я, клімату, атомної енергетики;
- розподільча функція — організації, такі як Світовий банк і МВФ, надають фінансову допомогу країнам, що її потребують;
- забезпечення миру — організації, як ООН, здійснюють функцію колективної безпеки, вводячи миротворчі контингенти у зони конфліктів.

Міжнародна неурядова організація (МНУО) – це міжнародна організація, створена не на основі міждержавної угоди. Науковець *О. Тарасов*, надає наступне визначення **МНУО** – це об'єднання на постійній основі суб'єктів національного права декількох країн, що має функціональну правосуб'єктність у межах, визначених міжнародним правом, не ставить за мету одержання прибутку та діє згідно з нормами міжнародного права.

МНУО є важливими суб'єктами сучасних міжнародних відносин, які впливають на політику. На сьогодні налічується близько

27 тисяч МНУО, з яких активно діють близько 6 тисяч. Ці організації беруть участь у врегулюванні міжнародних проблем, розвитку співпраці у різних сферах і можуть мати вплив на держави та міжурядові організації щодо формування політики в глобальному та регіональному масштабі. МНУО традиційно є неприбутковими організаціями, які працюють в інтересах громадських або соціальних цілей.

Оскільки МНУО не є міжурядовими, вони функціонують на основі добровільного членства і не порушують суверенітету держав, хоча іноді прагнуть / можуть впливати на їх рішення. Прикладами МНУО є Міжнародна амністія, Всесвітня Рада Миру, Всесвітня федерація профспілок, Міжнародна демократична організація жінок, Всесвітня федерація демократичної молоді, Міжнародна спілка студентів, Міжнародна природоохоронна організація Грінпіс тощо. До недержавних організацій, що виступають суб'єктами міжнародних відносин, можна й віднести відомий Римський клуб, що займається вивченням глобальних проблем людства. Держави взаємодіють з МНУО при прийнятті певних рішень.

Наступним суб'єктом міжнародної політики є **транснаціональні корпорації (ТНК)** – це підприємства, що володіють виробничими активами або контролюють їх у двох або більше країнах. ТНК — це бізнес-структури (розгалужена мережа підприємств, фірм, інших закладів), що діють у кількох країнах одночасно, організуючи виробництво та отримуючи прибутки. Вони впливають на міжнародні економічні відносини, глобальні ринки та політичні рішення. ТНК, такі як Apple, Amazon, Coca-Cola, Google, IBM, Microsoft, McDonald's, Toyota Motor, Shell, Walmart Inc. ін. володіють великими економічними і політичними ресурсами. Їх діяльність часто не підпорядковується національним урядам, що дає їм значний вплив на світову політику. З початком глобалізації транснаціональні корпорації та транснаціональні банки стали важливими акторами на світовій арені, їх вплив на визначається, тим, що корпорації мають величезні економічні можливості; по-друге, глобальним характером їх діяльності. Наразі понад 80 тисяч ТНК діють на світових ринках, найпотужніші з них мають значні ресурси, що дозволяють їм впливати на політику та економіку країн, навіть великих держав. В Україні також є кілька великих ТНК, які мають вплив не тільки на національну економіку, а й на міжнародні ринки.

Суб'єктами МП можуть **бути й окремі індивіди** (лідери, діячі деяких держав або підприємці), які мають вплив на міжнародну

політику. Прикладом може бути діяльність Папи Римського Іоанна Павла II, Н. Манделі, М. Л. Кінга, І. Маска, Дж. Сороса та ін. Лідери великих держав, зокрема, їх переконання, досвід й особливості можуть впливати на міжнародну політику. Так, деякі політичні діячі є більш агресивними у своїх підходах до вирішення проблем на міжнародній арені.

Певну роль у міжнародних відносинах відіграють й **релігійні, ідеологічні та інші об'єднання**, що діють у багатьох країнах або у світовому масштабі. Такі об'єднання впливають на міжнародну політику, формуючи, зокрема, суспільні настрої. **Міжнародні та національні рухи** можуть впливати на міжнародні політичні процеси через масові рухи або за допомогою боротьби за незалежність, національне самовизначення або соціальні зміни.

Об'єктами міжнародної політики є явища та процеси, на які спрямована діяльність держав, міжнародних організацій та інших суб'єктів міжнародної політики. До них належать:

1) *система міжнародних зв'язків і відносин* — сукупність двосторонніх і багатосторонніх відносин, що охоплюють політичну, економічну, військову, культурну та інші сфери;

2) *світовий порядок* — загальна структура міжнародних відносин, яка визначає способи взаємодії між країнами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами. Світовий порядок може бути однополярним, біполярним або багатополярним.

Ресурси у міжнародній політиці — це засоби, які суб'єкти використовують для впливу на міжнародні відносини, партнерів або опонентів. Вони бувають матеріальні та нематеріальні:

Матеріальні ресурси — це фізичні або економічні можливості, що забезпечують вплив суб'єкта: **економічні** — фінансові резерви, промисловий потенціал, контроль над світовими ринками (наприклад, США та Китай мають значний вплив на міжнародну політику, зокрема, й через свої потужні економіки); **військові** — армія, ядерна зброя, військові бази, військові союзники; **природні** — запаси нафти, газу, металів, водні ресурси (наприклад, Саудівська Аравія впливає на енергетичні ринки через нафтові резерви); **демографічний потенціал**.

Нематеріальні ресурси: **дипломатичні** — міжнародні союзи, членство і вплив у організаціях; **інформаційні** — контроль над медіа, пропаганда, кіберзасоби; **культурні та ідеологічні** — поширення ідеологій, культурний вплив (наприклад, за допомогою м'якої сили); **репутаційні** — рівень довіри та авторитету країни або організації у міжнародному співтоваристві. Ресурсом може бути й **вдала політична стратегія** — здатність держави розроб-

ляти та втілювати ефективні довгострокові плани для досягнення своїх цілей у МП.

Для реалізації міжнародної політики держави та інші суб'єкти використовують дипломатію, міжнародне право, економічні, політичні санкції, заходи заохочення, загрозу застосування сили або застосування сили, а також інформаційний, ідеологічний та психологічний вплив.

Інструменти/ресурси за допомогою яких можна домогтися від інших суб'єктів МП бажаних результатів часто називають «жорсткою» та «м'якою» силою. «Жорсткі» ресурси — це військова сила у сукупності з політичною, економічною й фінансовою міццю (тиском), які використовуються як важелі примусу. «М'якою» силою можна досягти своїх цілей, не прибігаючи до насильства. Дж. Най виділяє три основні джерела «м'якої сили»: культуру (приваблива для інших), політичні цінності та зовнішню політику (інші розглядають її як авторитетну і справедливу).

Аналіз міжнародної політики потребує розгляду зв'язку між зовнішньою та внутрішньою політикою держав. Так, більшість політологів вважає, що розуміння міжнародної політики можливе саме через аналіз зв'язку **між зовнішньою та внутрішньою політикою**. Існують три основні підходи до цієї проблеми: **ототожнення** — зовнішня політика є продовженням або ідентичною внутрішній політиці; **пріоритет зовнішньої політики** — саме зовнішня політика визначає внутрішню; **детермінізм внутрішньої політики**.

Наголосимо, що зовнішня і внутрішня політика взаємопов'язані. Внутрішні процеси в державі (економічна ситуація, політичний режим, громадська думка) впливають на її міжнародні відносини, і навпаки. Вплив однієї на іншу залежить від багатьох факторів: історичних обставин, політичної культури, досвіду лідерів та суспільної думки ін. Слабка внутрішня політика робить країну вразливою у міжнародних відносинах. Водночас зовнішня політика залежить не лише від внутрішніх, а й від міжнародних умов та глобальних процесів. Все взаємопов'язано: економічні санкції впливають на політику, наукові–технічні розробки змінюють баланс сил, культура допомагає формувати імідж держави на світовій арені.

Міжнародна політика є складним і динамічним процесом, у якому різні фактори впливають на характер взаємодії між її суб'єктами. Зокрема, на **характер** МП впливають: внутрішній потенціал держави; внутрішня система відносин та врядування; особисті якості політичних діячів; чинник громадської думки та

ролі свідомості; роль міжнародного права; ідеологічна ситуація; співвідношення сил на міжнародній арені

Основні форми міжнародної взаємодії включають **співпрацю, суперництво, конфронтацію / конфлікт та союзництво**. Співпраця реалізується за допомогою участі у міжнародних організаціях, двосторонніх та багатосторонніх угодах. Суперництво має мирний характер і передбачає боротьбу за реалізацію національних інтересів за допомогою економічних, технологічних, інколи військових засобів. Конфлікт виникає при несумісності інтересів держав, що може призвести до денонсації договорів, розриву дипломатичних відносин, запровадженні економічних санкцій та інших форм тиску, військового зіткнення. У сучасних умовах поширені економічні, інформаційні, психологічні, гібридні війни. Союзництво, як форма міжнародних відносин, передбачає спільні дії держав у рамках партнерства та співпраці.

Міжнародна політика **за характером відносин держав** поділяється на три основні типи. **Політика домінування** передбачає контроль однієї або кількох держав над міжнародними процесами. **Політика балансу сил** зберігає рівновагу між державами, що мають приблизно однаковий військовий та економічний потенціал. **Демократична політика** ґрунтується на рівності прав і відповідальності всіх учасників міжнародних відносин.

Держави діють на міжнародній арені по-різному, що впливає на міжнародну політику. Так, зовнішня політика держав може бути **агресивною, активною, пасивною або консервативною**. Агресивна політика спрямована на досягнення експансіоністських цілей часто через використання сили або тиску. Активна політика знаходить баланс між внутрішніми та зовнішніми процесами, що дозволяє державі успішно виконувати роль суб'єкта міжнародної політики. Пасивна політика характерна для слабких держав, що пристосовуються до міжнародного середовища, часто не намагаючись впливати на зовнішні процеси. Консервативна політика спрямована на збереження досягнутого впливу та балансу в міжнародних відносинах.

Реалізація міжнародної політики може мати **пасивний, активний або консервативно-активний характер**. Пасивний підхід є характерним для слабших держав. Активний підхід дає можливість впливати на міжнародні процеси, як це роблять, наприклад, країни G7. Консервативно-активний підхід, поєднання активних дій для збереження наявного балансу сил, з акцентом на стабільність у міжнародних відносинах.

У ХХ ст. **основними традиційними** теоретичними школами, що вивчали природу та специфіку міжнародної політики, співвідношення внутрішньої та зовнішньої політики були **реалізм, лібералізм, конструктивізм та світ–системний аналіз.**

Політичний реалізм. Реалізм бере свої витoki з ідей *Н. Макіавеллі та Т.Гоббса*, сформувався як окрема теоретична школа у ХХ столітті. Серед його представників – *Е. Карр, Г. Моргентау, Дж. Кеннан, К. Уолці, З.Бжезинський* ін. Дана концепція пропонує розглядати міжнародні відносини як суму політик окремих держав, а боротьбу держав за владу, силу і домінування – як універсальну.

Основні ідеї реалізму:

– головний рушій МП – це людське прагнення до влади, відповідно й держави діють так само, як люди – вони прагнуть домінувати;

– міжнародна політика є ареною гострого протиборства держав. В основі їх міжнародної діяльності знаходиться прагнення до збільшення своєї влади або сили та, відповідно, зменшення влади інших;

– анархічний характер міжнародних відносин, через відсутність верховного арбітру/наддержавного арбітра, який зміг би регулювати взаємодії держав, що призводить до того, що країни змушені діяти самостійно, захищаючи власні інтереси;

– регулятором міжнародних відносин визнається політика балансу сил, тобто досягнення рівноваги інтересів й рівноваги між державами. Для підтримки стабільності держави створюють коаліції та нарощують військову міць;

– головними та єдино значущими суб'єктами міжнародних відносин є держави, які у політиці керуються власним національним інтересом, що часто суперечать інтересам інших;

– сила як основний інструмент політики. Реалісти вважають, що міць держави визначає її здатність впливати на міжнародні відносини, на поведінку інших держав. «Сильні роблять те, що їм дозволяє їх сила, а слабкі приймають те, що вони повинні приймати». Реалізм виходить із конфліктного розуміння всієї системи міжнародних відносин і силового розв'язання проблем.

Виходячи з цього, міжнародна політика – це боротьба за владу, а будь-яка держава прагне зберегти або розширити свій вплив. Згідно з реалізмом, війни та конфлікти є природним станом міжнародної системи, а мир можливий лише за допомогою балансу сил.

Наприкінці 1970-х – 1980-і рр. в умовах зростання економічної, фінансової та інформаційної взаємозалежності держав, поси-

лення інтеграційних і глобалізаційних процесів реалізм зазнає певної еволюції. Сучасний варіант цього напрямку отримав назву **неореалізму** або **структурного реалізму**. Головні положення політичного неореалізму були сформульовані професором Каліфорнійського університету *К. Волтцем* у доробку «Теорія міжнародної політики» (1979). В ній на перше місце автор ставить проблему дослідження структури міжнародної системи, яка розкриває співвідношення сил держав та способу взаємодій між ними. Міжнародна система є головною категорією неореалізму й розглядається як структура взаємовідносин між державами. Головна відмінність неореалізму від теорії класичного реалізму полягає у тому, що його прихильники вбачають джерела силової політики держав світу не стільки у внутрішніх чинниках, що визначають їх поведінку, скільки у жорсткому впливі структурних особливостей міжнародної системи, що створюють для них можливості й обмеження. Держави, використовуючи силу, ведуть боротьбу не за фізичне існування, а за підвищення рівня власного добробуту. З метою забезпечення власної безпеки держави повинні бути готовими до конфлікту.

Теоретична школа лібералізму за основними позиціями є протилежною реалізму. Лібералізм бере свої витоки з ідей *Дж. Локка, Ж-Ж. Руссо, А. Сміта, І. Канта*. Представники цієї школи вважають, що важливими суб'єктами на міжнародній арені є не тільки держави, а й міжнародні організації, неурядові актори; міждержавну анархію можна стримати за допомогою відносин між державами та іншими акторами; міжнародну політику визначає не тільки військова міць, але й інші чинники – економіка, культура, політичний режим тощо.

Основні ідеї ліберальної теорії міжнародних відносин:

- вихідна ідея полягає у переконанні, що міжнародні відносини можна регулювати за допомогою морально-етичних і правових норм;
- надається пріоритет міжнародним нормам, інститутам та моралі, але не заперечується повністю роль сили, втім вона має бути підпорядкована міжнародному праву;
- метою МП держав має бути досягнення миру, а війни і конфлікти можна уникнути за допомогою поширення цінностей демократії, створення системи колективної безпеки;
- важлива роль відводиться міжнародним організаціям, неурядовим акторам, які сприяють розвитку взаємовигідного співробітництва та обміну між країнами.

Після Першої світової війни ліберали, які гуртувались навколо президента США *В. Вільсона*, прагнули компенсувати анархію

міжнародних відносин за допомогою створення Ліга Націй і нової системи колективної безпеки. Ця ідея базувалась на припущенні, що держави мають спільну мету — мир та безпеку, оскільки нестабільність і війни завдають величезних збитків. У 1918 р. *В.Вільсон* сформулював 14 пунктів, що фактично стали основою лібералізму у міжнародних відносинах. Зокрема, він запропонував наступні механізми для врегулювання світових політичних відносин:

- відмова від таємної дипломатії;
- проведення відкритих мирних переговорів;
- забезпечення гарантій вільної торгівлі;
- скорочення національних озброєнь до мінімально достатнього рівня, сумісного з національною безпекою;
- вільне і неупереджене вирішення спорів міжнародними організаціями та іншими мирними засобами.

Друга світова війна та її наслідки, зокрема, холодна війна, поставили під сумнів ефективність лібералізму. У 70–ті роки ХХ століття лібералізм трансформувався у **неолібералізм**, чому сприяли й процеси глобалізації та усвідомленням глобальних проблем і процесів взаємозалежності між різними країнами та народами. Теоретиками неолібералізму вважаються *Р.Когейн*, *Дж.Най*, *А. Ротфельд*, *Дж. Розенау*, *М. Каплан* *ін. Дж. Най* ввів у науковий обіг поняття «м'яка сила». Неоліберали основну увагу приділяють процесам глобалізації, становленню єдиного економічного, інформаційного, культурного та соціального простору, поширенню демократичних цінностей у світі. Неоліберали підкреслюють, що поряд з державами дедалі більшого значення набувають неурядові організації у міжнародній політиці.

Окрім реалізму та лібералізму, а також їх сучасних версій — неореалізму та неолібералізму, у теорії міжнародних відносин є **конструктивізм**. Ключовим елементом якого є переконання, що міжнародна політика формується з ідей, колективних цінностей, культури і соціальної ідентичності. Конструктивізм підкреслює, що міжнародна політика формується через взаємодію соціальних, культурних та ідеологічних факторів, а не лише через матеріальні інтереси або силу.

Неомарксистський підхід. Цей підхід акцентує увагу на економічній нерівності у світі та поділі країн за економічними ознаками. В рамках неомарксизму виникли поняття «країни третього світу» (країни, що розвиваються) та «країни другого світу» (соціалістичні країни). Ідеї цього підходу ґрунтуються на працях *К. Маркса*, а його представниками є *І.Валлерстайн*, *А. Франк* і

Р. Кокс. Згідно з марксизмом, світову історію можна зрозуміти у контексті класової боротьби, а класовий зміст політики держав визначає логіку їх поведінки у міжнародних відносинах.

Однією з відомих версій неомарксизму є **теорія світ–систем** (англ. world–systems theory). Світ–системний аналіз міжнародних відносин розробляли *Ш.Айзенштадт*, *Ф. Бродель*, *Р. Дарендорф*, *І. Валлерстайн*. Так, світ–системний аналіз, запропонований *І. Валлерстайном* пояснює міжнародні відносини через нерівний економічний і політичний поділ світу на центр, напівпериферію та периферію. У «Політичній енциклопедії» зазначається, що світ–системний аналіз спирається на поняття світ–системи як історичної системи глобальних масштабів, яка пов’язує всі суспільства в єдиний світовий соціальний порядок і функціонує в єдиних часових межах. Основою світ–системного аналізу є розгляд регіонів світу або світу як системи взаємодій, що складаються історично, де окремі держави, спільноти або цивілізації розглядаються як тимчасовий результат з’єднання тих чи інших системних факторів.

15.2. Сучасні глобальні виклики у міжнародній політиці

Міжнародна політика ХХІ ст. характеризується динамічними змінами, що формуються під впливом глобалізації, технологічного прогресу, зростання ролі інтернету в світовій політиці, геополітичних конфліктів і численних викликів. У цьому контексті спостерігається низка **тенденцій**, які визначають архітектуру сучасної міжнародної політики, зокрема йдеться про: трансформацію світового порядку та зростання ролі нових центрів; геополітичну нестабільність та нові конфлікти; торгові війни; боротьбу за ресурси та вплив кліматичних змін на політику; технологічне суперництво; посилення авторитаризму та кризи демократії; міграційні проблеми тощо.

Трансформація світового порядку. Після закінчення холодної війни та розпаду СРСР, США стали єдиною наддержавою, що прагнула сформувати глобальний порядок, базований на демократії, свободі та ринкових відносинах. Вашингтон узяв на себе роль лідера, сприяючи поширенню західних цінностей і урегулюванню міжнародних конфліктів.

Втім, у ХХІ столітті зріс та продовжує зростати вплив регіональних держав, таких як Китай, Індія, Росія, ЄС, Японія, Брази-

ля, Туреччина, Іран інші. Вони дедалі активніше впливають на глобальні політичні, економічні та культурні процеси. Однополярна система змінилася багатополлярністю. США, хоча і залишаються потужним актором, втім не можуть самостійно вирішувати міжнародні проблеми. Основними рушіями цього процесу стали: зростання економічної та технологічної могутності Китаю й посилення американо-китайської конкуренції; російська агресія проти України, що стала викликом для міжнародної безпеки; формування нових альянсів та коаліцій, які протистоять традиційним. Так, анексія Криму в 2014 році, війна на Донбасі, а особливо повномасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 році, стали критичними точками міжнародної політики. Ці події порушили принципи міжнародного права та викликали глобальну кризу безпеки, посилили розкол між Заходом і Росією, відновили значущість НАТО й спричинили розширення альянсу. Міжнародна спільнота запровадила жорсткі санкції проти РФ, водночас Росія активізувала гібридні війни та військові операції в інших регіонах, зокрема у Сирії. Росія прагне до домінування, особливо на пострадянському просторі. Геополітичні розбіжності між державами й загострення відносин між державами підривають стабільність; знижують ефективність міжнародних інституцій, зокрема ООН, і стимулюють формування нових союзів та об'єднань.

Сучасна міжнародна система потребує зміцнення демократичних інститутів і протидію авторитарним режимам як необхідність для збереження стабільного світового порядку. Так, за «Звітом про глобальний стан демократії за 2022» від International IDEA більше двох третин населення світу живе в умовах відступу від демократичних норм або в авторитарних і гібридних режимах, упродовж останніх років спостерігається загальне сповільнення демократичного прогресу, зростання корупції, популізму, радикальних правих рухів, що створюють нові ризики для міжнародної стабільності.

Економічні відносини між державами стають ареною інтенсивного суперництва. Торгівельні війни, зокрема між США і Китаєм, боротьба за технологічну перевагу, зростання конкуренції за контроль над ресурсами між країнами світу; рецесія та інфляція; зростаюча соціальна нерівність країн демонструють посилення складності економічних взаємозв'язків.

У сучасному світі міжнародна політика стикається з **низкою глобальних проблем і викликів**, які впливають на стабільність, безпеку та розвиток держав і світу в цілому. Ці виклики є багатовимірними, охоплюють політичні, економічні, екологічні, соціа-

льні та технологічні аспекти й вимагають спільних зусиль міжнародних суб'єктів для їх подолання. Так, зміна клімату є одним із вагомих питань; пандемія COVID-19 показала важливість міжнародної співпраці.

Тероризм залишається глобальною проблемою; підриває стабільність у регіонах та світі, провокує конфлікти й змушує уряди змінювати пріоритети у зовнішній політиці. Міжнародний тероризм у кінці XX — XXI століття набув глобальних масштабів; терористичний акт 11 вересня 2001 року проти США став переломним моментом у боротьбі з тероризмом.

Особливості сучасного міжнародного тероризму: спрямованість й проти провідних країн світу; використання новітніх технологій, збільшення регіонів нестабільності; організація фінансування за допомогою легального й нелегального бізнесу; масштабні терористичні акції, прагнення створити "державу в державі". На сьогодні нараховується близько 500 терористичних організацій («Аль-Каїда», «Ісламська держава», «Талібан», «ХАМАС», «Хезболла» ін.). Найбільші осередки — на Близькому Сході, в Афганістані, Пакистані.

Міжнародна боротьба з тероризмом координується за допомогою ООН. Підписано низку конвенцій, зокрема «Токійська», «Гаазька», «Монреальська» для протидії тероризму. Міжнародне співтовариство прагне об'єднати зусилля для боротьби з цим явищем, використовуючи дипломатію, військову силу, обмін інформацією й санкції проти терористичних угруповань. Втім подолання тероризму вимагає подальшого інтегрованого підходу і більш рішучих дій.

У XXI столітті **проблема поширення зброї масового ураження (ЗМУ)** залишається актуальною для міжнародної політики. Вона охоплює не лише ядерну, але й хімічну та бактеріологічну зброю, що несе безпекові загрози. Найбільш потужним і небезпечним видом ЗМУ є ядерна зброя, що у великій кількості була накопичена під час холодної війни двома найбільшими ядерними державами — США та СРСР. Хоча кількість ядерних боєголовок зменшилась після холодної війни, кількість країн, що мають доступ до ядерної зброї, напроти збільшилась.

Основними викликами є не лише фактична наявність ядерних арсеналів у таких країнах, як США, Росія, Китай, Велика Британія, Франція, Індія, Пакистан, Ізраїль та Північна Корея, але й потенціал інших держав, які можуть розвивати або мати доступ до ядерних технологій, що створює нові загрози для світової безпеки.

Ядерне роззброєння залишається важливою метою для міжнародної спільноти. Одним із основних міжнародних інструментів для контролю за розповсюдженням ядерної зброї є Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), однак його ефективність підривається через порушення з боку окремих країн, таких як Північна Корея та Іран, які продовжують свої ядерні програми, попри міжнародні санкції та зобов'язання. Загрози застосування ядерної зброї з боку Росії проти Україною підвищує глобальну й регіональну напругу. Використовуються сучасні технології: наприклад, гіперзвукові ракети, можуть змінити характер ядерних загроз і викликати нові безпекові ризики.

Гонка озброєнь як проблема міжнародної політики. США, Китай, РФ, Індія та інші країни швидкими темпами нарощують військову потужність і збільшують витрати на озброєння. Окрім того, розробляють нові види озброєння – лазерну, електромагнітну, радіологічну і інфразвукову зброю. Використання передових технологій робить гонку озброєння XXI століття масштабною і непередбачуваною.

Проблема загострення міжнародних і регіональних конфліктів (зокрема збройних) є однією з найскладніших у сучасній міжнародній політиці. Як підкреслює український академік *В. Горбулін*, після Другої світової війни на планеті вже відбулося близько 300 воєнних конфліктів, в яких брали участь майже 90 країн. У XXI столітті ситуація не покращується — численні війни і конфлікти вражають різні регіони світу. Причини цих конфліктів варіюються від територіальних суперечок і боротьби за суверенітет до зростання політичного ісламу та амбіцій геополітичних акторів.

Швейцарський *вчений Ж.–Ж. Бабель* підрахував, що з 3500 р. до н. е. людство прожило без війн лише 292 роки; за цей період відбулося близько 14 550 великих і малих війн, які забрали життя понад 3,66 млрд осіб.

Приведемо наступну **типологію війн**:

- **класична** техногенно–силова війна, з використанням традиційної військової техніки для досягнення військових цілей;
- **економічна** війна: конфлікти, що зосереджені на економічних інтересах і ресурсах;
- **неоголошений геноцид**: систематичне знищення певних груп населення;
- **організаційна** війна: імплантація ворожих організаційних форм у національні структури;
- **інформаційна** війна: маніпуляція інформацією для впливу на суспільну думку і поведінку;

– **хронологічна** війна: перекручування історії для досягнення політичних цілей;

– **духовна** війна: нав'язування цінностей і ідеологій для підкорення інших народів або держав.

Однією з причин ескалації конфліктів є агресивна поведінка таких держав як Росія, яка порушила й порушує міжнародне право, здійснила анексію Криму та розпочала повномасштабну війну проти України, що негативно впливає не лише на регіональну, а й на глобальну безпеку.

Криза міжнародних інституцій й відсутність ефективних міжнародних інститутів для вирішення та недопущення конфліктів стає однією з проблем у ХХІ ст. Організації, такі як ООН та ОБСЄ, значною мірою втратили свою спроможність зупиняти ескалацію насильства, оскільки їх механізми часто блокуються. Наприклад, у Раді Безпеки ООН Росія, яка є постійним членом з правом вето, блокує всі рішення, спрямовані на засудження або протидію її діям в Україні.

Складною є ситуація на Близькому Сході та в Азії, де тривають численні територіальні спори та конфлікти. Зокрема, суперечності між Китаєм та Японією щодо островів Сенкаку, тайванська проблема, напруженість на Корейському півострові, суперництво за ресурси у Південнокитайському морі відображають боротьбу за вплив у регіоні й на міжнародній арені. В Афганістані, Індії, Пакистані також зберігається високий рівень насильства і тероризму, що впливає на безпеку у регіональному й глобальному контексті. Конфлікти у Африці відображають складну картину міжнародної політики.

Окрім того, сучасні конфлікти набувають нових форм: стають гібридними, включаючи не лише традиційні військові дії, але й політичні маніпуляції, кібератаки, інформаційні війни, психологічний й економічний тиск; нерідко агресор прагне залишатися непричетним до конфлікту і діє гібридно. Окрім того, конфлікти нерідко трансформуються з локальних на глобальні.

Технологічний прогрес змінює механізми взаємодії держав і форму міжнародних конфліктів. Наприклад, дозволяє застосовувати новітні засоби ведення війни, що ускладнює пошук ефективних рішень.

Кібербезпека є однією з проблем сучасності: кібернапади на державні структури, втручання у вибори та дезінформація стали частиною міжнародної політики у ХХІ ст. Інформаційні війни, які ведуться через соцмережі та контрольовані ЗМІ є потужним інструментом впливу на суспільну думку і політичні процеси.

Інформаційні війни – це використання інформаційних технологій для набуття конкурентоздатної переваги над супротивником; основними характеристиками яких є: швидкість, масштабність впливу, універсальність, економічність, знеособлений прихований характер дії.

Для боротьби з цими загрозами на міжнародному рівні розробляються правові механізми, такі як Конвенція Ради Європи «Про кіберзлочинність». Втім кібертероризм і інформаційні війни вимагають активної міжнародної координації для ефективного реагування на ці нові загрози.

Отже, сучасна міжнародна політика перебуває у стані змін. Світ потребує нових підходів до співпраці та вирішення конфліктів, для подолання сучасних викликів та забезпечення стабільного розвитку. Вирішення проблем вимагає не лише зміцнення міжнародних інститутів, але й здатності до колективних зусиль у розв'язанні проблем і викликів, що ґрунтуються на принципах міжнародного права та мирного співіснування. Окрім того, важливим є належне покарання агресорів або інших порушників міжнародної безпеки. Необхідним, щоб внесок у створення міжнародної стабільності робили всі міжнародні актори. Міжнародні інститути і механізми мають гарантувати незалежність і суверенність держав.

15.3. Україна у міжнародній політиці: етапи розвитку, стратегії та виклики

Україна займає важливе місце у міжнародній політиці завдяки своєму географічному положенню, економічному потенціалу, стратегічним ресурсам, Збройним Силам України й практичному досвіду введення війни.

Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року, важливим завданням стало формування та реалізація її зовнішньої політики, першочерговою метою якої було забезпечення міжнародного визнання та визначення стратегічних орієнтирів.

Основні етапи розвитку міжнародної політики України:

Етап нейтралітету (1991–1993 роки): після здобуття незалежності Україна заявила про бажання стати нейтральною державою, не брати участь у військових блоках і відмовитися від ядерної зброї.

Одним із завдань було забезпечення міжнародного визнання незалежності України та встановлення дипломатичних відносин з

державами світу. Україна завдяки своїй мирній політиці здобула швидке міжнародне визнання, що сприяло її інтеграції у світову спільноту. Вже до 1995 року Україна стала членом 37 міжнародних організацій, активно брала участь у роботі різних структур цих організацій; у 1992 році Україна здобула членство в ОБСЄ, в 1995 році — стала членом Ради Європи; у 1994 році уклала першу угоду з Міжнародним валютним фондом.

Україна посідає чільне місце серед найактивніших держав-учасниць миротворчих операцій ООН. Так, з 1992 р. понад 40 тис. українських військовослужбовців взяли участь у 34 операціях з підтримки миру у різних країнах Європи (Балканські країни, Грузія, Кіпр), Азії (Афганістан, Таджикистан, Ліван, Східний Тимор), Африки (Судан, Кот д'Івуар, Ліверія, Демократична Республіка Конго) та Латинської Америки (Гватемала) ін.

Етап багатовекторності (1993–2013 роки): Україна обрала курс на позаблоковість та багатовекторність, прагнучи розвивати рівноправні відносини як з країнами Заходу, так і зі Сходом. Так, у 1994 році було укладено «Угоду про партнерство і співробітництво» між Україною та ЄС. У тому ж році Україна приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру», в 1997 році було підписано «Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО». Україна встановила стратегічне партнерство з такими країнами, як США і РФ.

Важливе питання цього періоду – процес **ядерного роззброєння України**, однієї з найважливіших і водночас найбільш суперечливих подій у її сучасній історії. Після розпаду СРСР, Україна успадкувала третій у світі за величиною ядерний потенціал. Україна приєдналась до ДНЯЗ, а лідери США, Великобританії та Росії підписали «Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ». Україна розглядала цей документ як міжнародно-правову угоду, що мала забезпечити її безпеку та суверенітет. Втім, попри обіцяні гарантії, Будапештський меморандум не передбачав конкретних механізмів їх реалізації і не набув юридично обов'язкового характеру. Процес добровільного ядерного роззброєння України став масштабною акцією цивілізаційного значення, що не мала і не має аналогів у світовій історії. Водночас показала неефективність міжнародних гарантій безпеки для без'ядерної держави.

Стратегія багатовекторності дозволила Україні активно інтегруватися у міжнародне співтовариство, але з часом привела до того, що країна стала своєрідною буферною зоною між різними економічними і політичними блоками. Відсутність чіткої страте-

гічної лінії призвело до втрати послідовності у зовнішній політиці та погіршення міжнародного іміджу.

У кінці 1990-х роках, прагнучі зменшити залежність від Росії, Україна намагалася рухатися до інтеграції з ЄС і НАТО. Проте корупція, вплив олігархічних груп, тиск РФ ускладнювали реалізацію ефективної політики. Друга каденція президентства Л. Кучми характеризувалася домінуванням проросійського вектору політики.

З приходом до влади В. Ющенка після Помаранчевої революції Україна відновила орієнтацію на європейську інтеграцію. У підсумку Україна підписала «План дій Україна–ЄС» і змінила «Воєнну доктрину», поставивши членство в НАТО та ЄС у якості стратегічних цілей. Росія активно протидіяла таким змінам через політико–економічний тиск, зокрема через газові кризи та загрози війни у разі інтеграції України в НАТО. Паралельно Україна стикалася і з внутрішньою політичною нестабільністю, а Європейський Союз, хоч і підтримував Україну на шляху реформ, не був готовий надавати Україні статус асоційованого члена або гарантувати її вступ до ЄС, зокрема, через внутрішні суперечності та побоювання щодо реакції Росії. У 2008 році, на Бухарестському саміті НАТО, Україна не отримала позитивної відповіді на її заявку про План дій щодо членства (ПДЧ) в НАТО.

У 2008 р. Україна приєдналася до СОТ; було скасовано поправку Джексона–Веніка; розпочато переговори про зону вільної торгівлі з ЄС. Під час президентства В. Ющенка активно висвітлювалася українська культура на міжнародній арені, включаючи культурні обміни і міжнародні фестивалі. Досягненням стало визнання трагедії Голодомору 1932–1933 років. У червні 2008 року Папа Римський Бенедикт XVI відвідав Україну. З 2005 до 2008 років був виведений український миротворчий контингент з Республіки Ірак.

Прозахідний курс під час президентства В. Ющенка ускладнив відносини з Росією. Ключові події, такі як указ Ющенка про обмеження пересувань Чорноморського флоту Росії на території України у 2008 році, друга газова криза 2009 року, стали факторами, що загострили відносини між державами. Одночасно, світова фінансова криза 2008 року поглибила економічні труднощі України, що ускладнило внутрішню ситуацію у країні. Окрім того, нова адміністрація США під керівництвом Б. Обама намагалася «перезавантажити» відносини з Росією, що не сприяло стабілізації української зовнішньої політики.

Етап проросійської політики (2010–2014 роки) за часів президентства В.Януковича. Україна офіційно зберігала курс на євроінтеграцію, але на практиці домінував проросійський напрямок (зокрема, були підписані «Харківські угоди» у 2010 році, які дозволяли перебування Чорноморського флоту Росії в Криму до 2042 року в обмін на знижки на газ). В. Янукович проголосив Україну позаблоковою державою. Наприкінці 2013 року, під тиском Кремля, Янукович відмовився підписати Угоду про асоціацію з ЄС, що викликало масові протести в Україні, відомі як Євромайдан. Протести вийшли за межі вимог щодо Угоди з ЄС, і стали рухом за зміни у політичній і соціальній сфері у країні. У лютому 2014 року, після кривавих зіткнень між протестувальниками і силовиками, Янукович втік до Росії.

Етап європейської та євроатлантичної інтеграції (з 2014 року до сьогодні). Після Революції Гідності, російської анексії Криму та гібридної війни з 2014 року, повномасштабної агресії Росії, Україна змінила свою зовнішню політику в бік інтеграції з ЄС та НАТО, зосередивши зусилля на захисті національних інтересів і безпеки та відновленні територіальної цілісності України.

Відбулося підписання «Угоди про асоціацію з ЄС» у 2014 року. 11 червня 2017 р. набув чинності безвізовий режим для України з ЄС. У лютому 2019 року курс України на членство в НАТО та ЄС було закріплено на конституційному рівні.

Президент П. Порошенко працював над консолідацією міжнародної підтримки України у протидії російській агресії. Одним із напрямків політики України стала спроба врегулювання військового конфлікту з Росією через Мінські угоди та Нормандський формат.

Активізувалися відносини з країнами ЄС та НАТО, зокрема зі США, Великою Британією, Канадою, Польщею, країнами Балтії. У 2015 році Україну обрали непостійним членом Ради Безпеки ООН на 2016–2017 роки. Співпраця з Вишеградськими країнами дозволила зменшити залежність від російського газу за рахунок реверсу зі Словаччини, Угорщини і Польщі. Організація Євробачення 2017 року в Україні та проведення Ігор Нескорених підвищили культурний та міжнародний профіль країни. П.Порошенко сприяв створенню в Україні незалежної від Москви помісної Православної церкви та отримання від Вселенського патріарха Томосу про автокефалію.

Президент В. Зеленський продовжив європейський курс, зосереджуючи зусилля на виконанні «Угоди про асоціацію з ЄС».

23 червня 2022 року Європейська Рада офіційно надала Україні статус кандидата на вступ до ЄС. 25 червня 2024 року у Люксембурзі розпочалася Міжурядова прес-конференція, що офіційно запустила переговори про вступ України до ЄС для обговорення та узгодження положень майбутнього договору про вступ країни-кандидата до Євросоюзу.

На саміті НАТО у Вільнюсі 12 липня 2023 році держави-члени Альянсу підтвердили свою відданість майбутньому вступу України до НАТО. Визнання того, що Україна досягла прогресу у підвищенні оперативної сумісності з НАТО і впровадженні реформ, призвело до їх рішення про відмову від ПДЧ як обов'язкового документа на шляху України до атлантичної інтеграції. На саміті у Вільнюсі також був започаткований новий формат взаємодії — Рада Україна–НАТО.

Сьогодні політика України спрямована на забезпечення суверенітету та територіальної цілісності, а також на інтеграцію до ЄС та НАТО. Після повномасштабного вторгнення Росії у лютому 2022 року Україна отримала міжнародну підтримку, що стало важливим фактором у протидії агресії. Україна працює над зміцненням відносин з ключовими партнерами, зокрема зі США, країнами ЄС та НАТО, і водночас шукає можливості для розвитку співпраці з іншими країнами. США активно підтримували й підтримують Україну на міжнародній арені, сприяючи ухваленню резолюцій ООН, що засуджують російську агресію, залучаючи міжнародну спільноту до надання допомоги Україні. 13 червня 2024 року підписана Двостороння безпекова угода між Україною та США, що розрахована на 10 років. У документі США визнають, що безпека України є невід'ємною частиною безпеки євроатлантичного регіону, підтверджують бажання розширювати співпрацю в галузі оборони і безпеки, торговельні та інвестиційні зв'язки, а також надавати військову допомогу Україні для захисту від Росії.

Україна пройшла і проходить складний шлях у міжнародній політиці, зміцнивши свою роль на світовій арені. Незважаючи на триваючою війною, попри складні виклики Україна робить все можливе для досягнення своїх стратегічних цілей, зокрема: відновлення територіальної цілісності й національної безпеки, отримання членства в ЄС та НАТО, а також продовження реформ у внутрішніх сферах для відповідності європейським стандартам. Після завершення війни – перемоги над агресором, Україна зможе зайняти більш активну й вагомую роль у міжнародній політиці.

Резюме за змістом теми

Міжнародна політика є складною і багатовимірною сферою, що охоплює як міждержавні відносини, так і діяльність міжнародних організацій, ТНК та інших суб'єктів світової арени. Міжнародна політика включає різні форми взаємодії – це і про баланс сил, співпрацю та конфлікти, дипломатію та стратегію, а також про те, як країни вирішують спільні проблеми або конкурують між собою. Міжнародна політика формується під впливом глобальних й регіональних тенденцій, зовнішньої та внутрішньої політики, історичних процесів та інтересів учасників.

Відмінності у визначеннях міжнародної політики пояснюються акцентом на різних аспектах її функціонування: взаємовідносинах між державами, діяльності міжнародних акторів або інструментах реалізації інтересів. Міжнародна політика спрямована на забезпечення міжнародної безпеки, узгодження інтересів суб'єктів світової політики, запобігання та вирішення глобальних і регіональних проблем і викликів, створення справедливого світового порядку.

Суб'єкти міжнародної політики мають різні рівні впливу, але вони взаємодіють між собою і формують сучасну міжнародну політику. Держави залишаються головними акторами, проте роль інших суб'єктів, таких як міжнародні організації, транснаціональні корпорації та НУО, значно зросла в умовах глобалізації. Сучасні підходи визнають, що міжнародна політика дедалі більше виходить за межі державоцентристської моделі, охоплюючи ширше коло суб'єктів, що впливають на міжнародні процеси.

Терміни та поняття до теми

Глобальні проблеми, зовнішня політика, міжнародна безпека, міжнародна політика, міжнародні відносини, міжнародні організації, міждержавна (міжурядова) організація, міжнародна неурядова організація, світова політика, суб'єкти міжнародної політики, транснаціональні корпорації.

Завдання. Запитання

1. Дайте визначення поняттю міжнародна політика. Які є основні підходи до розуміння міжнародної політики?

2. Проаналізуйте різні визначення дослідників терміну міжнародна політика. Які спільні риси та відмінності можна знайти у їх підходах?
3. Назвіть основні цілі та функції міжнародної політики.
4. Наведіть приклади міжнародних угод, організацій та механізмів за допомогою яких реалізуються функції міжнародної політики.
5. Назвіть основні принципи міжнародної політики.
6. Що є суб'єктом й об'єктом міжнародної політики?
7. Чи ідентичні поняття зовнішня політика і міжнародна політика? Чи є синонімами поняття міжнародна політика і міжнародні відносини? Поясніть.
8. Охарактеризуйте проблеми міжнародної безпеки у контексті регіональних конфліктів.
9. Окресліть основні тенденції розвитку сучасної міжнародної політики.
10. Визначте основні цілі України у міжнародній політиці після здобуття незалежності. Прослідкуйте їх еволюцію.
11. Опишіть виклики, з якими стикається Україна у процесі інтеграції до ЄС та НАТО.
12. Як вплинула повномасштабна агресія РФ проти України на міжнародну політику?

Тема есе, рефератів

1. Тенденції і особливості формування міжнародної політики у сучасному світі.
2. Європейський вибір України: виклики і перспективи.
3. Цілі України у міжнародній політиці: вектор Східна Європа.
4. Україна і світ: міжнародна політика у період повномасштабного вторгнення.
5. Міжнародна безпека: актуальні проблеми.
6. Принципи міжнародної політики: ефективність у XXI ст.
7. Діяльність міжнародних організацій: відповідь на безпекові виклики сучасного світу.

Література

1. Герасимчук Т., Киридон А., Троян С. Загальна теорія політики: навчальний посібник, К.: Видавничий дім «Кондор», 2017.

2. Дзюбка І., Левківський К., Андрущенко В. Політологія: підручник, 1998 <http://politics.ellib.org.ua/pages-248.html>
3. Дудко І., Погорелова І. НАТО як модель безпекової політики України: від історичних тенденцій до прогнозування перспектив. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політичні студії*. 2002, Вип 44. http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/45_2022/12.pdf
4. Кирилюк Ф., Конверський А., Білик В. Політологія: навчально-методичний комплекс, 2004, К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка.
5. Коваль І., Майстренко Ю. Світова політика та міжнародні відносини ХХ–ХХІ століть: навчально-методичний посібник, Одес. нац. ун-т ім. І. Мечникова. Одеса: Астропринт, 2021. <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0c4a9a50-8d6b-43e9-9bc6-538c531baa2a/content>
6. Кононенко С. Форми політологічного розуміння міжнародних відносин: монографія. К.: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2012.
7. Мальський М., Мацяк М. Теорія міжнародних відносин. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2002.
8. Методика реагування на виклики, небезпеки та загрози національній безпеці держави: навч. посіб. [авт. кол.: В. Богданович, А. Семенченко, Д. Кучма, А. Дацюк], К., НАДУ, 2009.
9. Міжнародна політологія: навч. посіб. / Бульбенюк С., Гапоненко В., Довганик Н. та інші, К.: КНЕУ, 2022.
10. Міжнародні відносини та світова політика: навчальний посібник / за заг. ред. О. М. Кузя. Харків: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2020. http://megalib.com.ua/content/5181_Mijnarodni_vidnosini_i_mijnarodna_politika.html
11. Міжнародні відносини та світова політика: підручник / за ред. В. Манжолі, К., КНУ, 2010.
12. Міжнародні відносини та світова політика: практикум / укл.: О. Кондращенко, К., НАУ, 2013.
13. Погорелова І. Актуальні проблеми міжнародних відносин: політико-безпековий вимір // Міжнародна політологія: навч. посіб. Бульбенюк С., Гапоненко В., Довганик Н. та інші. К. : КНЕУ, 2022.
14. Погорелова І. Лідерство у системі міжнародних відносин // Політичне лідерство: навчальний посібник / В. Гапоненко, С. Бульбенюк, Н. Довганик та ін. К.: КНЕУ, 2021.
15. Погорелова І. С. Америко-українські відносини у контексті ядерного роззброєння і гарантій безпеки. // *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2017. Вип. 24 (2). 25–31
16. Погорелова І., Лисенко Ю., Науменко О., Топчій О. Політичне прогнозування: навч. посіб. // Заг. редакція Погорелова І. С., К.: КНЕУ, 2024.
17. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін., К., Парламентське видавництво, 2011. https://shron1.chtyvo.org.ua/Levenets_Yurii/Politychna_entsyklopediia.pdf

18. Політологія: навчальний посібник. За ред. Ф. Кирилюка, К.: Здоров'я, 2004.
19. Політологія: навчально–методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. В. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018
20. Практична політологія: навч. посіб., Бульбеньюк С., Довганик Н., Зайцева З. та інші. К.: КНЕУ, 2022.
21. Статут Організації Об'єднаних Націй. https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
22. Теорія міжнародних відносин: підручник / за ред. М. Требіна; Нац. юрид. ун–т ім. Я.Мудрого. Харків: Право, 2022. https://www.researchgate.net/publication/373632507_Pidruc_Teoria_miznarodnih_vidnosin_Trebin_2022_PV1
23. Філософія політики: короткий енциклопедичний словник / Авт.–упоряд.: В. Андрущенко та ін, К.: Знання України, 2002.
24. Шергін С. Політологія міжнародних відносин: навч. посіб. К., Дипломатична академія України при МЗС України, 2013.

Навчальне видання

**ЛИСЕНКО Юлія Віталіївна,
БАБАРИКІНА Надія Анатоліївна,
НАУМЕНКО Ольга Михайлівна та ін.**

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПОЛІТИКИ

Навчальний посібник

*За загальною редакцією
канд. пол. наук, доц. Лисенко Ю. В.*

Видано в авторській редакції

Коректор *В. Македон*
Верстка *М. Криворученко*

Підп. до друку 25.09.2025. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 19,99.
Обл.-вид. арк. 22,75. Наклад 100 пр. Зам. 25-5946.

*Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
03680, м. Київ, Берестейський проспект, 54/1*

E-mail: litera@kneu.edu.ua

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток